

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

YAHUDİLİĞİ ANLAMAK

İbrahim'in Çocukları

Reuven Firestone

Çeviren: Çağlayan Erendag / Levent Kartal

GÖZLEM

GAZETECİLİK BASIN ve YAYIN A.Ş.

Yahudiliği Anlamak

İbrahim'in / Avraam'ın Çocukları

Reuven Firestone

Çeviren: Çağlayan Erendağ, Levent Kartal

 GÖZLEM
GAZETECİLİK BASIN ve YAYIN A.Ş.

Yahudiliği Anlamak

İbrahim'in / Avraam'ın Çocukları

© 2001 The American Jewish Committee

© 2004 The American Jewish Committee, Inc.

© 2004 Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş. (Türkçe Yayın Hakları)

Yazar: Reuven Firestone

Çeviren:  ağlayan Erendağ, Levent Kartal

ISBN: 975-7304-81-6

Dizgi: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş.

Birinci Baskı: Tıglat Matbaacılık, Mayıs 2004

Güvenç Sok. No. 21 Bomonti - İstanbul

GÖZLEM GAZETECİLİK BASIN ve YAYIN A.Ş.

Atiye Sok. Polar Apt. 12/6 80200 Teşvikiye-İstanbul

Tel: (0212) 231 92 82 - 240 41 44

Faks: (0212) 231 92 83

www.salom.com.tr

e-mail: kitabevi@salom.com.tr

İçindekiler

Sunuş	9
Martin E. Marty'nin Önsözü	12
Yazarın Önsözü	15
Bölüm I. Yahudi Tarihine Bir Bakış	20
Yahudilere Verilen Adlar	21
1. KÖKENLER	23
Yaratılış	23
İbrahim: Hicret ve Akit	24
İshak ve İsmail	27
İshak'ın Bağlanması	28
Yakup ve Mısır'a İniş	29
Mısır'dan Çıkış	29
Sina'daki Akit	30
Tora'da İnsan Davranışı İçin Kurallar	32
2. BİRLEŞME VE DAĞILMA	33
Topraklara Giriş	33
Hakimlerden Krallara	34
Bölünmüş Krallık	36
Sürgün ve Dönüş	38
Ezra ve Restorasyon	39
İkinci Mabet Dönemi ve Helenizm	40
Yahudilik ve Hristiyanlık	42
Yıkım ve Dağılma	45
3. RABİNİK YAHUDİLİK, TALMUD VE ORTAÇAĞ DÜNYASI	47
Biblik Yahudilikten, Rabinik Yahudiliğe	47

İçindekiler

	Mişna ve Talmud	47
	Arabistan'da Yahudilik ve İslamın Doğuşu	50
	İslam Fetihleri ve Yahudiler	57
	Abbasi Halifeliği Altındaki Rabiliğin Zaferi	59
	Altın Çağdan Gerilemeye	61
	Hristiyan Avrupa'da Yahudiler	62
4.	YAHUDİLİK VE ÇAĞDAŞLIK: BATI AVRUPA	64
	Aydınlanmaya Dinsel Tepkiler ve Yahudi Emansipasyonu	64
	Yahudi Emansipasyonu	64
	Yahudi Kimliği ve Modern Ulus-Devleti	65
	Batıdaki Modernleşmeye Yahudi Tepkileri	66
	Reform Yahudiliği	67
	Ortodoks Yahudilik	68
	Muhafazakâr Yahudilik	70
5.	YAHUDİLİK VE MODERNLEŞME: DOĞU AVRUPA	71
	Yahudi Milliyetçiliği	71
	Doğu Avrupa'da Yükselen Avrupa Milliyetçiliği ve	
	Yahudilerin Dışlanması	71
	Yahudi Milliyetçiliği ve Siyonizm	73
	Siyonist Gözüyle Araplar	74
	Yahudilere Göre Araplar ve Müslümanlar	75
	Soykırım-Yahudi Katliamı	77
	İsrail Devleti	78
	Post Modern Yahudilik	80
	Bölüm II. Tanrı, Tora ve İsrail	81
6.	TANRI	82
	Kutsal Kitap'ta Resmedilen Tanrı	82
	Yaratan Olarak Tanrı	83
	Kanun Koyucu Tanrı	84
	Kötülük ve Özgür İrade Sorunu	86

İçindekiler

	Tanrı ve İnsanlık	88
	Rabinik Edebiyatta Tasvir Edilen Tanrı	89
	Ortaçağ Yahudi Felsefesinde Tanrı	90
	Kabala'daki Tanrı	92
	Modern Dönem	93
7.	TORA	95
	Tora Metni	95
	Peygamberler	96
	Yazılar	96
	Yahudi Metinlerinin Doğası	97
	Ulusal Edebiyat ve Vahiy Olarak Tanah	97
	Kanonlaştırma ve Diğer Metinler	98
	Tora ve Gelenek	100
	Sözlü Tora Talmud	101
	Midraş	102
	Alaha ve Agada	103
	Yahudilerin Tora Görüşü	103
8.	İSRAİL	105
	Din mi, Ulus mu?	107
	İsrail ve Uluslar	108
	İsrail Ülkesi	127
	Yahudi Tarihi ve Geleneğiyle Bağlantılı Olarak Siyonizm	132
	Bölüm III. Uygulamalar	135
9.	DUA	136
	Tora'nın Okunması	137
	Simgeler ve Giysiler	138
10.	SİNAGOG VE EV	141
	Erkekler, Kadınlar ve Din Adamları	143
	Dini Yemek Kuralları	145

İçindekiler

11.	TAKVİM	148
	Bayramlar ve Kutsal Günler	152
	Saygı-Huşu Günleri	152
	Hac Bayramları	156
	Diğer Bayramlar	163
	Modern Bayramlar	165
12.	YAHUDİ YAŞAM DÖNGÜSÜ	167
	Doğum ve Brit	167
	Bar/Bat Mitzva	169
	Evlilik	170
	Yaşlılık	173
	Ölüm ve Yas	175
13.	BİREYSEL UYGULAMALAR	180
	Tsedaka	182
	İnsan Erdemleri	183
	BÖLÜM IV. İnsanlığın Yazgısı	187
14.	İHTİMALLER VE AMAÇ	188
	Ölümden Sonra Yaşam	188
	Yeniden Diriliş	190
	Dünyanın Kurtuluşu	192
	Mesihçilik	194
	Tikkun Olam	195
15.	SONUÇ	199
	Kronoloji	202
	Sözlük	234
	Önerilen Kitaplar	240
	İndeks	242

Sunuş

Niçin elinizdeki eseri ve onu tamamlayan Khalid Duran'ın *Yahudiliği Anlamak, İbrahim'in / Avraam'ın Çocukları* adlı kitapları yayınlamaya karar verdik ve niçin bu kararı şimdi aldık?

Khalid Duran ve Reuven Firestone'un eserlerinin ortaya çıkması İslamiyet ve Yahudilik arasındaki 1500 yıllık ilişkinin önemli bir dönemini aydınlatmaya çalışıyor. Bu hem tehlikelerle dolu, hem de fırsat yüklü bir dönem. Biz Amerikan Yahudi Komitesi üyeleri, özellikle bu dönemde beliren "farklı medeniyetler" fırtınası ve uğranabilecek büyük kayıpların taşıdığı önem nedeniyle kendimizi bu göreve çağırılmış hissediyoruz. Bu büyük sınav karşısında boş duramayız ve durmayacağız. Küresel ile yerel arasındaki sınırların kaybolmakta olduğu küçülen bir dünyada, karşılıklı anlaşmayı körüklemek ve karşılıklı cehalet ve kuş-kuyu azaltmak bir zorunluluktur.

Yahudiliği Anlamak, İbrahim'in / Avraam'ın Çocukları adını verdiğimiz dizinin bu ilk iki kitabının, Yahudilere ve Müslümanlara yüceltici, canlandırıcı ve birleştirici temel gerçekleri sunarak onlara bir nebze olsun katkı sağlayacağını içtenlikle umuyoruz.

Her şeyden önce, bu kitaplar bize İslamiyet ve Yahudilik arasındaki çarpıcı benzerlikleri anlatıyor. Gerçekten de, dünyada birbirine bundan yakın iki büyük din daha yoktur. Üç tek tanrılı din içinde birbirine en yakın olanları İslamiyet ve Yahudilik'tir. Her ikisi de, ortak manevi ve biyolojik babamız İbrahim'den başlar. Yakın zamanlardaki düşmanlığın bir yarası olarak, pek çok Müslüman ve Yahudi bu bağlantının bilgisini hafızalarının derinliğinde kaybetmiştir.

Kitaplar bize aynı zamanda Yahudiler'le Müslümanlar'ın, uzun, zengin ve çoğunlukla iki tarafı da besleyen tarihi ilişkilerini ve Müslüman-Yahudi etkileşiminin yarattığı bilgi ve kültür gelişiminin insanlığa verdiği olağanüstü armağanları hatırlatacaktır. Bu kitaplarda görüldüğü gibi, bu ilişkinin tarihinin karmaşık olduğu doğrudur. İlişkiler her devir-

de, bazılarının Endülüs İspanyası'nın Altın Çağlarında var olduğunu düşlediği dünyevi cennet seviyesine çıkmadı ama, en vasat dönemlerinde bile, Yahudiler'le-Hıristiyanlar arasındaki ilişkilerin tarihinden daha az korku yüklü idi.

Nihayet, günümüzdeki İslam köktendinciliği (uzmanlar arasında genellikle aşırı İslamcılık olarak anılır) tehdidinin oluşturduğu anlaşılabilir tedirginlik göz önüne alınırsa, *Yahudiliği Anlamak, İbrahim'in / Avraam'ın Çocukları* büyük evrensel İslam dini ile aşırı İslamcılığın totaliter politik ideolojisi arasındaki derin uçurumun altını çizmektedir.

Yahudiliği Anlamak, İbrahim'in / Avraam'ın Çocukları'nın bu iki cildi birkaç yönden yenilik getirmektedir.

Profesör Firestone'un çalışması özellikle Müslümanlar için tasarlanmış eşsiz bir Yahudilik tanıtımı sunmaktadır. Saygın bir İslam uzmanı ve bir haham olarak, Yahudiliği İslam mantığı ve bakış açısını göz önünde bulundurarak takdim etmektedir. Böylelikle, eser İslamiyet ve Yahudilik bilinçleriyle dünya görüşleri arasında görülmemiş bir yakınlık kurmaktadır. Gerçekten de, türünün Müslümanların özel hassasiyet konusu olan meselelere özel vurgusu ile Yahudiliğe kapsamlı bir giriş sunan ilk eserdir. İbrahim ve iki oğlu İshak ve İsmail arasındaki "yol ayrımı", Hz. Muhammed'e muhalefet, Siyonist hareketi ve İsrail Devletinin ortaya çıkması gibi güç konuları duyarlılık ve içtenlikle araştırıyor.

Profesör Abdülvahap Hechiche'nin danışmanlığında gerçekleştirilen Profesör Duran'ın çalışması da Yahudiler için Müslümanlığın iddialı tanıtımı ile yeni bir çığır açıyor. Kendisi, tanınmış bir İslam bilgini olarak İslam dinini, İslam tarih ve kültürünü bütün heybetiyle gözler önüne seriyor. Ancak, bunların sorunlu taraflarını ne görmezden geliyor, ne de mantıksallaştırıyor. Kitap İslam köktendinciliğine açık ve kararlı bir yaklaşım sergilerken, Müslüman inanç ve ibadetinde kadınların durumuna içten bir analiz getirdiği gibi, İslam toplumlarındaki azınlıklara tarih boyunca nasıl muamele edildiğinin duygusallıktan uzak bir değerlendirmesini yapıyor. Sonuç olarak kitap, hoşgörüsüzlük, şovenizm ve dinsel zafer arayışı aleyhine yürekten bir çığlık olduğu kadar, Müslümanlar ve Yahudiler arasın-

da karşılıklı saygı ve uzlaşma lehine ateşli bir savunmadır.

Harriet ve Robert Heilbrun'un olağanüstü vizyonları ve cömertlikleri olmasaydı, Amerikan Yahudi Komitesinin İslam-Yahudi ilişkilerini konu alan ana projesi (mevcut eserler ve lise öğrencilerine yönelik iki din üzerine bir kitap ile tüm bu yayınların Arapça'ya çevrilmesini içeren bunları izleyecek olanlar) asla gündeme gelmezdi. Onların dinler arası anlayışa, özellikle de Müslüman-Yahudi ilişkilerinin iyileştirilmesine olan adanmışlıkları, kendi destekleriyle kurulmuş olan Harriet ve Robert Heilbrun Enstitüsü sayesinde geliştirilmektedir.

Amerikan Yahudi Komitesindeki birkaç mesai arkadaşım bu yüce amaçlı teşebbüse katkıda bulundular. Dr. Stephen Steinlight ve Haham A. James Rudin'in olduğu kadar, Shula Bahat, Ralph Grunewald, Robert Rosenbaum, Linda Kreig, Mel Leifer, Yehudit Barsky, Larry Grossman, Aleida Rodriguez ve Brenda Rudzin'in emeklerine burada özellikle değinmek isterim. Ayrıca, Ktav Yayıncılıktan Bernie Scharfstein her zaman olduğu gibi harika bir mesai arkadaşı oldu.

Rahmetli, sevgili New York Kardinali bir zamanlar şöyle demişti, "Bu şehirde, bu ülkede, bu dünyada bildiğim hiçbir organizasyon Hristiyan-Yahudi ilişkilerini iyileştirmek için Amerikan-Yahudi komitesinden daha fazla çalışmamıştır."

Ümit edelim ki, Harriet ve Robert Heilbrunn sayesinde gerçekleştirilen yükseltilere erişmeyi hedefleyen başlangıç ile, bir gün aynı sözler liderler tarafından da, tüm dünyadaki Müslüman ve Yahudiler arasında gelişmiş bir anlayış ve güçlenmiş bağlar dönemi başlatmak üzere söylenecektir.

David A. Harris

Amerikan Yahudi Komitesi Direktörü

1 Şubat 2001

Martin E. Marty' nin Önsözü

Birleşik Devletler'deki Müslüman ve Yahudiler için, şimdi bir keşif; endişeli bir araştırma, temkinli bir sınama vaktidir. Zaman, derin kavrayışla karışık karşılıklı bir araştırma zamanıdır. Hristiyan çoğunluk için bu an, uzak topraklardaki çatışmalardan çıkan kuşku yükünün ve tarihsel husumetin ağırlığı altındaki iki cemaatin Amerika'da karşılaşmasının ilk aşamasında gözlemlenecek eşsiz bir başlangıç noktasıdır. Şimdi; geleneğe göre parçalanmış İbrahim soyundan gelen bu büyüleyici Yahudi, Hristiyan ve Müslüman ailesi dışındaki Amerikalılar için bu: iki cemaatin nasıl bir etkileşim içine gireceklerini inceleme vaktidir. Ve, yaratılış aşamasındaki ilişkilerinin bütün ulusun yaşantısını nasıl etkileyeceği hakkında fikir yürütme zamanıdır.

Ortadoğu'da çoğunluğu Müslüman olan Araplarla çoğunluğu Yahudi olan İsraililer arasındaki anlaşmazlık, tam Amerika'da, *İbrahim'in / Avraam'ın Çocukları* dediğimiz iki grubun ilk kez birlikte yaşayıp, birbirleriyle ilişki kurma fırsatı buldukları bir zamanda tırmanmıştır. Bu anlaşmazlık, özellikle Amerikalı Yahudiler ve Arap Amerikalılar arasındaki algılamaya gölge düşürmekte ve onu kaçınılmaz olarak karartmaktadır. Bunun, Asya'nın göbeğinden (Hindistan, Pakistan ve Bangladeş) göç etmiş olan Amerikalı Müslümanların en kalabalık topluluğunun görüşlerini nereye kadar şartlandırıldığını ölçmek daha zordur. Diğer taraftan, yaşadığımız zamanlar, en azından göreceli olarak, umut vericidir: Bazı Amerikalı Müslümanlar ve Amerikalı Yahudiler olumlu ilişkiler kurmaya başlamışlardır. Bu ikiz kitaplar, sayıca artmakta olan iki halk arasındaki düşünür ve önderlerin iyi niyetlerinin somut, resmi işaretleridir. "Sıradan insanlar" dan da olumlu işaretler gelmektedir. Onlar geçinmek, yabancı kan davalarını ve eski rekabeti Amerikan denkleminin dışında bırakmak, aralarındaki anlaşmazlığı Birleşik Devletler içinde en aza indirmek ve çok uzun süredir yalnızca Hristiyanlıkla özdeşleştirilen ulusal bir yaşama katkıda bulunmak istiyorlar.

Bu kitaplar sadece bu niyetlerinin işareti değil, ayrıca öğrenmenin süregeldiğinin pratik ve cesaret verici kanıtlarıdır da.

Amerikan dini liderliği bu yeni ortama entelektüel açıdan uyum sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda onu büyük ölçüde kat etmeye de başlamıştır. Yakın bir geçmişte yarı resmi bir hüviyet kazanmış olan, Amerika'nın dini kültürünü tanımlamakta kullanılan ve Amerika'yı eski ve geleneksel "Hristiyan ülke" olarak tanımlayan muzaffer dilin tutuculuğundan kurtulmuş "Yahudi-Hristiyan" deyimi artık çok daha fazla çeşitlilik gösteren ve karmaşıklaşmış bir dinsel coğrafyayı kapsamakta yetersiz kalmaktadır.

Resmi diyalog cemaatler arasında sürüyor, "üçlü" konuşma giderek sıradan hale geliyor. Bir süre önce, Houston'da bilgili bir Müslüman olan basketbol yıldızı Hakim Olajuwon'un ev sahipliğinde, benim ve bir İslamiyet uzmanının konuşmacı olarak katıldığımız bir Müslüman-Hristiyan toplantısında bulundum. İzleyiciler heyecanlı, ortam resmi, sorular zorlayıcıydı. Herkesin ne "hoş" olduğu hakkında yapmacık bir dinler arası "iyi hissetme" sohbeti olmadı. Aksine, herkes açık yüreklilikle konuştu. Böylelikle gerçek bir ilerleme kaydetme sonucu olasılığı doğdu.

Detroit ve Milwaukee'deki inançların buluşmalarında Hristiyan ve Yahudilerin Müslümanlarla açık ilişkide olduklarını gördüm. Hristiyan ve Yahudilerin pek çoğu, İslam'daki çeşitliliği ve Müslüman cemaatleri arasındaki farklılıkları hayretle öğrendiler. Çoğunlukla Müslümanlar yalnız Kur'an üzerinde değil -ki burada hemfikirdirler- politika ve ekonomide de anlaşıyor -bu konulardaysa hemfikir değildirler-, ya da düşmanlarınca suçlandıkları gibi terörizme ortak destek konusunda birleşen monolitik bir blok olarak algılanırlar.

Khalid Duran'ın kitabında inandırıcı biçimde gösterildiği gibi, radikal İslam tarafından en fazla tehdit edilenler İslam ülkeleri ve devletleridir. Ayrıca, bu kitap İslamiyet'in popüler medyada veya kuşkulu bir halk kültüründe öğrenilenden çok daha farklı, tam, engin ve ilham verici bir resmini bize gösteriyor. Kitapta altını çizdiği gibi, Amerika ve başka ülkelerde pek çok gayrimüslim, radikal kökten dinci İslam'ın poli-

tik ideolojisi ile İslam dinini birbirine karıştırmaktadır. Kitap, İslamiyeti medyada yansıtılan ve İslamiyet'ten korkmaya ve kızgınlığa yol açan radikal aşırı uçların saptırılmış İslam kavramı olarak değil, pek çok Müslüman'ın anladığı şekilde anlamamızı sağlıyor. İsrail'e sadık oldukları halde, Birleşik Devletlerde yaşayan Yahudilerin de yaklaşımlarında tek sesli oldukları söylenemez. Bu Yahudilerin, pek çok Müslüman'ın yalnız Arap karşıtı değil, İslamiyet karşıtı saydığı bazı politikaları savunmaya gönüllü oldukları da doğru değildir. Tam aksine, Amerikalı Yahudilerin çoğulcu gündemleri vardır. Yakın geçmişte Hristiyanlarla olduğu gibi, İbrahim'in Müslüman çocuklarıyla da uyum içinde yaşamak ihtiyacı da buna dahildir. Bu kitapların sponsoru olan Amerikan Yahudi Komitesi gibi Yahudi örgütleri de dini, ırksal ve etnik gruplar arasında demokratik çoğulculuk ve karşılıklı saygı ve anlayışı beslemek için Birleşik Devletler'de insan ilişkileri alanında gerçekten de öncülük yapmışlardır. Bu örgütün Arap Amerikalılara yapılan ayrımcılığa karşı olduğu da kayıtlara geçmiştir.

Yahudiliği Anlamak, İbrahim'in / Avraam'ın Çocukları kitaplarının her ikisi de iki dinin ciddi, dostça, kesin ve işe yarar sunumlarıdır. Çok içtenlikle ümit ediyorum ki, bunlar okul, sinagog, cami ve kiliselerde hâlâ önyargıyla bakılan konulara, sarı ve adil bir başlangıç için kullanılacaktır. Bu başlangıç yazısına alkış sözcükleri ile son veriyorum. Bu kitaplar, Müslüman ve Yahudilerin yerini ve alanını, zamanı ve enerjilerini, politika ve umutlarını paylaştıkları ülkemize büyük yararlar getirecektir. Onlar acil bir ihtiyaca verilmiş vakitli, düşünceli yanıtlardır.

Martin E. Marty

Chicago Üniversitesi, Fairfax M. Cone Üstün Hizmetiyle emekli Profesör

Yazarın Önsözü

İleri teknoloji dünyadaki tüm ülkeleri fiziksel anlamda her zaman-
kinden daha çok birbirine yaklaştırdı. Ulaşım ve küresel iletişimdeki
belirgin ilerleme ve maliyet düşüşleri, birbirinden hayli uzağa yayılmış
insanların bir önceki neslin asla hayal edemeyeceği şekilde yüz yüze
konuşmalarına veya uydu ya da e-posta vasıtasıyla etkileşim içinde ol-
malarına olanak sağladı. Ancak, artan fiziksel yakınlığımızla insancıl
mesafelerin ruhsal olarak kapatılması aynı ölçekte olmadı. Teknoloji-
miz bize daha çok mal satın alma ve tahminlerin ötesinde servet edin-
me olanağı sağladı; aynı zamanda bizleri ayıran dağları, çölleri, okya-
nusları aşan daha fazla miktarda hastalık ve kirlilik naklini hızlandırdı.
Ancak, birlikte daha fazla emniyet içinde veya daha büyük karşılıklı gü-
ven ve saygıyla yaşamamızı sağlayamadı.

Farklı halkların birbirinden ayrı ve nispeten tecrit edilmiş şekilde ya-
şadıkları birçok asır boyunca, dış ülkelere doğa olarak yabancı
ve tehdit unsuru gözüyle bakıldı. İnsanlar birbirlerinin topraklarına yal-
nızca toprak veya zenginlik elde etmek, yağmalamak ve fethetmek için
girme eğilimindeydiler. Başka etnik, ırksal ve dini grupları, bireyin ken-
di alışılmış yaşam tarzını korumak ve korkulan yabancılara karşı dire-
nişi güçlendirmek amacıyla hor görmesi adettendi. Diğerinden kuşku
duymak insanlığın doğasının tabi bir parçası haline geldi; bugün bile
birçok insan bir yabancından kuşku duymak üzere şartlanmışır.

Oysa ki, bugün içerdekilerle dışarıdakilerin geleneksel ilişkisi hızla
değişmektedir. Küreselleşme ilerledikçe ve her geçiş toplumdaki
göçmenlerin ve iki vatandaşlık arasındaki insanların oranı yükseldikçe,
insan nüfusları bundan yirmi - otuz yıl önce bile düşünemeyen şekilde
karışmaktadır. Artık katı ulusçuluk kavramları yerlerini daha karmaşık
sosyal ve politik uygulamalara bırakmakta ve tarihi ulusal milliyetçilik
ittifakları birçok yerde daha çift anlamlı, inceltilmiş, geçici aidiyet ve
grup sadakatine zemin hazırlamakta. "Anavatanlar" çoğu zaman hatırı

sayılır etnik, ırksal veya dini azınlıklarla dolmakta. Sonuç olarak, pek çok insan "diğer" in aslında "ben" olduğunu idrak etmeye başlıyor. Ancak birçok değişik halkla zoraki coğrafi yakınlığımıza rağmen, farklılaşmış bir dünyada yaşamayı öğrenmek için elimizde çok az örnek bulunuyor. Hızlı tempolu ve nefes kesici küresel sosyal değişim, kendi sonuçlarına tutarlı ve anlamlı biçimde karşılık verme kapasitemizi, büyük farkla aşmış durumda. Bunun sonucunda kendi kimliğimiz hakkındaki endişelerimiz artmış ve diğerine duyduğumuz korku büyümüştür. "Diğer", güvenli bir mesafeye taşınmamıştır, "diğerin" en temel olgusal gerçeklerimiz üzerindeki-ekonomik, kültürel, sosyal ve politik yaşamlarımızda-etkisini her zamankinden çok kuvvetle hissetmekteyiz. Tanrı'nın Kutsal Kitap ve geleneklerinin rehberliğinde sivrilen dinsel bilgeliğimiz bile, diğer dinlere kuşkuyla bakma eğiliminde. Bu kısmen tektanrılılığın mantığıdır. Eğer Tanrı Bir, iyi, merhametli ve her şeye kadir ise, neden farklı halklara değişik ve çoğu zaman çelişen vahiyler versin? Bu sorunun geleneksel yanıtı şu varsayımı taşır; eğer birden fazla vahiy gerçekse, o zaman ya Tanrı Bir değildir, iyi değildir, merhametli değildir; ya da her şeye kadir değildir. Ama geleneksel yanıt mutlaka mantıklı olan değildir. Çünkü Kur'an'da öne sürüldüğü gibi, Tanrı yüce bilgeliği içinde kutsal mesajı farklı halklara (Yunus 10:47; Al-Nahl 16:36), onların anlamalarını sağlamak için, her birinin kendi dilinde ve kendi kültürel normlarına göre vermiştir. Sorun, değişik Kutsal Kitaplardaki değişik kültürel bağlamdaki kutsal irade kayıtlarının birbirleriyle çelişki içinde gibi görünmeleriyle ortaya çıkmakta. Bu soruna verilen geleneksel yanıt, "diğer" ini sarih olmamak, artık geçerliliğini kaybetmiş olmak veya çarpıtılmış olmakla itham etmektir. Buna benzer suçlamalar diğer dinin yandaşlarını benzer tepkiler vermeleri için cesaretlendirir; böylelikle de söz konusu dinleri ve inananlarını çatışmaya sürükler. Bazen bu çatışmalar savaşa yol açar.

Tarih boyunca kurumlaşmış dinler, ortaya çıkmakta olan dinleri sahtecilikle suçlamışlardır. Buna göre, ne Yahudilik, Hristiyanlığın Kitabını, ne de Yahudilik ve Hristiyanlık, Müslümanlığın Kitabını kabul

etmişlerdir.¹ Tam tersine ortaya çıkmakta olan bir din ondan önce gelenin kitabını tanırken, aynı zamanda onun geçerliliğini ve otoritesini azaltmaya çalışır ve bu sayede kendi yükselmekte olan dininin ortaya koyduklarını diğer din ile olan uyumsuzluklardan korumuş olur. Yani, Hristiyanlık Tanrı'nın Tevrat'ta ilan edilen kanunlarının İsa'nın gelişi ile hükümsüz kılındığını ve Müslümanlık da Yahudi ve Hristiyan hakikatlerinin yozlaştırıldıkları için Kutsal Kitap olarak geçersiz kabul eder. Bu duruşlar içerdekini dini sistemlerinin dürüstlüğünü korur, ama bunu yaparken de birçok dinler arası çatışmayı teşvik eder. Bunlardan bazıları geçmişte ve hatta şimdi dahi korkunç ıstıraba ve kan dökülmesine neden olmuşlardır. Büyük ölçüde kökeni dini farklılıklara dayanan tarihsel kavgalara tutuşmuş ülkelerin elde ettikleri kitle imha silahları ile günümüzün giderek karışan dünyasında, diğer dinlere karşı bu yaklaşım artık haklı görülemez. Üç Kutsal Kitabın insanları arasındaki ilişkiye yeni bir düşünce tarzı gereklidir ve bu da ancak birbirimizin dinsel öğretileri ve gelenekleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olursak gerçekleşebilir.

Bu kitabın amacı din değiştirmeyi teşvik etmek değildir. Okuru, Yahudiliğin Müslümanlıktan daha çok gerçeğe sahip veya daha değerli göstermeye ikna etmek için hiçbir gayret gösterilmemiştir. Aynı şekilde, amaç Yahudiliğin zor veya sorunlu yönlerini mazur göstermek de değildir. Öte yandan, yazar Yahudiliğin yanlış kalıplarının veya hurafelerinin diyalog ve daha iyi anlayışı önleyecek şekilde sürdürülmesini de arzu etmemektedir.

Yahudilik ve Müslümanlık arasındaki benzerlikler ve paralellikler sık sık Müslüman okurların ilgisine sunulur. Bunu yapmaktaki gaye onların, Yahudiliği Müslümanlık merceğinden bakarak, daha iyi anlamasına yardımcı olmaktır. Gerçek şu ki Müslümanlık ve Yahudilik farklı yerlerde, farklı insanlar arasında, tarihin farklı dönemlerinde, farklı sosyal

¹ Burada, Müslümanlığın da kendisinden sonra ortaya çıkan Ahmediyye ve Baha'î hareketlerinin Kitaplarını kabul etmediğini ilave etmek gerekir.

ve tarihi güçler ve şartlara yanıt olarak tekamül etmiş ayrı dini uygarlıklardır. İki din arasındaki paralellik ve benzerlikleri görerek Müslüman okur, Yahudiliği daha iyi anlamakla kalmayıp, aynı zamanda Yahudilerin bu dine neden bu kadar çok değer verdiklerini de takdir edecektir.

Yahudilik asırlar boyu gelişim göstermiştir ve çağdaş Yahudiler, Eski Ahit devrindeki Yahudilik ile bugün uygulanan Yahudilik arasındaki farkı kabul ederler. Ayrıca bugünkü Yahudiliğin çok çeşitli ifade tarzları da vardır. Yahudiliğin tüm dönemlerinde olduğu gibi Kutsal Kitap tasvirinde farklı ekoller, farklı hukuk ekolleri, ibadete ve teolojiye farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Müslüman okur, bunun İslamiyet ile paralellliğini hemen fark edecektir. Bu kitapta tasvir edilen Yahudilik ana görüşü orta yolu anlatan Yahudilik'tir. Radikal aşırı Ortodoks veya aynı derecede radikal aşırı reformcu uygulama değildir. Buna rağmen, pek çok durumda burada dile getirilen perspektif ile her iki uç da hemfikir olabilirdi. Ben Yahudiliği tasvir ederken pek çok Yahudi'nin aynı fikirde olacağı orta yoldan gitmeye çalışıyorum.

Okur, Tanrı, Muhammed ve diğer peygamberlerden söz ederken tipik günlük dil karşılıklarını kullandığımı görecektir. Hristiyanlığın, Müslümanlığın ve Yahudiliğin tüm peygamberlerine saygı duyarım, ama burada tipik Yahudi hitap şeklini kullanacağım. Bu nedenle dindar İslam hitap şekli olan "Allah'ın duası ve huzuru üzerinde olsun" sözünü Muhammed'in her adı geçtiğinde kullanmaktan kaçınacağım, diğer peygamberler için de "Huzur onunla olsun" demeyeceğim. Bu sadece bir dil kullanım tarzıdır ve hiçbir şekilde saygısızlık içermemektedir.

Önsözü şu gözlemle bitirmeme izin verin: Bu kitabın en yüce amacı, daha fazla karşılıklı saygı ve anlayış oluşturarak Müslüman-Yahudi ilişkilerini iyileştirmektir. Günümüzdeki kanlı ve moral bozucu İsrail-Filistin çatışması ile bağdaştırılan düşmanlık ve şiddetin dünyadaki Yahudi ve Müslümanları daha da yabancılaştırdığı bir zamanda, bu hedef özellikle acilliğini korumaktadır. Çatışmanın kalbinde, barış sürecini engelleyen bir unsur, İslam'ın ve Yahudiliğin kutsal toprakları, ve özellikle Kudüs'ün üzerinde egemenlik haklarıdır. Dolayısıyla mücadelenin din-

sel boyutu göz ardı edilemez; gerçekten de buna işin özü olarak bakılmalıdır ve bütünüyle Müslüman-Yahudi ilişkilerindeki ağırlığı ne kadar vurgulansa azdır. Bu kitap ve Müslümanlık hakkındaki tamamlayıcı ikinci cildi, tarihlerimiz, dini sistemlerimiz ve motivasyonlarımız hakkında gerçekleri söylemek suretiyle özellikle içinde bulunduğumuz belirsiz şartlar altında, iki inanç arasında bir anlayış kurmak için gösterilmiş bir gayrettir. Ancak bu yakalanması gerekli bir andır; ve bu nedenle Haham A. James Rudin ve Amerikan Yahudi Komitesinden Dr. Stephen Steinlight'ın Yahudi-Müslüman ilişkileri hakkındaki bu diziye katkıda bulunmam tekliflerini memnuniyetle kabul ettim. AYK nispeten yeni bir saha olan modern Yahudi-Müslüman ilişkilerini ortaya koymakta bir lider rolü oynamıştır. Müslüman-Yahudi ilişkilerinin iyileştirilmesine kendilerini adanmış olan bizler, çalışmalarımızı bu zamanda durdurmamalıyız.

Reuven Firestone

Bölüm I

Yahudi Tarihine Bir Bakış

Yahudi Tarihi insanlığın en eski edebiyatının bir kısmını üretmiş bir bölge olan Ortadoğu'nun sisleri arasından çıkmıştır. Bu eski edebiyatın çoğu mitseldir ve en eski mitsel Ortadoğu edebiyatı ile Kutsal Kitabın ilk metinleri arasında edebiyat ve dil bakımından paralellikler bulunur. Tarihçiler eski eserler, komşu krallıkların kayıtları veya arşivleri, veya arkeolojik araştırmaların desteği olmaksızın hiçbir Kutsal Kitaba tarihin kaynağı gözüyle bakmazlar. Kutsal Kitabın ilk kitaplarında yer alan tarihin belirleyici hiçbir dayanağı olmadığından, tarihsel olarak doğru olsa dahi, tarihçiler onun sunduklarının *mutlak* gerçek olduğunu kabul etmezler. Bunun yerine, Yahudiliğin ve Yahudilerin ilk dönem tarihini, tarih ve efsanenin birleştiği kadim bir dünyadan çıkmış olarak görme eğilimindedirler.¹ Tarihin efsaneyle birleşmesine bazen "kutsal tarih" denilir. Şu çok açık ki, Yahudiliğin *bilimsel* tarihi, Yahudiliğin *kutsal* tarihinin içinden çıkmıştır.

Bizim amaçlarımız için, kutsal ve bilimsel tarih arasındaki fark pek de önemli değildir. İbrahim, Musa veya Kral Davut'un Kutsal Kitap'ta betimlenen her şeyi yaptığı veya söyleyip söylemediği, bu kişiliklerin Yahudi geleneğinde *nasıl* tasvir edildiklerini anlamaktan ve sözlerinin ve eylemlerinin *içeriğini* incelemekten daha az önemlidir. Örneğin, Kur'an'da da yer alan bir karakterin Yahudi geleneğinde betimlenmesi farklı ise, hangisinin "doğru", hangisinin "yanlış" olduğu konusunda bir yargıya varmakla ilgilenmeyiz; aynı şekilde vardığımız yargı ne olursa olsun, onu "ispat" da edemeyiz. Öte yandan, iki Kutsal Kitap'ta yapılan betimlemelerin farklılığı, iki din arasındaki farkları anlamamıza yardım-

¹ Burada *efsane* sözcüğü gerçek olmayan anlamında kullanılmamıştır. *Webster Unabridged Third New Dictionary* bu sözcüğü: "genellikle kökenleri bilinmeyen ve en azından kısmen geleneksel olan bir hikâye, uygulama, inanç, kurum veya doğal fenomene bağlı karakterdeki tarihi olayların açıklanmasına hizmet eden bir hikâye" olarak tanımlar. (2:1497)

cı olacak ve bu bilgi de bize anlayış, bilgelik ve kardeşlik getirmekte destek olacaktır.

YAHUDİLERE VERİLEN ADLAR

Yahudiler kendilerine çok farklı isimler vermişlerdir. Bu bazen karışıklığa yol açar: İbraniler, İsraililer, İsrail'in Çocukları, Museviler ve Yahudiler. Bir noktaya kadar, bu isimler Yahudi Tarihi'nde belirli dönemlere denk gelir. Kur'an'da **Beni İsrail** ve **Yahud** (veya *alladhi hadu*) arasında ayırım yapar. İlk isim Kutsal Kitabın İsraililerine, diğeri ise, Muhammed ile aynı çağda yaşamış Yahudiler'e ("Yahudi olmuş olan") atıfta bulunur.

İbrani deyiimi ilk Yahudi ataları sayılan İbrahim (*Avraham*), İshak (*Yitshak*) ve Yakup (*Yaakov*) ve analar Sara (*Sara*), Rebeka (*Rivka*), Rachel (*Rahel*) ve Lea (*Lea*) ve çocuklarına atıfta bulunur. İlk Yahudi atalarının sonuncusu Yakup (*Yaakov*) Kutsal Kitapta (*Yaratılış* 32:27-28) onu şu sözlerle takdis eden bir melek ile esrarengiz bir çatışma içinde betimlenir: "Adam, «Adın ne?» diye sordu. «Yakup.» Adam, «Artık sana Yakup değil, İsrail denecek» dedi, «Çünkü Tanrı'yla, insanlarla güreşip yendin.»" İsrail (İsrail) ismi (İbranice: *Yisrael*) "Tanrı katındakiyle mücadeleye eden" anlamına gelebilir. Yakup'un on iki çocuğu İsrail'in on iki kabilesini temsil eder ve kabile üyelerine Kutsal Kitap'ta İsrail'in Çocukları, (İbranice: *henei yisrael*) veya sadece İsrail denir.

Kral Süleyman'ın ölümünden birçok asır sonra İsrail iki krallığa bölünmüştü. Kuzeydeki daha büyük olanı on kabileden oluşuyordu ve İsrail adını aldı. Güney krallığı Yahuda (İbranice: *Yehuda*) adlı büyük kabilenin egemenliği altındaydı ve bu adı aldı. M.Ö. 721'de, Asur İmparatorluğu İsrail'in kuzey krallığını ve halkını yıktı, böylece yalnızca Yahuda ve Yahudalılar (İbranice: *yehudim*) kaldı. O zamandan sonra, bu halk Yahudalılar olarak anıldı ve dilimize Yahudi² olarak geçti. Bugün, kabilelerin çoğu yok olduğu halde, Yahudi geleneğinde Yahudi halkı, İsrail olarak anılır.

İngilizce aslında "Jews" olan sözcük, burada Türkçeleştirilmiştir. (Ç.N)

Sonuç olarak, Yahudi geleneğine göre İsrail, bir toprak veya modern bir ülke-devletine değil bir halka verilen isimdir. Modern Yahudi devletin adı İsrail Devletidir. (İbranice: *medinat yisrael*); bu da “İsrail Halkının Devleti” anlamına gelir ve pratik nedenlerle İsrail olarak kısaltılmıştır. Kutsal Kitap’ta olan ve çoğu bugün İsrail topraklarına dahil olmayan toprakların Yahudi geleneğine göre adı İsrail Ülkesidir (İbranice: *eretz yisrael*). Bu kitapta *Yahudi*, *Yahudi halkı* veya *İsrail* sözcüklerini herhangi bir dönemin Yahudilerini kastederek kullanacağız, ancak *İsrailli* veya *İsrail’in Çocukları* sadece Kutsal Kitap dönemine ait olacaktır.

YARATILIŞ

Kutsal Kitap Tanrı'nın, kâinatı ve içindeki tüm dünyaları yaratışı ile başlar. Yaratılış'ın Kutsal Kitap'taki hikâyesi, Tanrı'nın tüm maddenin, enerjinin ve yaşamın tek Yaratıcısı olduğunun hikâyesidir. Tanrı dışında hiçbir yaratıcı güç yoktur; Tanrı'nın hiç bir ortağı yoktur. Tıpkı Tanrı'nın birliği Kutsal Kitap'ta tüm evreni ve içindekileri yaratmış olma merhametiyle saptandığı gibi, tüm evren ve içindeki yaratıklar da Tanrı'nın yaratıcı gücü gibi bir birliktir.

Evrenin birliği fizik ve doğa yasaları ile gerçekleştirilir, bunların kökeni ise Yüce İrade'dir. Hayvan, maden veya bitki gibi gaz veya katı biçimde var olan tüm yaratılmış us sahibi olmayan varlıklar bu doğa kanunlarına göre hareket ettikleri için yüce birlik içinde var olurlar. Bu bütünlük sisteminin tek istisnası daima doğa kanunlarını bükmede kısıtlı bir yetenek sergilemiş, us sahibi bir ırk olan insanlıktır.

Kutsal Kitabın bakış açısına göre, insanlığın kendine özgü doğası hem bir nimet, hem de bir lanet olarak görülebilir. Başlangıcından beri Kutsal Kitap insanlığı İlahi Destek olmadan kendi potansiyelini dolu dolu kullanamayan bir tür olarak betimler. Adem ve Havva'nın Cennet'teki hikâyesi bu ilkeyi ilk belirleyendir (*Yaratılış 3*) ve insanın günah ve hataları bunu izleyen üç hikâyede de sürer: Kayın ile Habil'in hikâyesi (*Yaratılış 4*), Nuh (*Yaratılış 6-9*) ve Babil Kulesi (*Yaratılış 11*). Bütün bu hikâyelerin her biri belirli karakterlere odaklanmış da olsa, bunlar ana tema olarak insanlığın kontrol edilememe durumunu sergiler. İnsanlığın içindeki yaratıcı güç ve bağımsız tabiatımız, sürekli ilahi beklentiye göre yaşamaktaki yetenek eksikliğimiz, mahvımıza neden olabilir. Bu belirlemeyi yaptıktan sonra, Kutsal Kitap önce özellikle Yahudiler'in ve genelde insanlığın kendi potansiyellerini nasıl tam olarak kullanabileceklerini sergiler. Bu yalnızca ilahi bir müdahale vasıtasıyla gerçekleştirilebilir. *Yaratılış*

12'den sonra, Tanrı Yahudiler aracılığı ile insanlığa yol ve yöntemler gösterir. Bu önce İbrahim'in ailesi ile, kişisel müdahale şeklinde, sonra ise insanların yaşarken uyması gereken davranış kuralları, yani *Tora* (sözlük anlamı, "öğreti") aracılığı ile gerçekleşir.

İBRAHİM: HİCRET VE AKİT

Tanrı İbrahim'e anayurdunu terk etmesi çağrısını yapar ve ona büyük nimetler vaat eder (*Yaratılış 12:1-3*):

RAB Avram'a, «Ülkeni, akrabalarını, baba evini bırak, sana göstereceğim ülkeye git» dedi. «Seni büyük bir ulus yapacağım, Seni kutsayacak, sana ün kazandıracak, Bereket kaynağı olacaksın. Seni kutsayanları kutsayacak, Seni lanetleyeni lanetleyeceğim. Yeryüzündeki bütün halklar Senin aracılığınla kutsanacak.»

Bu çağrı, tek Tanrılılığın ve İbrahim'in tohumlarından gelen Yahudi halkı tarihinin başlangıcını işaret eder. Tanrı'nın çağrısına cevap olan İbrahim'in yolculuğuna Müslümanlık'taki anlamda hicret denmez.

Yahudilik bunu, yine Müslümanlık'taki gibi, onun Tanrı'yla yeni bir kişisel ruhsal ilişkide oluş durumunun bir işareti olarak görür. Tanrı'nın neden İbrahim'i çağırdığı Kutsal Kitap'ta hiçbir zaman tam olarak açıklanmaz, ancak daha sonra M. S. dördüncü veya beşinci asırdaki Yahudi edebiyatı, Kur'an'da söylenene paralel bir hikâye ile yanıtlar getirir:

Yafo'lu Haham Ada'nın torunu Haham Hiyya dedi ki:

Terah eski bir put imalatçısıydı. Bir keresinde dışarı çıkmış ve İbrahim'e putları satmasını söylemişti. Bir adam bir put almak için geldiğinde, İbrahim ona "Kaç yaşındasın?" diye sordu. Adam, "Elli" (ya da altmış) diye cevap verdi. İbrahim şaşkınlıkla, "Altmış yaşında olup da daha bir günlük olan nesneye tapan bir adama yazıklar olsun!" dedi. Böylece, adam utanarak oradan uzaklaştı. Sonra bir kadın elinde bir tabak unla gelip İbrahim'e "Onlara bundan sun" dedi. O da bir sopa alıp bütün putları kırdı, sonra da sopayı en büyük putun eline tutuşturdu.

Babası dönünce bağırdı: "Bunu onlara kim yaptı?!" İbrahim cevap verdi: "Senden saklayacak değilim. Elinde bir tabak iyi un olan bir kadın gelip bana, 'Bunu al ve onlara ikram et' dedi. Ben de edince, kim birinci olacak diye aralarında kavgaya tutuştular. Sonra en büyüğü kalktı, eline sopayı aldı ve hepsini yok etti." Babası, "Neden benimle alay ediyorsun! Onlar ne bilir ki?" dedi. İbrahim cevap verdi, "Ağzından çıkanları kulakların işitsin" ¹

İbrahim Tanrı tarafından çağrılmadan Tanrı'nın Bir olduğunu bilen biri olarak anlatılıyor, böylelikle soruya cevap sağlamış oluyor. Tanrı İbrahim'i çağırdı; çünkü yegane ve saf Tek Tanrılı olarak, o, Tanrı'nın Tek olduğunu göstermek için mantık kullandı.

İbrahim'in Tanrı tarafından seçilmiş olmasının nedeni bu olabilir ama, İbrahim İlahi İrade'ye boyun eğdiğini göstererek, buna değer olduğunu kanıtlamalı idi; o da bunu yaptı. Kur'an 2: 14'de olduğu gibi ("Ve unutma, Allah İbrahim'i emirleriyle-*bikalimat*- imtihan ettiği zaman, ve o bu emirleri yerine getirdi"), İbrahim öldüğü zaman, Tanrı şunları söyledi: "İbrahim Bana itaat etti ve Benim emrime uydu, Benim emirlerime, Benim kanunlarıma ve Benim öğrettiklerime" (Yaratılış 26:5). Müslüman söyleminde, İbrahim bir ilk Müslüman'dır çünkü, kendisini tamamen İlahi İrade'ye teslim (*aslama*) etmiştir. ²

Yahudi söyleminde İbrahim Tanrı'dan korkmuş ve İlahi Emirler'e itaat etmiştir.

Yahudilik için büyük önem taşıyan, Tanrı'nın İbrahim ile ebedi bir akit tesis etmesidir. (Yaratılış, 17:1-8)

Avram doksan dokuz yaşındayken RAB ona görünerek, «Ben Her Şeye Gücü Yeten Tanrı'yım» dedi, «Benim yolumda yürü, kusursuz ol. Seninle yaptığım antlaşmayı sürdüreceğim, soyunu alabildiğine çoğaltacağım. Avram yüzüstü yere kapandı. Tanrı, «Seninle yaptığım antlaşma

¹ *Genesis Rabbah* 38:13 Bak. Kuran 19:41-50, 21:51-67, 26:69-86, 29:16-18

² Bak Kuran:2:128, 3:67. Bkz. 16:120: "İbrahim Allah'a itaat eden bir ülke idi. Tek Tanrılıydı. Putperest değildi o.

şudur» dedi, «Birçok ulusun babası olacaksın.

Artık adın Avram değil, İbrahim (İbranice: Avraham) olacak.

Çünkü seni birçok ulusun babası yapacağım. Seni çok verimli kılacağım. Soyundan uluslar doğacak, krallar çıkacak.

Antlaşmamı seninle ve soyunla kuşaklar boyunca, sonsuza dek sürdüreceğim. Senin, senden sonra da soyunun Tanrısı olacağım. Bir yabancı olarak yaşadığın toprakları, bütün Kenaan ülkesini sonsuza dek mülkünüz olmak üzere sana ve soyuna vereceğim. Onların Tanrısı olacağım.»

Bu akit esasen bir sözleşmedir. Tanrı, İbrahim ve soyuna pek çok iyi şey vaat ediyor, İbrahim ve soyunun ise Tanrı'nın buyruklarına uymak zorunluluğu bulunuyor ("Benim Yollarımdan yürüyün").

Tanrı İbrahim'e, «Sen ve soyun kuşaklar boyu antlaşmama bağlı kalmalısınız» dedi, «Seninle ve soyunla yaptığım antlaşmanın koşulu şudur: Aranızdaki erkeklerin hepsi sünnet edilecek. Sünnet olmalısınız. Sünnet aramızdaki antlaşmanın belirtisi olacak. Evinizde doğmuş ya da soyunuzdan olmayan bir yabancidan satın alınmış köleler dahil sekiz günlük her erkek çocuk sünnet edilecek. Gelecek kuşaklarınız boyunca sürecek bu. Evinizde doğan ya da satın aldığınız her çocuk kesinlikle sünnet edilecek. Bedeninizdeki bu belirti sonsuza dek sürecek antlaşmamın simgesi olacak. Sünnet edilmemiş her erkek halkının arasından atılacak, çünkü antlaşmamı bozmuş demektir.»

Tıpkı Kur'an gibi, Kutsal Kitap da aralarında pek az fark olan düşünce veya buyrukları dile getirirken kendini tekrar etmiş gibi görünür. İbrahim Akdi'nin şartları, İbrahim soyundan sayısız evlat ve daha sonra İsrail Ülkesi¹ adı verilecek olan Vaat Edilmiş topraklardaki vatan sözlerini içerir. Buna karşılık, İbrahim ve ailesi, Tanrı iradesine itaat edeceklerdir. Burada akit işareti olarak sünnet olma dışında belirli kanunlar verilmemiştir,

¹ Samuel 13. 19, Hezekiel 40:2 vs

çünkü Tanrı, İbrahim ve ailesi ile süregelen bir ilişki içindedir ve onlardan beklenenleri onlara bizzat bildirebilir. Ancak, daha sonra Tanrı İsrail'i ar-tık o kadar da kolay erişilmeyeceği bir zaman için hazırlar. Bu hazırlık Tanrı'nın "öğreti" anlamına gelen "*Tora*"yı açıkladığı Sina Dağı'nda ger-çekleşir. Sina'dan itibaren, akit resmi kanunlara itaat ile yönetilir.

İSHAK ve İSMAİL

Bu sırada, İbrahim'in karısı Sara sayısız evlat için verilen İlahi Söz'e rağmen çocuk sahibi olamamıştır. Bu nedenle, kadın hizmetçisi Hacer'i (*Hagar*) kocasına ikinci eş olarak sunar. Bu birleşmeden İsmail dünya-ya gelir ve akdin emrettiği gibi sünnet edilir. Tanrı İsmail'i takdis eder, ama ileride doğacak oğulları İshak'ın Tanrı ile akitsel ilişkide kalacak tek oğulları olacağına söz verir. (*Yaratılış 17:20-21*).

«İsmail'e gelince, seni işittim. Onu kutsayacak, verimli kılacak, soyunu alabildiğine çoğaltacağım. On iki beyin babası olacak. Soyunu büyük bir ulus yapacağım. Ancak antlaşmamı gelecek yıl bu zaman Sara'nın doğuracağı oğlun İshak'la sürdüreceğim.»

İsmail'in neden akdin dışında tutulduğu Kutsal Kitap'ta açıklanmaz. Alimler bu hikâyenin amacının, *Yaratılış*'taki bütün diğer hikâyeler gibi, İsraililer ve içinde yaşadıkları halklar arasındaki yakın etnik ve dilsel iliş-kileri açıklamak olduğuna inanır gibidirler. İsmail Kutsal Kitap'ta Arap halkların dini lideri olarak görülür. *Yaratılış 25*'de sözü edilen bazı oğul-larının isimleri Arapça'dır. *Yaratılış 25:15*'deki Hadad gibi. Diğerlerinin isimleri Arap topraklarında tanınmış yerlerin adlarına benzeyen seslerden oluşur; Duma (Suriye çölündeki Dumat-al-Jandal gibi) veya Tema' (Ara-bistan'daki Tayma' gibi). İsmail'in oğlu Kedar'ın ismi günümüz Ürdün'ün-deki Wadi al-Sirhan'da yaşayan bir kabilenin ismiyle aynıdır.⁴ Bu görü-

⁴ Fred Winnett, "*Yaratılış* Kitabındaki Arap Soyağaçları" *Translating and Understanding the Old Testament: Essays in Honor of Herbert Gordon May* adlı kitabından. ed.H.T.Frank ve L. Reed (Nashville: Abdingdon Press, 1970)

şe göre, İsmail ve İshak arasındaki akrabalık ilişkisi İsraililerin sosyal ve ekonomik temaslar kurdukları eski Arap halklarıyla olan fark edilen benzerliklerinin açıklamasıdır. Aynı şekilde, *Yaratılış* İsraililer ile Edom'lu komşuları arasındaki ilişkilerin, İshak'ın iki oğlu; İsrail'i temsil eden Yakup ve Edom kabilelerini temsil eden ikiz kardeşi Esav'dan kaynaklandığını anlatır.⁵ *Yaratılış* 21'de Hacer ve İsmail İbrahim'in kavminden çıkartılırlar ve Kutsal Kitap'ta İsmail ve soyunun adları çok az geçer. Yahudi geleneğine göre, İbrahim oğlu İsmail ile temasını sürdürür ancak, Yahudilik İbrahim ve İsmail'in Kabe'yi inşa ettikleri veya temizledikleri ve İbrahim'in İsmail ve soyunu oraya yerleştirdiği hakkında hiçbir şey bilmemektedir.⁶

İSHAK'IN BAĞLANMASI

İbrahim'in yaşamının doruk noktası, *Yaratılış* 22'de Tanrı'nın İshak'ı Moriah tepesinde kurban etmesi emrine verdiği cevaptır. Kur'an'ın aksine, bu hikâyenin Kutsal Kitap'taki aktarılışı, niyet edilen kurbanı özellikle İshak olarak tanımlar ve Yahudi geleneği bu öyküden, "bağlanma" veya "İshak'ın bağlanması"⁷ *Akedah* veya *Akedat Yitzhak* diye söz eder. Tanrı'ya itaat ve inancın en üst düzeydeki sınavını geçmiş olarak, İbrahim, bir kere daha ve son olarak İlahi Vaat alır ve kutsanır. Onun sülalesi göklerdeki yıldızlar kadar ve sahillerdeki kumlar kadar çok olacaktır. Onlar düşmanların kapılarını ele geçirecek ve yer kürenin tüm ulusları onun soyu vasıtasıyla kendilerini kutsayacaklardır.

İbrahim, Yahudi geleneğinde değer verilen belirli insani özellikler için bir paradigma vazifesi görür. O acı çekerken sabırlıdır, barışa aşıktır (*Yaratılış* 18:8-9), yabancılara konukseverdir (18-1 ff.), başkalarının iyiliğini düşünür (18:19) ve daima Tanrı'ya ve O'nun emirlerine itaat eder.

⁵ Bak. *Yaratılış* 25, 27 Bunun gibi Moabiler ile Ammonitler de İbrahim'in yeğeni Lut'dan gelirler. (*Yaratılış* 19:29-38)

⁶ Kuran 2:125-138,3:95-97, 14:37

⁷ Bak. Kuran 37:99-113, iki oğlun da adını vermez. Niyet edilen kurbanın (*al-dhabih*) kimliği daha sonraki yorumcular ve gelenekçiler tarafından tanımlanır.

YAKUP VE MISIR'A İNİŞ

İshak'ın oğlu Yakup, ki Kutsal Kitap'ta İsrail olarak da bilinir,* İsrail'in kabilelerini temsil eden on iki erkek evlat babasıdır. Yakup'un oğlu Yusuf'un ve kendi kardeşlerinin ihanetine uğramasının, Mısır'a köle olarak satılmasının ve en diplerden güç ve zenginliğin doruğuna çıkmasının hikâyesi hem Kur'an'da (Yusuf suresi), hem de *Yaratılış'ta* (37:39-50) anlatılır. Yahudilikte ve İslam'da Yusuf hikâyesi çok sevilir ve ona cevap olarak pek çok yorumlar ve kitaplar yazılmıştır. Ancak, bizim buradaki amacımız için asıl önemlisi İsrail'in Çocuklarının (*beni yisrael*) Mısır tutsaklığından kurtuluşlarıdır.

MISIR'DAN ÇIKIŞ

İbrahim Kutsal Kitap'ta bir İbrani olarak anılır (*Yaratılış 14:13*). Tıpkı Mısır'dan çıkışa kadar sülalesinin anıldığı gibi. Çıkıştan, birleşik ulusun Süleyman'ın ölümünden sonra bölünmesine kadar, hal-ka İsrail veya İsrail'in Çocukları adı verilir. Terimdeki değişim, hal-kın doğasındaki değişim ile örtüşür. İbrahim'in sülalesi Firavundan kaçan (*Mısırdan Çıkış 12:38*) diğer bahtsız Mısırlılarla birleşir ve temeli ıstırap çekme deneyimine dayanan bütünleşmiş bir topluluk meydana getirir.

İsrail'in Mısır boyunduruğundan kurtuluşu Tanrı'nın gösterdiği en büyük merhametlerden biri sayılır çünkü Tanrı kendi topluluklarının ıstırabını haykıran ezilmişlerin sesini işitti (*Mısır'dan Çıkış 3:9-10*)⁹. Kurtuluşun hikâyesi her yıl bu İlâhi Merhamet'in anısına *Pesah* (Hamursuz, Fıh) Bayramı'nda hatırlanır. Mısır'dan çıkış insanlığın topluca kurtuluşunu simgeler, zira Tanrı İsrail ve diğerlerini Mısır boyunduruğundan nasıl kurtardıysa, Ahret Günü'nde de tüm insanlara nihai kurtuluşu getireceğinin kanıtı olma işlevi görür.

* Bak. *Yaratılış 32:29, 35:10, 37:13* vs.

⁹ Bunun Kurandaki anlatımı için, bak.: 7:103-138, 10:76-91, 20:9-79, 26:10-66, 28:3-40

SİNA'DAKİ AKİT

Çıkış, İsrail ulusunun kuruluşunun işaretidir, ancak bu, Tanrı Sina Dağı'nda *Tora*'yı verdiği zaman tamamlanır. Çoğunlukla anıldığı gibi, Sina deneyimi, Yahudi tarihindeki büyük dönüm noktalarından biridir çünkü, yaşayan veya henüz doğmamış, tüm Yahudiler orada, Sina Dağı'nda emirlerin veya *Tora*'nın verilmesine şahit olmuşlardır. Hepsi, yıldırımlar ve gökgürültüleri arasında, her bir insanın Tanrı'nın emirlerine uyacağını, bir ağızdan, "itaat edeceğiz" diye bağırarak suretiyle kabul ettiler (*Mısırdan Çıkış 19:8, 24:3, Yasanın Tekrarı 5:24, 29:9-14*). *Tora* Sina'daki genişletilmiş akdin bir işaretidir çünkü *Tora* "Akit Kitabı" olarak anılır (*Mısırdan Çıkış 24:7*). İbrahim ile Tanrı arasında kurulan akitte, sünnet ve ona uyulması, Tanrı'nın İbrahim'in sülalesi ile ilişkisinin yaşayan işareti olma amacındadır. Sina'da akdin tekrar onaylanması, *Tora* ve ona itaat etmek, Tanrı'nın sonradan İsrail ulusuna dönüşen Mısırdan gelen göçmenlerle ilişkisinin yaşayan işareti haline geldi.

İsrail ulusu, halkın Tanrı'nın *Tora*'sını hayatın merkezi kurumu olarak kabul ettiği zaman doğmuş oldu. Bütün halk ona uyarak yaşama sorumluluğunu kabullendi ve bunu yaparken de kendilerini Tanrı ve Tanrı'nın emirleri altında bir halk ve bir ulus olarak birleştirmiş oldular. Sina deneyimi, aynı zamanda *ummah*^{*} olarak da anılan 'am yisrael' "İsrail Halkı'nın oluşumunun işaretidir. Bu sözcük Arapça *umma* kelimesi ile aynı anlamı içerir çünkü Yahudiler kendilerini insan davranışının törenlerine, ahlakına, sosyal, ailevi, ve sivil her boyutuna etki eden *Tora* emirleriyle yönetilen dini bir ulus olarak görürler.

İnsanlık tarihinde ilk defa, Sina'da, insanlığın bir bölümüne İlahi İrade'nin beklentilerine uyacak biçimde yaşama olanağı sağlandı, çünkü onlar akitsel kanun biçiminde bir İlahi İrade kaydına sahiptiler. Tabii, bunu yapmak kolay olamazdı ve *Tora* da sık sık İsraililerin ilahi istekleri yerine getirmekte çektikleri zorluklardan söz eder. Oysa ki, Yahudilik açısından aksaklılar acı verdiyse de, asla akdi geçersiz kılmadı.

* Türkçe anlamı: Ümmet (Ç.N)

Yani, Tanrı ve Yahudiler arasındaki akit ebedî idi ve asla feshedilemezdi. Akdin şartlarına uymayan veya uyamayanlar cezalandırılacaktı, ama akit asla yok olmayacaktı (*Yasanın Tekrarı* 4:31).

Yahudi düşünürler neden Kutsal Kitabın, sadece Yahudileri *Tora*'nın tek alıcısı yaptığı, sorusuyla çok uğraşmışlardır. Bu bir hariç tutma isteği ve dışlayıcılık mıdır? Bunun anlamı Yahudilerin herhangi başka bir ulus veya halktan doğuştan daha iyi oldukları anlamına mı gelir? Yahudilere *Tora* verildiği için onlar üstün insanlar mıdır? Kutsal Kitap buna hiç tanımlayıcı bir cevap vermez. Bir yandan, "Tanrınız RAB için kutsal bir halksınız. RAB öz halkı olmanız için yeryüzündeki bütün halkların arasından sizi seçti." (*Yasanın Tekrarı* 14:2) der. Öte yandan, *Amos*'da "Ey İsraililer, Benim için Kûşlular'dan ne farkınız var?" Diyor RAB. "İsraililer'i Mısır'dan, Filistliler'i Kaftor'dan, Aramlılar'ı Kîr'den çıkaran Ben değil miyim?" (9:7) der.

Kutsal Kitabın kendisi gibi *Talmud*'un bilgeleri de Yahudiler ve Yahudiliğin, hariç tutan görünümünden rahatsızdılar.¹⁰ Bazen *Talmud* Kutsal Kitabın dizelerini doğrudan yorumlar ve *Avoda Zara* bölümünde (2b'de) sorar:

Yazmaz mı ki (*Tora*'da), "RAB Sina Dağı'ndan geldi, halkına Seir'den doğdu ve Paran Dağı'ndan parladı" (*Yasanın Tekrarı* 33:2)? Ve yine şöyle yazar: "Tanrı Teman'dan, Kutsal Tanrı Paran Dağı'ndan geldi (*Habakkuk* 3:3). Tanrı Seir'de ne aradı ve O Paran Dağı'nda ne aradı?" Haham Yohanan der ki: "Bu şunu öğretir, Aziz Tanrı, nimetler O'nunla olsun, *Tora*'yı her ulusa ve her dile sundu ama kimse onu kabul etmedi, ta ki İsrail'e gelinceye kadar, ki İsrail kabul etti.

Talmud'un başka bir yerinde (*Şabat* 88a) Kur'an 2:63 ve 4:154 ile ilginç bir paralellik buluruz:

"Musa halkın Tanrı'yla görüşmek üzere ordugahtan çıkmasına öncülük etti. Dağın eteğinde durdular." (*Mısırdan Çıkış* 19:17). Hama b. Hama dedi ki: "Bu şunu öğretir, Aziz Olan, dağı onların tepesine sanki [baş aşağı] miğfer gibi çevirdi ve onlara dedi ki: '*Tora*'yı kabul ederseniz,

¹⁰ *Talmud* o.ç.'in (ortak çağ) beşinci veya altıncı asra aittir ve aşağıda ayrıntılı olarak söz edilecektir.

iyi. Ama eğer etmezseniz, bu sizin mezarınız olur.”

Bu yorumların her ikisi de İsrail’in doğuştan herhangi bir ulus veya halktan daha iyi olmadığını kabul eder ve altını çizer. İsrail’i farklı kılan tek şey onun Tanrı’nın emirlerini kabul etme isteği ve onlara göre yaşama çabasıdır. Eski zamanlarda başka hiçbir halk putperestliği lanetleyip Tanrı’ya göre yaşamadı. İsrail daima etrafı putperestlerle çevrili küçük bir ülke olarak yaşadı, bu yüzden İsraillileri, arasında yaşadıklarından ayrı yaşayanlar olarak gözlemlemek zor değildir. Bu davranış biçimi onların Tek Tanrılılığını korumak için yapılandırılmıştı ancak, Yunan-Roma dünyası bunu elitist davranış olarak yorumladı. Bu elitist olmak değil, Yunan, Roma ve diğer eski uygarlıkların ibadet şekli olan putperestliğe kapılmamak niyetiyle hayatta kalmak için İsrail’in kendisini diğer halklardan ayrı tutma arzusuuydu.

TORA’DA İNSAN DAVRANIŞI İÇİN KURALLAR

Tora’nın İbrani dilinde sözcük anlamı "öğreti"dir ve *Tora* öğretileri, hemen hemen her olası insan davranışını içine alır. Modern dünyada biz *Tora*’yı tören hukuku, sivil hukuk, ceza hukuku ve ahlaki ve etik kurallar olarak ayırırız. Bunlar, hayvanlar nasıl kurban edilir, bazı törensel yemekler ne zaman yenir, evlilikte kabul edilebilir eşler, ticarete adalet, adil ve düzgün yargılama kuralları, mahkemede delillerin kabulü için kurallar, İsrailli olmayanlara davranış, fakir, muhtaç, dul ve yetimlere bakım, dini bayramların ne zaman ve nasıl karşılanacağı, hangi yiyeceklerin yenilebilip hangilerinin yasak olduğu, bazı hastalıkların tedavisi, miras paylaşımı gibi çok değişik konularda ayrıntılı talimatı içerir. Emirler, İngilizce’de toplu olarak *Pentateuch* diye adlandırılan; ancak Yahudi kullanımında *Tora* (bazen "beş" anlamında *Humaş*) olarak anılan Kutsal Kitabın ilk beş kitabında bulunur. Talimat olumlu emirler (kişinin yapması gerekenler) şeklinde ve olumsuz emirler (kişinin yapmaması gerekenler) olarak verilir. Bu beş kitap *Yaratılış*, *Mısrırdan Çıkış*, *Levililer*, *Çölde Sayım* ve *Yasanın Tekrarı*’dır. Yahudi geleneği, bunların Kutsal Kitabın Sina Dağı’nda Tanrı tarafından indirilen yegane bölümleri olduğuna inanır. İbrani Kutsal Kitabının diğer on dokuz kitabı da kutsaldır ama onlar ilk beşin mertebesinde değildirler.

Birleşme ve Dağılma

TOPRAKLARA GİRİŞ

İsrailliler *Tora*'yı aldıktan sonra, Vadedilmiş Topraklara girmeden önce kırk yıl çölde kalmış olarak gösterilirler. Yahudi halkının tarihindeki bu bölüm bir miktar tartışmaya değer çünkü Yahudilikte Kutsal Kitap ve tarihin anlamı hakkında önemli bir meseleyi ortaya atar. Kutsal Kitap çoğunlukla Yahudileri ilahi emirlere göre yaşamaktan aciz olarak gösterir. Çölde Altın Buzağı'ya taparlar (*Mısırdan Çıkış* 32)¹, on iki casusun anlattıklarını işittikten sonra (*Çölde Sayım* 12-13) Vaat Edilmiş Topraklara girecek kadar güven duymazlar, Tanrı'ya sürekli cemaatlerinin durumundan şikâyet ederler.² İsraillilerin her fani insan gibi zaaf- ları vardır tamamen insandırlar; moralleri zayıftır ve sık sık baştan çıkabilirler; çoğunlukla doğru olanı yapamazlar. Burada Kutsal Kitaba dayalı tarih, hem ulusal bir destansı öykü, hem de ders çıkarılacak bir hikâye işlevi görür. İlahi kanunlarla bile, İsrail sürekli ilahi istekleri karşılayamaz. İnsan hatası hayatın bir parçasıdır, ancak her hatada bir de umut ışığı bulunur çünkü Tanrı bağışlar ve çünkü dürüst bireyler kahramanca önderlik ve ahlaklı davranışlar sergiler. Dolayısıyla, İsrail hayatta kalır ve kusurlu bir halk olarak da olsa Vaat Edilmiş Topraklara girer.

Kutsal Kitaba göre, sadece sıradan insanlar değil, peygamberler ve kral- lar da hata yapar. Musa bile insanların şikâyetleri ve çaresizliği karşısında kızgınlıkla, Tanrı'nın emrettiği gibi bir kaya ile konuşmak yerine ona vura- rak çölde su çıkartmaya çalışarak, Tanrı'nın güvenini sarsar (*Çölde Sayım* 20:7-13). Şikâyet ve hatalarına rağmen, *Tora*'nın inişi ve bir ortak kader duy- gusu ile birleşmiş, İbrahim ve sülalesine İsrail Ülkesi olarak Vaat Edilmiş

¹ Bak. Kuran 2:51-54, 92-93, 4:153, 7:152.

Mısırdan Çıkış 5:21, 14:11-12, 15:24, 16:28, 17:2-7, *Çölde Sayım* 11:4-6, 14:1-4, 20:2-5, 21:4-5 vs.

Topraklara girmeye hazır, yeni bir İsraili nesli çölden ortaya çıkar.

Kırk yıl çölde kaldıktan sonra Topraklara giriş genellikle fetih olarak anılır çünkü kutsal *Yeşu* Kitabı İsrail'i, Topraklar'ı askeri güç ile ele geçirmiş olarak resmeder. Kırk yıl çölde yaşamaktan katılmış savaşı bir nesil, yerel halkı, Tanrı'nın iradesiyle alt eder. Oysa ki, bölgedeki modern arkeolojik kazılar bu resmi teyit etmez çünkü burada bu evrensel yıkımla ilgili, diğer büyük fetihlerin yer aldığı söylenen bölgelerde görülen ne bir iz ne de yanık katmanları vardır. Tarihçilerin öngörüsü İsraililerin Topraklara büyük göçler halinde girerek bölgedeki yerel din ve kültürleri egemen oldukları, karşı koymalarda bazen muharebeler yaptıkları, ancak genelde sayı çokluğu ve başarılı bir dini uygarlık sayesinde başarıya ulaştıkları yolundadır.

HAKİMLERDEN KRALLARA

Bunu izleyen dönemde İsrail'in on iki kabilesi, kendi bireysel bölgelerini, "hakim" adını verdikleri kabile reislerinin idaresi altında kontrol etmişlerdir. Bu dönemde Kutsal Kitabın Hakimler Kitabı bölümünde anlatıldığı gibi, on iki kabile birbirlerinden ayrı yaşamış ve bazen birbirleriyle kavga etmiş hatta savaşmışlardır. Birlik eksikliği öyle bir sorun olmuştur ki, insanlar dini liderlerinden, onlara bir kral vermesini istemişlerdir. O zaman bu, dine aykırı görülmüştü çünkü İsrail'de daha önce hiç tek bir insanda böyle büyük bir güç toplanmamıştı. O zamana kadar İsraililerin tek kralı ve hükümdarı Tanrı'ydı. Tanrı insanların isteğine boyun eğdi ama (*1 Samuel, 8*), önce onları kralların gücü kötüye kullanacakları ve tebaalarını sömürecekleri yolunda uyardı; nitekim böyle oldu da. Saul kral ilan edildi ama hükümdar olarak çok başarısızdı, askeri olarak yenildi ve savaşta öldü. Onun halefi büyük Kral Davut idi. O, Kutsal Kitaba göre, güçlü bir kahraman fakat kusurlu bir kişilikti. Davut kabileleri tek bir krallık olarak birleştirdi ve Mısır'dan Mezopotamya'ya uzanan büyük bir İsrail imparatorluğu yarattı. Askeri mahareti Tanrı'ya bağlılığı ve ilahiler bestelemesiyle denkleşmişti; ama o da bir fani olarak bedensel zaaflarına teslim oldu ve krallık gü-

cünü, kendi şahsi çıkarına kullandı ki bu yüzden sert bir şekilde cezalandırıldı (2 Samuel, 11-12).

Davut'un oğlu Süleyman birleşik bir İsrail'e hükmetmeye devam etti. Kudüs'teki *Büyük Mabedi* inşa ettirdi, Saba Melikesini atlattı ve her yönden bilgece ve başarıyla hüküm sürdü. Ancak büyük bilgeliğine rağmen, mutlak Tek Tanrılıktan saparak, yabancı doğumlu karılarının, kendi yerel putlarına tapınmalarına izin verdiği zaman insanca zaafı ortaya çıktı. Süleyman onların tanrıları için mabetler bile yaptırdı, hatta bazıları onun da putlara taptığını söyler. Bu yüzden o ve soyundan gelenler çok sert biçimde cezalandırılmışlardır (1 Krallar 11:1-13).

Kutsal Kitap'ta İsrail'in büyük kahramanları daima gerçek insanların sorunlarına ve insanca hatalarına bulaşmış faniler olarak anlatılır. Yahudiler ataları ve onların gerçekleştirdiği büyük başarılarla gurur duyar ama Yahudilik ne atalarını ne de geçmişini putlaştırmaz. İsrail'in kahramanlarından bile ders alınmalı ve temkinli yaklaşılmalıdır; zira hiçbir fani hatasız veya günahsız değildir.

Davut'un başarıları arasında Kudüs'ü M.Ö. 1000 yıllarında krallığın başkenti yapmak vardır. Davut'un şehri, Yevusilerin elinden almasından önce, Kudüs Toprakların on iki kabileden birinin kontrolü altında olmayan nadir parçalarından biriydi. Kudüs İbrahim'den de önce kutsal bir yer olarak biliniyordu çünkü *El Elyon*, "En Yüksek Tanrı", adlı bir ilaha adanmış, kutsal bir su kaynağı ve tapınağı vardı (*Yaratılış 14:17-20*). Burası Davut'un birleşik krallığı için mükemmel bir başkentti çünkü kabileler bölgesinin dışında olduğundan tarafsızdı, yeri merkeziydi, halen kutsal bir şehir olarak biliniyordu ve bariz bir şekilde savunulabilirdi. Davut orada bir kraliyet sarayı kurdu ama savaşçı konumundan dolayı Tanrı onu Mabedi inşa eden olmaktan men etti (1 Tarihler 22:7-9). Bu ayrıcalık oğlu Süleyman'a verilmişti; o Kudüs'teki Büyük Tapınağı yaptırdı (1 Krallar 6-7). Birleşik monarşi devri altın bir çağın başlangıcını belirler. Sanat, edebiyat ve ticaret hepsi gelişti. Süleyman ülkenin pek çok yerine kuvvetli ve güzel şehirler ve kaleler yaptırdı ve İsrail güçlü merkezi hükümet ve dini sistem altında gururla birleşti.

BÖLÜNMÜŞ KRALLIK

Birçok modern ülkede merkezi hükümet ve yerel çıkarlar arasında gerilim ve rekabet olduğu gibi, birleşik monarşi de kraliyet hükümeti ile kabilelerin ihtiyaçları ve çıkarları arasındaki gerilimle karşı karşıya kaldı. Davut ve Süleyman bölücü güçleri kontrol altında tutabildiler, fakat Süleyman'ın oğlu Rehavam, krallığı birleşik tutmayı başaramadı (*1 Krallar 12*). Kuzeydeki on kabile isyan etti ve başkenti Samiriye'de olan kendi bağımsız krallıklarını meydana getirdiler. Bu bölünmüş krallık dönemidir. İki yüz yıl kadar süren bu dönemde İsrail halkı İsrail, yani kuzey Krallık ve Yahuda, yani güney krallık arasında bölünmüştü.

Daha büyük ve güçlü olan kuzey krallık birkaç aile hanedanını temsil eden on dokuz kral tarafından yönetilmişti. Dışarıya karşı olarak güçlü olan kuzey krallığı, iç savaşlar ve ahlaksızlıkla içsel olarak zayıftı. Sınıflar arasında artan seviye farkları, adaletsizlik ve yolsuzluk ortamı yaratmıştı. Pek çok kimse yerel tapınaklarda ibadet ederek dini yükümlülüklerini terk etmişlerdi. Büyük İsraili peygamberlerin gerçek ibadet ve sosyal adalet talep ettikleri çağ, bu çağdır. Birçok bireyin dürüstlüğüne rağmen, ülke bütün olarak kutsal kitapların *1 Krallar* ve *2 Krallar* bölümünde yoldan çıkmış davranış tarzıyla nakledilir. Kuzey Krallığı nihayet M.Ö. 721'de Asur ordusu tarafından yok edildi.

Yahuda'nın güney krallığı Kral Davut hanedanının egemenliğindeydi. Orada da isyan ve ayrılık olduğu halde, kuzeye kıyasla daha büyük bir iç barış yaşadı. Yahuda ufak fakat daha tutarlı oldu. Buna rağmen, Davut hanedanının kurumları ile Kudüs Mabedi arasında daha fazla birlik olduğu halde sosyal ve dini yozlaşmadan zarar gördü. Dolayısıyla, Yahuda'nın da kötülüğü lanetleyen ve Tanrı'nın yargılamasının geleceği uyarısını yapan kendi peygamberleri olmuştur.

Bu konuyu, Kutsal Kitabın tarih görüşü ve İsrail'in bu tarihteki rolü üzerine söz etmek için uygun bir fırsat olarak değerlendirelim: Kutsal Kitaba göre, Tanrı insanların işine faal olarak karışır ve bütün tarihi olayları belirleyen gücü temsil eder. Bugün tarihi etkilemiş gibi görünen ekonomik, sosyal ve politik güçler Kutsal Kitabın bilmediği modern ol-

gulardır. Bu nedenle, kutsal kitapların kayıtlarını tutan yazarlardan, yani *Krallar ve Tarihler*'in vakanüvislerinden ya da tüm olayları Tanrı'nın İsrail'in davranışlarına tepkisi olarak yorumlayan pek çok geleceği gören kitap yazarından söz etmek mümkündür. Salgın hastalık, kuraklık, işgal veya bürokratik yetersizlik gibi her tür felaket, Tanrı'nın kötü davranışı doğrudan cezalandırması olarak yorumlanır, askeri zaferler veya parlak hükümet politikaları gibi büyük başarılar ise ilahi ödüllendirmeler olarak anlaşıldı.

Tarihçiler, kutsal kitaplar tarihini, dine inananlardan farklı analitik araçlarla okurdu. Yahudi olsun, Müslüman, ya da Hristiyan olsun, akademik tarih açısından İsrail birleşik krallığının çöküşü, tüm Ortadoğuda ve krallık içindeki ekonomik, kültürel ve politik gelişmelerin sonucu meydana geldi. Davut İmparatorluğu iki büyük Ortadoğu gücü, Mısır ve Mezopotamya zayıflayınca ortaya çıktı. Bu güçler tekrar toparlanıp bölgeyi egemenliklerine alınca da çöktü. İsrail ve Yahuda bölgelerinde yozlaşmanın, sosyal eşitsizliğin ve dinden çıkmanın daha az veya daha çok olduğu belirli dönemler oldu ama vakanüvis ve peygamberler bütün dünya tarihini İsrail'in hareket tarzının sonucu olarak gördüler. Sonuç olarak, halkları örnek davranış sergilemedikçe, İlahi Kanunlara tam olarak itaat etmedikçe, tek tanrılı Yahudiliğin örf ve adetlerine uymadıkça, krallıkların mahvolacağı kehanetinde bulundular. İsrail'in çöküşü kötü davranışa, İsrail'in kısmetindeki düzelmeleri doğru davranışa bağladılar. Asurlular M.Ö. 721'de kuzey krallığını yıkınca, bu yıkılışa ilahi bir ceza olarak bakıldı. Güney krallığı, Yahuda, Tanrı'nın kanunları ve iradesine sadakati sayesinde ayakta kaldı.

Ancak, sonunda Yahuda da M.Ö. 586'da düştü. Bu sırada Ortadoğuda egemen güç Babil idi ve Yahuda'nın peygamberleri Babil'i Tanrı'nın bir aracı olarak gördüler. Peygamberler İsrail'i doğru yolda tutmaya çalışan bir nevi din reformcuları idiler. İsraili davranışlarının pek çok yönünü kınasalar da, aynı zamanda Kudüs'ün ve Mabedin yıkılmasına dayanan bir umut mesajı ilan ettiler: Krallık yıkılabilir ama akit altındaki insanların özü hayatta kalacak ve Kudüs'e ve Topraklar'a Tanrı tarafından

geri getirilecekti (örnek, *Yeşaya 37:30-32, Yeremya 31:7-9, Mika 2:12-14*). Peygamberlerin ebedi akde güvenleri onlara, hayatta kalanlara İsrail Yurdundan sürülmüş de olsalar, *Tora* kurallarına göre yaşamaya devam etmeye cesaretlendirmek için dayanak oluyordu.

SÜRGÜN VE DÖNÜŞ

Kuzey Krallığı yıkılınca, galipler kabileleri Asur İmparatorluğu içinde tekrar dini ve kültürel kimliklerini kazanamayacak şekilde dağıttılar. Sonuç İsrail Kuzey Krallığı'nın asimilasyonu ve ortadan kaldırılışı oldu. Ülke halkı artık var olmayan "On Kayıp Kabile" olarak anılır çünkü onlar Asur istilasından kurtulamamışlardır. Yahuda ve Benyamin'in Güney Krallıkta 150 yıl daha hayatta kalan iki kabilesine Yahudi (Yahudalı) denildi çünkü Yahuda'nın geniş kabilesi diğerinden kesinlikle baskındı. Yahuda'nın peygamberleri, ki *Yahudi* sözcüğünü buradan alırız, o dönemde Yahudiliğin dinini, değerlerini, ahlakını insanların ta kalplerine yerleştirmek için çok çalıştı. Nihayet Babil Yahuda'yı M.Ö. 586'da Mabedi yıkarak ve yaşayanların çoğunu kaçırarak fethedince, Yahudiler yabancı topraklarda dini ve kültürel kimliklerini korumayı başardılar. *Mezmurlar* Kitabındaki 137'inci mezmur, Yahudilerin Babil esaretini şöyle kaydeder:

Babil ırmakları kıyısında oturup
Siyon'u andıkça ağladık;
Çevredeki kavaklara Lirlerimizi astık.
Çünkü orada bizi tutsak edenler bizden ezgiler,
Bize zulmedenler bizden şenlik istiyor,
"Siyon ezgilerinden birini okuyun bize!" diyorlardı.
Nasıl okuyabiliriz RAB'bin ezgisini el toprağında?
Ey Yeruşalim, seni unutursam, sağ elim kurusun.
Seni anmaz, Yeruşalim'i en büyük sevincimden üstün tutmazsam,
Dilim damağıma yapışsın!

Babil esareti elli yıl kadar sürdü. 539 yılında Pers Kralı Sirüs Babillileri yendi ve İsrail topraklarına dönmek isteyenlere izin verdi (*Ezra 1-2*).

On binlerce insan bunu izleyen yıl içinde döndü fakat birçoğu da Mezopotamya'da kalmayı seçti. Dönenler, orada önceden kalmış olan Yahudilerle birlikte Kudüs Mabedini tekrar inşa ettiler. İnşaat M.Ö. 515 yılında tamamlandı. Ancak, her şey yolunda gitmiyordu çünkü ülke fakirdi; Kudüs korunaklı değildi ve hassastı ve insanlar örgütlenmemişti. Güçlü bir din ve devlet örgütlenmesi olmaksızın, komşu dinsizlerle evlilikler artıyordu ve dine bağlılık zayıflamıştı.

EZRA VE RESTORASYON

Sürgünde doğmuş bir Yahudi olan Ezra, Kudüs'teki zor şartları haber aldı. Pers kralından (muhtemelen Artakserkes I.) sürgündeki diğer bir grup insanla geri dönebilmek için izin istedi ve bu izin ona verildi. Persler çok hoşgörülüydüler ve Yahuda eyaletinin güçlenmesine karşı değillerdi; böylece Ezra'ya Pers krallığınca, hem Yahudi hem de Pers krallığı kanunlarını öğretmesi ve yürürlüğe koyması için izin verildi, hatta bu mümkün kılındı. Pek çok bilgin Ezra'nın Kudüs'e varış tarihinin M.Ö. 457 olduğunda birleşir. Ezra cemaati örgütledi, *Tora*'nın tamamını halka okudu ve Yahudileri tekrar Yahudi töre ve törenlerine uymaya mecbur etti (*Nehemya 9-10*).

Hemen hemen aynı zamanda, kraliyet sarayından Nehemya adlı bir Yahudi subay Artakserkes'ten Kudüs'ün tekrar inşasına katılmak için izin istedi ve Yahuda'nın bilinen ismi olan Yudea'ya vali olarak atandı. Ezra Yahudiliğin dini ve ekonomik sistemini tekrar kurarken, Nehemya da ekonomik ve politik altyapıyı düzeltti. Birlikte, Kudüs Yahudi Cemaatini kuvvetlendirmeyi ve güçlü ve başarılı bir Yahudi canlanışını sağladılar.

Sürgün ve restorasyon devrinin Yahudi dininin gelişmesinde büyük etkisi olmuştur. Birincisi, Yahudiliği etnik bir dinden evrensel bir din olmaya değiştirmiştir. Sürgünden önce tüm dinler yereldi. Eğer kişi başka topraklara taşınırsa, yeni bir takım tanrıya tapacağı varsayılırdı. Evrensel Tanrı kavramı, sürgündeki Yahudiler, yabancı Babil topraklarında kendi İsraili Tanrılarına tapmakta ısrar ettikleri zaman ortaya çıktı.

"İsrail'in Tanrısı"nın Babil'de de Kudüs'teki kadar gerçek olduğu kanıtlanınca, Tek Tanrı'nın birliği ve evrenselliği gösterilmiş oldu. İkincisi, Sürgün Yahudilere, yıkılmış olan Mabetteki resmi kurbanlar olmadan da Tanrılarına ibadet edebileceklerini kanıtladı. Babil Esaretinden önce, her dindeki ibadet kutsal yerlerde veya mabetlerdeki kurbanlar vasıtasıyla yapılırdı. Hayvan kurban etmeden de ibadet edilebileceği Kudüs Mabedinden çok uzaklardaki Babil'de ihtiyaç nedeniyle ilk kez mümkün kılınmıştı. Yahudilerin Kudüs Mabedi dışında hayvan kurban etmesi yasak olduğundan, yeni bir ilahi ibadet yöntemi geliştirmeleri gerekti. Böylelikle, daha sonra sinagog, kilise ve camilerde standart haline gelen, toplu halde dua etme, yeni bir ibadet şekli olarak Babil esaretindeki Yahudiler tarafından yerleştirildi. Onların deneyimi, dua ve yakarışın her yerde etkili olduğunu, Tanrı'nın kutsal yerler dışında ve hayvan kurban etmeden de ibadete karşılık vereceğini gösterdi.

Dini sürgün deneyimi, Yahudilerin dini ufuklarını sonunda tüm tek tanrılı dinler üzerinde derin etki yapacak kadar, çok yönlü olarak genişletti. Bu, yalnızca Tanrı'nın evrenselliğini ve insanlığın her yerde kurban kesmeden de ibadet edebileceğini kanıtlamakla kalmadı, aynı zamanda tektanrılık için duyulan sorumluluğu da evrenselleştirdi. İlk Mabedin yıkılmasından önce, İsraililer kendi dinsel öğretilerine, neredeyse evrensel putperestlik karşısında, sadık kalmaya çalışmışlar ama bunu diğerlerini tektanrılık için etkilemekte kullanmayı, kendi sorumlulukları olarak düşünmemişlerdi. Yahudiler Babil Esaretinden döndükten sonra, putperestliğe her yerdeki tüm insanlar için kötü olarak baktılar.

İKİNCİ MABET DÖNEMİ VE HELENİZM

Süleyman'ın Mabedi inşa etmesiyle, Babilliler tarafından yıkılması arasında geçen dört yüz yıl, Birinci Mabet dönemi olarak anılır. M.Ö. 515 yılında yeniden inşa edilmesiyle, M.S. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılmasına kadar olan yaklaşık altı yüz yıllık süre ise, İkinci Mabet dönemidir. Ezra ve Nehemya'nın restorasyonu ile Büyük İskender'in M. Ö. 330'larda Ortadoğu'ya gelmesi arasındaki süre hakkında pek az

şey bilinmektedir. Ancak, İskender'in fethi Ortadoğu tarihinde bir dönüm noktasıdır çünkü bu olay, bölgeye Yunan fikirlerinin geniş çaplı tanıtımına işaret eder. Yerel Ortadoğu kültürlerine, Yunan (Helenistik) fikirlerin etkisini tanımlamak için kullanılan terim, *Helenizm*'dir. Tüm bu kültürler, bu olaylarla ebediyen değişime uğramıştır.

Öncelikle, Helenizm bölgenin çeşitli kültür ve dinlerini bir araya getirmiştir. Büyük bir fikir ve mal alış-verişi olmuş, pek çok insan ilk kez kendisini dünya vatandaşı olarak görmüştür. Yahudiler için en büyük soru, Helenistik etkilerin ne kadarının, Yahudi kimliğini ve Tanrı'nın rızasına olan sadakati tehlikeye atmadan kabul edilebileceği idi. Yunan fikir ve adetleri, Tanrı'nın *Tora*'ya bağlı kalma şartı ile ne kadar çatışıyor-du? Çeşitli cevaplar önerildi ve çeşitli Yahudi ifade şekilleri belirdi. Helenizm'e verilen Yahudi yanıtlarının boyutları, Yahudi toplumunun dokusunu, M.Ö. ikinci yüzyılda, kopma noktasına getirdi. Yahudi radikaller ve onların Yunan destekçileri ve Antiochus IV adlı Yunan hükümdarı tarafından dayatılan zorlama bir Helenizm dönemi sonunda çıkan iç savaşta, Yahudi halkı neredeyse tamamen yok oluyordu. Makabiler olarak bilinen tutucu fraksiyon, radikal Helenistleri M.Ö. 168'de püskürterek savaşı kazandı ve eski adetleri koruyan bağımsız bir Yahudi devleti kurdu. Gelenekler adına kazanılan bu zafer *Hanuka Bayramı* olarak kutlanır. Kutlamada, Yunanlılar ve radikal Helenist Yahudi müttefikleri tarafından kirletilen Kudüs Mabedi'nin yeniden kutsanması anılır.

Bir sonraki asır boyunca Yahuda Devleti, Haşmonai hanedanından Yahudi krallar tarafından yönetildi fakat zaman geçtikçe, Haşmonai'ler kültürel açıdan giderek Yunanlaştılar. Sonunda Kudüs, Yunan öğretileri, sanatı, dili, kültürü ve dini ile dolu bir Yunan şehri, ya da *polis* haline geldi. Yahudiler ve Yahudilik artık asla dünyadaki diğer entelektüel ve politik eğilimlerden soyutlanmayacaktı. Bu karışma, Yahudilik için bir tehdit oluştursa da, aynı zamanda gelişim ve harekete geçirmenin bir kaynağıydı. Yahudilik yabancı fikirlerden çok etkilenmiş, onunla temas kuran pek çok halkı da etkilemişti. Sonuç olarak, Yahudi dini, Yahuda'daki sınırlarından kurtulmuştu. Bazı Romalılar ve Yunanlılar

resmen din değiştirerek Yahudi olmuş, pek çok diğerleri de Yahudi ibadetinin veya inancının belirli öğelerini benimsemişti. Bu sürece, Yahudileşme deniyordu. Din değiştiren birçok Yunanlı, Romalı ve yerel Ortadoğu'lu ve Yahudiliği öğrenmiş fakat din değiştirmemiş pek çok Yahudileşen insanların vasıtasıyla, Yahudilik Helenistik dünyada yayıldı ve dünyadaki başlıca din oldu; tektanrılılığın evrensel kabul gören ilk ifadesi. Bu, Yahudiliğin değişik ifade tarzlarını temsil eden grupların ortaya çıktığı bir dönemdir. Bunlardan Sadukîler ve Farisîlerin adları *Yeni Ahit*'te geçmektedir. O dönemin Yahudi, Yunan ve Roma yazıları Essenler ve Zealotlar gibi başka gruplardan da söz eder.

YAHUDİLİK VE HİRİSTİYANLIK

İkinci Mabedin M.S. 70'deki yıkılışına varan asır, Greko-Romen Filistinli Yahudiler için en çalkantılı dönemlerden biri olmuştur. Roma İmparatorluğu Yahuda eyaletini kontrolüne almıştı. Ortadoğu, Mısır dahil Kuzey Afrika, Yunanistan ve İtalya, Fransa, İspanya, Almanya ve hatta İngiltere'de Yahudi cemaatleri bulunuyordu. Babil'deki eski cemaat de büyümüş, Yahudi yerleşimciler Arabistan'da Yemen'e kadar sokulmuşlardı.

Kutsal Kitap Yahudilere Tanrı'nın yolladığı *Tora*'ya itaat ederlerse, bu dünyada barış, zenginlik sağlık ve iyi bir yaşamla ödüllendirileceklerini vaat ediyordu (*Yaratılış 7:9-15, 11:13-27*). Ama Yahudilerin çoğu, bu dünyadaki yandaşlarının, Tanrı'ya ve akide olan sadakatlerini ve dindarlıklarını yansıtmadıklarına inanıyorlardı. Yahudiler kendi doğru kardeşlerinin Romalı askerler ve subaylar elinde fakirlik, hastalık, şiddet çektiklerini gözlemliyor, öte yandan güçlü kâfirlerin hayatın en iyi şekilde tadını çıkardıklarını görüyorlardı. Putperest Romalılar Yahudilere kendi topraklarında zulüm ediyor fakat kendileri tüm dünyevi zevklerin tadını çıkarıyorlardı.

Kutsal Kitap'tan bölümlerde, özellikle peygamberlerin kitapları kısmında Tanrı'nın, dünyadaki tüm adaletsizlikleri düzelteceği bir zaman vaat edilir. Tanrı İsrailîlileri Kudüs'te ve İsrail Yurdunda toplayacak; bu-

rada adalet ve barış içinde yönetilecekler ve Tanrı'nın sevgisiyle kutsanacaklardır (*Yeşaya 11:11-12, Amos 9:14-15*). Başka bölümler ise, Ahret Günü'nde doğru ve ıslah olmuş İsrail'i yöneten insan figürünün, İsrail'in kadim birleştiricisi Davut'un ailesinden geleceğine işaret eder (*Yeşaya 9:1-6; Hezekiel 37:21-28*). Ancak, yalnız ve yalnız Tanrı son kurtarma mucizesini başaracaktır; İbranilerin Kutsal Kitabında İsrail'i mucizevi bir şekilde kurtaracak bir kahraman kurtarıcı hakkında hiçbir şey yoktur. Buna rağmen, Romalılar egemenliğindeki o korkunç dönemden sonra, Roma İmparatorluğundaki birçok Yahudi, İlahi Rehberlik altında bir mesih figürünün, Tanrı'nın bağışlamasını getireceğine inandılar. Bu dönemde mesih fikri geliştiğinden, "*Sözlü Tora*"yı¹ oluşturan bir 'Yahudi gelenekleri koleksiyonu' olan *Talmud* ve *Midraş*'ta bu, çeşitli şekillerde ifade edilmişti. Roma devri boyunca, mesih beklentileri yükseldi ve muhtelif zamanlarda değişik çevrelerden muhtelif insanların beklenen mesih olduğu düşünülmüştü. Bunların en ünlüsü Nasıra'lı Yusuf'un oğlu İsa idi. Bazı Yahudiler onun kurtarıcı mesih olduğuna inanırken, çoğu da inanmamıştı. Onun mesihliğine inanan Yahudiler, sonunda İsa'nın mesihliğine teolojik hakikat olarak inanan Hristiyanlığın kurucusu olmuşlardır. Bundan az sonra, Hristiyanlar İsa'nın yalnızca beklenen mesih değil, aynı zamanda 'Tanrı'nın Oğlu' olduğu inancını da şart koştu- lar. Yahudilerin çoğu İsa'nın mesihliğini kabul etmeyi reddettiler çünkü Yahudiliğe göre gerçek mesih derhal kurtarıcı sağlayacak olandır, bir "İkinci Geliş"i beklemeyecektir. İsa'ya inananlar İsa'nın aynı zamanda Tanrı'nın oğlu olduğuna inanmayı da şart koşunca, Hristiyanlık Yahudiliğin kabul edilebilir inanç sahasını aşmış oldu. Yahudilik, Hristiyanlıktaki Üçlü kavramını, Tanrı'nın Birliği'nin ihlâli olarak görür.

İsa'nın, Tanrı'nın oğlu olduğu mutlak surette kabul edilemez inancı- na dayanan Tövbe Suresi, ilginç bir problem sunuyor: 9:30'da Kur'an der ki, "Yahudiler diyor ki: Ezra Tanrı'nın oğludur ve Hristiyanlar der ki: Mesih Tanrı'nın oğludur. Bunu ağızlarıyla söylerler, eski inançsızların

¹ *Talmud* ve *Midraş*'tan bölüm 7'de söz edilecektir.

sözlerine benzer. Tanrı onlarla savaşsın çünkü onlar yalan söylüyor." Bu ayette sunulan problem en eski zamanlardan beri Müslüman bilginler için açıktı çünkü onlar Yahudiler arasında yaşarlardı ve bu nedenle Yahudilerin Ezra'yı Tanrı'nın oğlu olarak görmediklerini bilirlerdi. Hemen bütün klasik İslam Kur'an alimleri, bu ayetin tüm Yahudilere değil, Arabistan'da yaşayan belirli gruplara atıfta bulunduğunu yazarlar. Tövbe Suresi bir Medine dizesidir ve yorumcular ona ışık tutan Hz. Muhammed'in Medine'deki yaşamı bağlamındaki gelenekler sunarlar. Örneğin, Muhammed b. Jarir al-Tabari yorumunda aşağıdaki adetlerden söz eder:⁴

Al-Kasım bize Abdullah b.Ubayd b.Umayr'ın (ona kadar geri giden bir gelenek zincirinde) yetkisini anlattı:

Bir adam böyle söyledi (Ezra'nın Tanrı'nın Oğlu olduğunu) ve derler ki, adı Finhas'dır.⁵ Ebu Kurayb bize İbn Abbas'ın (ona kadar geri giden bir gelenek zincirinde) yetkisini anlattı: Dört adam Tanrı'nın Havarisine gelip dedi ki; "Sen kıbleyi terk edince, bizler nasıl senin takipçilerin olabiliriz ve sen Üzeyir'in Tanrı'nın oğlu olduğunu söylemiyor musun?" Bu söylediklerinden dolayı, bu ayet inmiştir.

Yahudiliğin bir dini uygarlık olarak, Tanrı'nın ebeveyni veya çocukları olduğunu kabul etmediği çok açıksa da, bazı azınlık grupların Ezra gibi önemli bir kişiliğin şahsında kabul edilebilir inançların sınırlarını zorlamış oldukları muhtemeldir. İki eski ve Yahudi kökenli kitap Ezra ve Enoch'u neredeyse kutsal veya meleksi bir statü ile bağdaştırır. Bunlar, 4 Ezra, aynı zamanda 2 Esdra 14:9, 50⁶ ve 2 Enoch 22:11'dir. Yahudiler tarafından hazırlanmış olsa da, bu kitapların her ikisi de Yahu-

⁴ Cami al-Bayan an' ta'wil ay al-Kuran (1405; Beyrut,1984) 9.30'da (madde 10 sayfa 110-111)

⁵ Aynı Finhas'ın İbn İshak'ın Sira'sında başka lanetleyici şeyler söylediği de bilinir. Şöyle ki, Tanrı fakir, biz zenginiz gibi. Bu da 3:181'in anlatımında ortaya çıkar: "Tanrı, şu sözleri söyleyeni duydu: 'Tanrı fakirdir, biz zenginiz'

⁶ Bu ayet sadece kitabın Suriye, Etiyopya, Ermeni ve Arap metinlerinde bulunur, Latince'de yoktur.

dilik tarafından ret edilmiş ve kanonik edebiyatın bir parçası olmamışlardır. Ancak, Hristiyan inançlarıyla olan paralellikleri nedeniyle, Hristiyan gruplar bunları benimseyip korumuşlardır. Anlaşılan odur ki, bu inançları besleyen bazı Yahudi mezhepler, Peygamber zamanında Medine’de yaşıyorlardı ve bu gibi inançları ifade ettiler. Bunlar derhal ret edildi ve Kur’an ayetinin inmesiyle karşılandı.

Hem Hristiyanlık hem de Yahudilik, Yahudi Kutsal Kitabının kendilerine ait olduğunu iddia ediyordu. İbrani Kutsal Kitabını kabul etmenin yanı sıra (Hristiyanlar ona "*Eski Ahit*" adını verir), Hristiyanlık İsa’nın kendisi, Tanrı’nın oğlu olarak O’nun iradesini yerine getirmiştir. Hristiyanlar Tanrı’nın dünyaya Kendi oğlunu ilahi bir amaç için gönderdiğine inandıklarından, İsa’nın dünya üzerinde geçirdiği her an Tanrı’nın iradesinin bir yansıması olmalıdır. Dolayısıyla, İsa adeta Tanrı’nın yaşayan bir ifşasıdır. İsa’nın yazılı yaşam öyküleri de İlahi Yazıtlar olarak görülür. Onlara "İyi Hikâye" anlamında, Yeni Ahit’in veya Hristiyan İncil’inin çekirdeği olan "*gospel*" adı verilir. Genel olarak, Hristiyanlık İbrani Kutsal Kitabının büyük kehanetleri, İsa’nın mesih ve insan şeklinde bir yüce varlık olarak yaşadığı hayatında gerçekleştirmesine inanır. Oysa ki, Yahudilik kehanetlerin henüz gerçekleşmediğine inanır. Yahudiler ve Yahudilik Yeni Ahit’i ilahi Kutsal Kitap olarak kabul etmezken, Hristiyanlar ve Hristiyanlık da *Eski Ahit*’in emirlerini bağlayıcı bulmaz; zira onların İsa’nın gelişiyile geçersiz kılındığını kabul ederler. Hristiyanlık ve Yahudilik arasında pek çok fark vardır tabii, ancak esas fark İsa’nın mesih olup olmadığı ve hayatta ilahi emirlerin rol oynayıp oynamadığı hakkındadır.

YIKIM VE DAĞILMA

Evrensel Çağın birinci yüzyılına gelindiğinde, Roma Yahuda eyaleti üzerinde tam egemenlik kurmuştu. 66 yılında Yahudiler, Tanrı’nın onlara Romalı kâfirlere karşı savaşlarında yardım edeceğine ve beklenen Günlerin Sonunu getireceğine inanan zealotlar liderliğinde isyan edene kadar, Romalı valiler ve vekiller giderek sertliklerini ve zulümlerini ar-

tırdılar. Yahudilerin hepsi isyan konusunda aynı fikirde değillerdi. Pek çoğu henüz vaktin gelmediğine veya savaşın Günahlardan Arınmanın doğru yolu olmadığına inanıyordu. Yahudilerin Romalılara karşı isyanı, Roma İmparatorluğunda büyük rahatsızlıklara neden oldu ve Ortadoğu ve Avrupa'nın birçok bölgelerinden lejyonlar getirilerek isyan bastırılmaya çalışıldı. Nihayet, M.S. 70 yılında Roma Kudüs üzerinde kontrolünü yeniden kazanmayı başardı ve bu sırada Mabedi yıktı. Ölü Deniz civarındaki son Yahudi kalesi Masada da M.S. 73'de düştü.

Mabet yıkılınca, kurbanlar kesilmez oldu, işlevsel din adamlığı bitti ve Kudüs artık dağınık Yahudi ulusunu birleştirme hizmeti göremez oldu. Dini liderliğin sona ermesiyle, bu boşluğu bilge kişiler (hahamlar) doldurmaya başladı. *Sanhedrin* veya ulema meclisi, merkezi yasama ve yürütme organı oldu ve meclisin başı (*nasi*) Roma ile ilişkilerde merkezi otorite haline geldi. Mabedin yıkılışı, Kutsal Kitap Yahudiliğini sona erdiren ve Rabinik Yahudiliğini başlatan olay oldu.

Roma'ya karşı bir nihai ve korkunç yıkıcı Yahudi isyanı çıktı. Onu da başlatan Şimon Bar Kohba adlı mesihsel bir askeri kişi ve onun dini destekçisi Haham Akiva oldu. Kudüs'ü Romalılardan M.S. 132'de alıp Mabedi tekrar inşa etmeye teşebbüs ettiler. Ancak, Bar Kohba isyanı başarısız oldu. Roma İmparatoru Hadriyan tüm Kudüs şehrini 135 yılında yerle bir etti ve yerine Capitolina adlı bir kâfir şehri kurdu. Şehrin Arapça adlarından biri olan *İlya* bu Latince isimden gelir. Yahudilerin, şehre görüş mesafesinde olmaları, ölümle cezalandırılmaları demekti. Şehrin tüm civarı enkaz halindeydi. Romalılar Yahudileri Kudüs'ten uzak tutmak için bir nevi "etnik temizlik" uyguladılar. Yeni isyanları önlemeye o kadar kararlıydılar ki, bölgeyi Yahudilerden tamamen ayırmış olmak için ismini orada yaşamış Filistinler olarak bilinen kayıp kadim insanlardan alınmış *Palestina* olarak değiştirdiler. Yahuda eyaleti enkaz halindeydi. Hayatta kalanlar ya kuzeyde Galile'ye kaçtılar, ya da bölgeyi tamamen terk ettiler. Yedinci yüzyılda İslamiyet'in gelişine kadar, Yahudilerin Kudüs'e girmesi, Av ayının dokuzuncu gününe gelen, yılda bir günlük evrensel Yahudi matem günü dışında, yasaktı.

Rabinik Yahudilik, Talmud ve Ortaçağ Dünyası

BİBLİK YAHUDİLİKTEN, RABİNİK YAHUDİLİĞE

Romalılar Kudüs Mabedini yıktılar ancak ne Yahudileri ne de Yahudiliği yıkmayı başarabildiler. Hatta, İkinci Mabedin kaybı, tıpkı Birinci Mabedin kaybında olduğu gibi, büyük bir darbe oluşturduysa da, her iki trajedinin de net sonucu bu halkı ve dinini, binlerce yıl sürecek bir sürgüne girerken, daha da güçlü kılmak olmuştur. İkinci yıkımın sonunda, din artık sülaleden geçen, din adamlığıyla yönetilen bir kurban etme sistemine odaklanmış değildi; ne de tek bir kutsal şehir ve kutsal topraklarla sınırlanıyordu. Dolayısıyla, Tanrı'nın birliği ve ona inanmanın şart koştuğu moral-etik sistem; eğitim ve toplu ve bireysel ibadetin kurban kesme ile yer değiştirdiği, ve daha önce politik bir sistemle ayakta tutulan bir cemaatin artık yaptığı iyi edimlerle ayakta tutulduğu bir dini sistem içinde taşınır olacaktı. Bilge hahamlar, cemaatin lideri olarak babadan oğla geçen hahamlığın yerini aldılar. Yahudi ritüel ve manevi yaşamının merkezi Kutsal Mabet yerine ev ve sinagog oldu. Bu belli başlı yapısal değişiklikleri Kutsal Kitap Yahudiliğinden Rabinik Yahudiliğe geçiş izledi. Ancak, bu değişimlere rağmen Yahudiliğin kalbi hep aynı kaldı. Tanrı'nın kesin birliği Yahudi dini inançlarının çerçevesini oluşturdu ve Yahudi yaşamı Tanrı'nın yüce emirleri ve öğretileri olan Tora (Tevrat) ile yönetilmeye devam etti. Yahudilik artık daima Kutsal Kitap devrine göre daha kolay taşınan bir din haline gelecekti. Sürgünde ve dağınık halde onun yegane gerçek kutsal eşyası, parşömen yazıtlar ve Tora (Tevrat) kitapları olacaktı.

MIŞNA VE TALMUD

Rabinik Yahudiliği, İsrail ülkesinde Mabet ayaktaiken de sessizce gelişmekteydi ama ilk gelişme Mabet'teki eski törenlere paralel yürümüştü. Tevrat, Peygamberler Kitabı, Mezmurlar Kitabı, Süleyman'ın

Meselleri Kitabı ve Tarihler gibi Kutsal Kitabın yazılı metinleri dışında, bilge kişiden öğrenciye iletilen geniş bir sözlü bilgelik repertuarı gelişti. Bu geniş bilgelik havuzu yüzlerce yıl sözlü biçimde kaldı, ancak büyük bir kısmı, Bar Kohba isyanının trajik sonuçlarını izleyen dönemde yazıya dökülmüştü. Büyük Yahudi bilgelerin asırlar boyu söyledikleri ve yaptıklarından oluşan bu geniş bilgelik havuzuna, İbrani dilinde "öğretiler birikimi" anlamında *Mişna* adı verildi. *Mişna* M.S. 200 yılı civarında toplanmaya ve yazılmaya başlandı. Eser, bilge kişilerin Tevrat'ın insanların gündelik hayattaki faaliyetlerine nasıl uygulanacağına dair yorumlarını içeren altı kitapta veya sırada toplandı. İbrani dilinde yazılmış olan *Mişna*'nın her bölümü veya kitabı hayatın değişik bir yönünü kapsar. *Zeraim* ("tohumlar") tarımsal konuları ve gündelik duaları, *Moed* ("belirli zamanlar, bayramlar") *Şabat* ritüeli, festivaller ve oruçların gereklerini işler. *Naşim* ("kadınlar") evlilik kanunlarını, kadın haklarını ve sorumluluklarını, boşanma kanunlarını ve yeminlerini işler. *Nezikin* ("hasarlar") pek çok tür medeni ve ceza kanunuyla bir genel ahlak rehberini içerir. *Kodashim* ("kutsal şeyler") Kudüs Mabedindeki resmi ritüelleri kaydeder ve *Tahorot* ("törensel temizlik"[Arapça *tahara*]) insanın, törenlerin ve gıdaların saflığının çeşitli yönlerini işler. *Mişna* Filistin'de toplanmış, çoğaltılmış ve sonra Yahudi alemine dağıtılmıştı. O, nerede yaşarlarsa yaşasınlar Yahudilerin günlük yaşamlarına kutsal Tevrat kanunlarını uygulayabilmeleri için en yaygın araç olmuştur.

Mişna, Yahudilerin Kutsal Kitap'la birlikte öğrendikleri bir temel metin haline gelmişti. Bir bilge kişinin öğrencisi olmak en yüksek şeref kabul edilirdi ve öğrenilecek müfredat Tevrat'ı bilmek ve *Mişna*'yı tartışabilmek üzerine kurulmuştu. Özellikle Filistin'de ve Babil'in Yahudi cemaatlerinde tartışma konuları çok arttı ve çeşitlendi. Aslında Yahuda'nın Romalılar tarafından yıkılmasından sonra Yahudi dünyasının merkezi tekrar, asırlar önce Birinci Mabedin yıkımından sonra olduğu gibi Babil'e doğru (bugünkü Irak) kaydı. Iraklı eski Yahudi cemaati mensupları kendilerinden bugün dahi Babilliler olarak söz ederler. Oysa ki, Kutsal Kitap'taki Babilliler ikibinbeşyüz yıldan fazla bir süre ön-

ce yenilip iktidardan düşmüşlerdi. M.S. 200 yılında *Mişna* biraraya getirildiğinde, Yahudilerin dili İbranice'den, kardeş dil olan Aramî diline değişmişti. Bölgedeki Yahudilerin çoğu hâlâ İbranice biliyor ve bu dilde ibadet ediyorlardı ancak Aramî dili gündelik lisanları olmuştu. Sonuç olarak Aramî dili aynı zamanda Yahudi öğretilerinin de dili haline geldi. Bilge kişiler ve öğrencileri iki ya da üç asır daha Tevrat hükümlerini ve *Mişna* kurallarını uygulamaya ve tartışmaya devam ettiler ve bu tartışmalar insan hafızasına sabırla kaydedilmiş sözlü gelenekler ciltleri oluşturdu. Bu sözlü edebiyat kütüphanesi en yetenekli insanlar için bile fazla geniş hale gelince, iki şekilde yazıya döküldü. Bunlardan biri beşinci yüzyılın başlarında Filistin'de bir araya toplandı, diğeri ise bundan yüz yıl kadar sonra Babil'de toplandı. Her ikisi de *Mişna* etrafında birleşmiştir ve pek çok tekrar içerir fakat Babil koleksiyonu çok daha kapsamlı ve tamdır. Aramî dilinde yazılmış bu koleksiyonlara *Gemara* veya "tamamlanmış" adı verilir çünkü bunlar *Mişna* hakkındaki ek tefsirleri oluştururlar. *Mişna* ve *Gemara* bir arada, Rabinik Yahudiliğin mükemmelleşmiş "bilgi kitabı" olan *Talmud*'u meydana getirirler. *Talmud* bir Yahudi'nin günlük törensel ve ruhsal, sosyal, toplumsal, kişisel ve ahlaki yaşamında uyguladığı Tora Kanunları'nı içeren engin Yahudilik gelenekleri denizidir.

Bazı bilginler *Talmud*'u, İslam'daki Hadis'le mukayese etmişlerdir. Gerçekten de ikisi arasında bazı önemli farklar olduğu gibi benzerlikler de vardır. İkisi de yazılmadan önce asırlar boyu sözlü olarak kalmıştır. İkisi de Kur'an veya Kutsal Kitap metinlerinde doğrudan görülmeyen Tanrı'nın düzenine göre nasıl yaşanılacağına dair kapsamlı bilgi içerir. İkisi de Kutsal Kitap metni ile aynı olmadıkları halde otoriterdir. İkisi de gelenekleri kaydeden veya onların şahitleri olan insanların isimlerini verir. İkisi arasındaki başlıca farklardan biri geleneğin kaynağıdır. Hadis'te otoriter geleneğin tüm kaynağı Peygamberdir. *Talmud*'da geleneğin kaynağı, köklerinin Sina Dağı'na kadar gittiği söylenen büyük bilge kişilerdir. Yahudilik ve Müslümanlığın, sırasıyla bilgelerin ve Hz. Muhammed'in sözlerini ve eylemlerinin kaynağının ilahi ilham ol-

duğunu kabul etseler de, iki dini sistem de diğerinin geleneklerinin otoritesini kabul etmez. Her sistemin birbirinden bağımsız olarak büyüdüğü düşünülürse, bu hiç şaşırtıcı değildir.

Ancak farklara rağmen, *Talmud* ve Hadis arasındaki pek çok benzerlik, doğal olarak birçok yapısal ve olgusal paralellikleri olan dini sistemler oluşmasına yol açmıştır. Örneğin, Müslümanlık da Yahudilik de insan davranışını düzenleyici bir sistem tarafından yönetilir. Yahudilikte bu sisteme *alaha*, Müslümanlıkta ise *şeriat* denir. Bu iki sözcük terminolojik açıdan bağlantılı olmasa da semantik olarak aynı anlamı verirler: *şeriat* "su kaynağının yolu" veya "kaynağa giden yol"; *alaha* ise "gidilecek yol" veya "izlenecek birşey" anlamına gelir. Her ikisi de Kutusal Kitap ve geleneklerden alınmış insan davranışını yönetme sistemleridir. Telkin ettikleri davranış biçimleri ritüelik olarak aynı olmamakla birlikte her ikisi de yaşamı İlahi İrade'ye göre tanzim etmeyi şart koşar. Bu, ağıza alınan lokmadan, ağızdan çıkmasına izin verilen sözlere kadar; aileye, dostlara ve yabancılara nasıl davranılması gerektiğinden, günlük işlerin idaresine kadar uzanır. Benzerlik ve farkların kapsamı bizleri şaşırtmamalıdır. Hem Yahudi, hem de Müslümanlar asırlardan beri kendilerini büyük, sabırlı bir gayretle insanların gündelik hayatlarındaki İlahi İrade'yi bulmaya adanmışlardır. Her sistemin ayrıntıları farklı olmakla birlikte istek ve niyetler aynıdır.

ARABİSTAN'DA YAHUDİLİK VE İSLAMIN DOĞUŞU

İslam kaynaklarına göre, Yahudiler ta Hz. Musa zamanında Arabistan'a sızıp orada yerleşmişlerdir. Abul-Faraj al-İsfahani'nin *Kitab-al-Aghani* adlı büyük eserinde, Arabistan'daki Yahudilerin tarihi kökenlerine ışık tutan birkaç menkıbe kaydeder. Bunlardan biri Hz. Muhammed'in Medine'de tanıdığı iki büyük Yahudi kabilesinin kökenlerine değinir:

Banu Kurayza ve Banu Al-Nadir'e *al-Kahinan* adı verilmişti çünkü bunlar, Amram'ın oğlu olan Hz. Musa'nın kardeşi Harun'un soyundan geliyorlardı. 'Amram, Allah'ın duaları Muhammed, ailesi ve ikisi üzerinde olsun' Bunlar, Hz. Musa'nın, huzur içinde yatsın, ölümünden son-

ra Yathrib (Medine'nin İslamiyet öncesi adı) civarında yerleştiler.¹

Bir başka gelenek Yahuda'nın Romalılar tarafından işgalinden sonra ikinci bir Yahudi dalgasının Arabistan'a göç ettiğini gösterir:

Sonra Roma Suriye'deki bütün İsrail'in çocukları üzerinde yükseldi, onları ayaklarının altına alıp ezdi, öldürdü ve kadınlarıyla evlendi. Ve Roma onları Suriye'de fethedince, Banu al-Nadir, Banu Kurayza ve Banu Bahdal, (o dönemde ikamet ettiği) Hicaz'daki İsrail'in çocuklarına kaçtı. Evlerinden ayrılınca, Roma kralı onları geri getirtmek için adam yolladı ama Suriye ve Hicaz arasındaki çöl yüzünden bu mümkün olamadı. Kovalayan Romalılar al-Tanır'a ulaştıklarında, susuzluktan öldüler, öyle ki o yere ondan sonra Tanır-al-Rum adı verildi. Bu ad bugün bile kullanılmaktadır.

Güney Arabistan'daki Yemenli Yahudilerin de ayrı gelenekleri vardı. Bunlardan biri Yemenli Yahudilerin kökenlerini Süleyman ve Müslüman kaynaklarına göre *Belkis* adı verilen Saba Melikesine kadar götürür. Menkıbeye göre, Süleyman ve *Belkis*'in bir oğulları olur ve Süleyman onun uygun Yahudi geleneklerine göre yetiştirilmesini arzu eder ve bunun için Yahudileri Kudüs'ten, *Belkis*'in ülkesine yollar. Bu Yahudiler San'a civarına yerleşip bir kale kurarlar.²

Kökeni ne olursa olsun, Hz. Muhammed'in doğumuna kadar, Arap Yarımadası'nda Hristiyanlar olduğu gibi, yerleşik bir Yahudi cemaati de bulunuyordu. Ancak, Arabistan'da ne tür Yahudilerin yaşadığı tam da açık değildir. Kanıtlar, onların bizim bildiğimiz Rabinik Yahudiliğe pek benzemeyen bir tür Yahudilik kural ve normlarını uygulamış olduklarını gösteriyor. İkinci bölümde verilen Kur'an ayetinde, Medine Yahudilerinin en azından bir kısmının Ezra'yı Tanrı'nın oğlu kabul etmesi, Arap Yahudilerin inançlarına sızan gelenek dışı fikir-

¹ Bu ve bunu izleyen menkıbeler, Gordon Newby, *A History of the Jews in Arabia* (Chapel Hill University of South Caroline Press, 1988) adlı kitapta bulunabilir. Sayfa 14-23.

² *İbid.*, s.33 Ayrıca bakınız Reuben Aharoni, *Yemenite Jewry: Origins, Culture and Literature* (Bloomington: Indiana University Press, 1986.)

lerin tanığıdır. Kur'an'da, başka garip inançlara yapılan atıflar bunların gelenek dışı ibadet ve uygulamalarına ek kanıt oluşturur. Örneğin, al-Maida Suresi'nde (5:64); "Yahudiler 'Allah'ın eli bağlanmış" derler. [Fakat] onların eli bağlanmış! Ve onlar bu sözleri için lânetlenmişlerdir" yazar. Kur'an burada büyük olasılıkla Birinci Mabedin yıkımının yasını tutan *Ağıtlar 2:3*'e yanıt vermektedir: "[Allah] düşmanın huzurunda sağ elini çekti." Bu ayet, şehri onlara karşı korumayı reddederek, Kudüs'ü Babilliler eliyle yıkımının Allah'ın iradesi olduğunu öne süren şiirsel bir cümledir. Allah, sağ elini³ çekerek Kudüs'ü korumayarak İsrail'i cezalandırdı. Bu ayet Tanrı'nın hiçbir şekilde zayıf veya sınırlı olduğunu önermez, aksine Tanrı'nın ilahi korumasını çekmeyi *seçtiğini* öne sürer.

Lamentations Rabbah adı verilen *Midraş* kitabında bu ayetin bir yorumu bulunur (2:6'nın sonu):

"Sağ el [Allah'ın] bağlıdır"⁴ Bu Sağ elime [bağlılığına] bir son tespit ettim. Çocuklarımı (İsrail'in çocukları) kurtarınca Sağ elimi kurtaracağım, Davut'un [*Mezmur 60:7*] dediği gibi: "Sizin sevdiklerinizin kurtarılması için Sağ elinizi kaldırıp bana cevap verin."

Bu yorum mecazi olarak (sözlük anlamında değil) Tanrı'nın kasten Sağ Elini bağladığını, böylelikle İsrail'in günahlarından dolayı Kudüs'ün ceza olarak yıkımına sebep olduğunu öne sürer. Bu yorumda ne Yahudiliğin ne de İslam'ın kabul etmeyeceği birşey yoktur.

Başka bir yorum, Yahudiliğin reddettiği bir eski yazı koleksiyonunda bulunur ve şöyle der: "Haham Yişmael bana dedi ki: Gel ve sana her yerde Hâzır olanın (Tanrı) Sağ Elini göstereceğim, o El ki Mabedin yıkımı yüzünden arkasında sürgündedir."⁵ Birinci yorum, Tanrı'nın Elinin arkasında bağlı olmasını, Kudüs'ü günahları yüzünden korumayı reddetmesine bir

³ Tanrı'nın sağ eli deyimi (İbranice: Yemino) O'nun gücüyle ilgili bir metafordur ve Yahudilerin Tanrı'yı vücut bulmuş bir varlık olarak düşündükleri anlamına gelmez.

⁴ Kutsal Kitap metninde *otah ha-yamin şei meşu'ahedet* der. *Meş'uahedet* deyimi İbranice "esir düşmüş" anlamına gelir ve *Midraş* dili Aramice'de "bağlanmış veya sorumlu olmak" anlamı taşır.

⁵ *3 Enoch 48a* Newby tarafından yazıldığı şekliyle, *History of Jews in Arabia* s.59

metafor olarak anlar. İkinci yorum, metaforu yok sayar ve Kudüs Mabedi-
nin yıkımından dolayı Tanrı'nın Elinin zayıfladığını veya işe yaramaz ha-
le geldiğini açıkça iddia eder. İlki Yahudi geleneğince kabul edilir, oysa ki
ikincisi edilmez. Hatta, ikincisi Yahudi geleneğinin reddedildiğı bir kitap-
ta bulunmuştur. Peygamberin yaşadığı dönemde Medine Yahudileri arasın-
da biraz kabul görmüş olan ikinci yorumu Kur'an da kınar.

Yahudiliğın kabul edilmiş inancılarının sınırlarını zorlayan Yahudiler ne-
den Medine'de ya amı  olsunlar? Bunun yanıtı, tecrit edilmiş bir bölge ola-
rak Arabistan'ın, baskıdan kaçıp özgürlük arayanlar için bir sığınak gibi ol-
masındadır. Biliyoruz ki, ilk Hristiyan toplulukları Roma infazlarından ka-
 ıp Arabistan'ın bazı çöl bölgelerine sığınmı lar; daha sonra Ortodoks Bi-
zans İmparatorluğunun dini baskısından kaçanlar Arap Yarımadası'nın g -
venli ortamına ka mı lardır. Bunlar dindar olmayan Hristiyanlardı. İnanç-
larını karışan olmadan yaşamak için Arabistan'a sığınmı lardı. Elimizde bu
dönem Yahudileri hakkında, Hristiyanlar kadar belge olmasa da, marjinal
Yahudi grupları kurumsalla mı  Yahudi baskısından kurtulmak için aynı  e-
yi yapmış olabilirler. Bunların birkaçı da Medine'ye yerle mı  olabilir.

Kur'an'dan başka, Sira olarak bilinen Peygamberin biyografisi de Medi-
ne'deki Yahudilere ve uyguladıkları Yahudiliğ  ilginç bir biçimde ışık tutar.
Bazı okurlar, Medine Yahudilerinin pek çok putperest Arap'ı Hz. Muhammed'i
izlemeleri ve Müslüman olmaları için teşvik ettiğini öğrenince belki  a ıracak-
lardır. Peygamberin hayatını yazan büyük biyografici Muhammed İbn İ hak
bu geleneğ  Sira'da anlatır: 'Asım bin Umar bin Katada ona bunları anlatan ka-
bilesinin ya lılarının izniyle dedi ki: "Allah'ın Habercisi onlarla kar ıla ınca de-
di ki: "Siz kimsiniz?" Cevapladılar: "Hazrac (Medine kabilesi)'danız." "Yahu-
dilerin müttefiki misiniz?" "Evet" diye cevap verdiler. O dedi ki: "Benimle bu-
rada oturamaz mısınız ki sizinle konu abileyim?" "Tabii" diye cevap verdiler.
Ve onunla oturdular ve o onları Allah'a  ağdırdı, İslamiyet'e açtı ve Kur'an oku-
du. Şimdi Allah onları İslam'a hazırlamıştı, öyle ki, Yahudiler Kitabı olan ve
bilgili insanlarken, onlar çok tanrılı ve putperest idiler, ve Yahudiler onlarla on-
ların şehrinde yaşadı. Onları [Yahudileri] yerleşim yerlerinde yağma ederlerdi
ve aralarında kötü duygular olu unca Yahudiler derdi ki: "Yakında bir peygam-
ber yollanacak. Vakti gelmiştir. Bizler onu izleyecek ve sizi onun yardımıyla

[tıpkı] Ad ve İram'ın mahvedildiği gibi öldüreceğiz."⁶ Ve Allah'ın Habercisi bu toplulukla konuşunca ve onları Allah'a çağırınca bazıları öbürlerine dedi ki: "İşte Yahudilerin bizi tehdit ettiği peygamber bu olmalı. Sakın onların ona bizden önce ulaşmasına izin vermeyin!" Böylece onun çağırısına cevap verdiler, ona inandılar ve onun İslamiyet öğretisini kabul ettiler.⁷

Bu ilginç gelenek Yahudilerin peygamber olarak adlandırdıkları mesih kurtarıcı beklentilerine işaret eder. Yahudiler putperest Arap komşularını kasıtlı olarak Müslüman olmaya teşvik etmeseler de, Medine'deki dini etkileri İslamiyet öncesi Arapları, bir Arap peygamber fikrine açık hale getirdi. Hz. Muhammed'in bu role kusursuz biçimde uymuş olduğu Medine'de elde ettiği karşı konulmaz başarıdan bellidir. İbni İshak Yahudilerin Hz. Muhammed hakkındaki görüşlerini daha da aydınlatan, Selame İbni Selame İbni Wakş'ın verdiği yetkiyle sunduğu bir başka geleneği saklar:

Banu Abd-al-Ashhal kabilesinden Yahudi bir komşumuz vardı. Birgün evinden bize geldi... Bize yeniden dirilmeden, [ilahi] kıyamet gününden, [cennetteki] ölçümden, Bahçe'den ve Ateş'ten bahsetti... [Onlar] sordular "Bunun işareti ne olabilir?" Eliyle Mekke'ye ve Yemen'e (yani güneye) işaret ederek: "Bu topraklar yönünden bir peygamber gönderilecek." Sordular: "Ne zaman görülecek?" En genç kişi olan bana baktı ve dedi ki: "Bu çocuk, eğer doğal ömrünü yaşarsa, onu görecektir." Ve Allah için, Allah'ın elçisi Hz. Muhammed'i göndermesi bir gün ve bir gece bile sürmedi ve aramızda yaşıyordu. Biz ona inandık ama [Yahudi komşu] onu inkâr ediyordu... Ona, "Bütün bunları söyleyen sen değil miydin?" diye sorduğumuzda, "Tabii, ama bu adam o değil." diye cevap verdi.⁸

⁶ Ad ve İram İslamiyet çıktığında çoktan ortadan kaybolmuş, ama hafızalarda ve Arapların sözlü geleneğinde yaşayan kabilelerin isimleridir.

⁷ Al-Sira al-Nabawiyya (Beyrut) 1:428-429, Alfred Guillaume'ın *The Life of Muhammed: A Translation of Ishaq's Sirat Rasul Allah* (New York University Press, 1967) adlı kitabı s.197-198

⁸ İbid 1: 212 *Life of Muhammed, Guillaume s. 93-94*

Medine Yahudileri Yahudilik ve Müslümanlıkta ortak pek çok dini inanç öğretiler. Bunlar Kıyamet Günü ve öbür dünyada bir cennet ve cehennemi içerir; en azından bazıları da Kıyamet Günü'nün müjdecisi olacak peygamber benzeri bir şahsiyet beklentisi taşır. Ancak, Hz. Muhammed Medine'ye geldiğinde, Yahudilerin pek çoğu onun peygamberliğini kabullenmeyi reddettiler. Ünlü Abdullah İbni Salam gibi bazı çok dikkat çeken istisnalar vardı ama bir cemaat olarak, Medineli Yahudiler eski geleneklerinden vazgeçip Müslüman olmayı şiddetle reddettiler. Hz. Muhammed'in büyük başarısı ve kendisine Kur'an'ın açıklanması gibi büyük bir yetki verilmesine rağmen, nasıl böyle olabildi?

Yahudilerin cemaat olarak Hz. Muhammed'i izlemeyi reddetmelerinin kesin nedenlerini keşfetmek muhtemelen olanaksız. Bizim ulaşılabildiğimiz kaynaklardan belirli nedenler çıkartmak zor. Kur'an ve Sira'da Yahudilerin nasıl inatla onun peygamber olduğuna inanmayı reddettiklerini belirtilir ama dik başlılık dışında belirli nedenler gösterilmez. Sonuç olarak, burada ancak varsayım yapabiliriz. Belki de yukarıda anlatılan geleneğin öne sürdüğü gibi Hz. Muhammed onların, gelmesi umulan özel kişi beklentilerine uymamıştır. Kur'an'da açıkça belirtildiği gibi, Hz. Muhammed'in Medine'deki cemaate açıkladığı, indirilen bilgi, Tevrat'ta açığa çıkarılanlara benzediği halde, ayrıntıları Yahudilerin onların gerçekliğinden kuşkulananacakları kadar farklıydı. Kur'an Arapça ve bir Arap kültürü bağlamında indirilmişti, oysa ki Tevrat İbranice ve İsrail kültürü bağlamında indirilmişti. Hitap tarzındaki bu fark anlaşmazlığın çoğunu açıklayabilir. Fakat anlaşılan, İncil ve *Eski Ahit*'in Hıristiyanlarca yorumlanmasındaki bozulma olarak addettikleri şeylerden bıkmış olan Yahudiler için bu uyumsuzluklar yeterliydi.

Yahudilerin eski geleneklerine sadık kalma konusundaki ısrarlarını desteklemek mi kınamak mı gerektiği, bir görüş meselesidir. Burada şu kadarını söylemekle yetinelim ki, Hz. Muhammed ve Medine Yahudileri, sonunda ortak bir zemin bulamamışlardı. Aralarındaki gerçek tarihi anlaşmazlık, tartışma ve düşmanlığa yanıt olarak Kur'an'da Yahudileri kınayan bazı ayetler indirilmiştir. Bazı erken dönem Müslüman âlim-

leri *Asbab-al-nuzul (İndirilenlerin Esbabı)* adlı bir dizi kitap derlemişlerdir. Bunlar Peygamberin yaşamında indirilen Kur'an ayetleriyle tarihi olguları bağlar. Bu âlimler Yahudileri olumsuz tasvir eden ayetlerin, Hz. Muhammed'in onlarla olan çatışmalarına yanıt olarak, özellikle indirildiğini kaydederler. Ayetler, belirli olaylara yanıt vererek ya Medine Yahudilerinin belirli davranışlarını kınar, ya da Hz. Muhammed'in hissettiği kırgınlık ve kızgınlığı teskin eder. Yani, örneğin Ma'ida Suresinde (5: 85), "İnananlara karşı en güçlü düşmanlığın Yahudilerden ve putperestlerden geldiğini kesinlikle göreceksiniz. Ve inananlara sevgide en yakın olanlar kendilerine Hristiyan (*nasara*) diyenlerdir." der. Bu ayet Hz. Muhammed'in hiç Hristiyanlar arasında yaşamadığı, bu nedenle Mekke putperestlerinin ve Medine Yahudilerinin yaptığı gibi onlar tarafından asla dışlanmadığına işaret eder. Ancak Hz. Muhammed'in ölümünden sonradır ki Müslümanlar Arabistan'daki Hristiyanlar ve Bizans İmparatorluğuyla açık anlaşmazlığa ve savaşa girmişlerdir. Bunun gibi, yine Ma'ida Suresinde (5:49) Yahudiler Hz. Muhammed'i, Allah tarafından indirilen Kur'an'dan uzaklaştırmaya çalıştıkları için kınanırlar. Bu ayetlerin bazıları yanlışlıkla daha sonraki nesillerde Yahudilerin tümüne mal edilmiş ve böylelikle Müslümanlar arasında stereotipik bir Yahudi karşıtlığı yerleşmiştir.

Yalnızca Kur'an'da değil, Hadis ve Sira'da da Hz. Muhammed ve Medine Yahudileri arasındaki kısa çatışma ölümsüzleştirilmiş ve genelleştirilerek, İslam'da Yahudilere karşı davranışı belirleyen ilk temelleri oluşturmuştur. Yaşamının sonlarına doğru, Peygambere al-Bara'a indirilmiştir (9:29): "Allah'a veya Ahret Gününe inanmayanlarla ve Allah ve O'nun elçisinin yasakladıklarını yasaklamayanlarla ve Kitaba İnanan İnsanlardan din hakikatini kabul etmeyenlerle bunun vergisini (*al-cizye*) ellerinden (*an yadin*) ödeyerek secde edene (*wahum saghirun*) kadar savaşın."

Bir yandan, Yahudi ve İslam kutsal metinlerindeki ve ibadet şekillerindeki benzerlikler, Yahudilerin (benzer nedenlerle Hristiyanların olduğu gibi) dini ve ekonomik haklarının mutlak devlet güvencesi altında olduğu dini azınlık olarak görülmesini sağlamaktaydı. Öte yan-

dan farklılıklar ve Yahudilerin (yine Hristiyanların da) İslam'ı kendi dinleri olarak kabul etmeyi reddetmeleri, onların Müslüman toplumunda daima dezavantajlı bir konumda kalmalarına neden olmuştur. Korunmaları (*dhimma*) özel *cizye* vergisini ödemelerine ve İslam toplumunda ikincil bir statüde olmayı kabullenmelerine bağlıydı. Yine de, korunma altındaki dini azınlıkların İslam'daki (*dhimmi* halkının) durumu diğer herhangi bir çağdaş politik sistemde olduğundan daha iyiydi, yakında görüp öğreneceğimiz gibi, İslam dünyasının pek çok yerinde Yahudilerin yaşamı gelişti.

İSLAM FETİHLERİ VE YAHUDİLER

İslam fetihleri sırasında Hristiyan ve Zerdüştiler'in aksine, Yahudiler hiçbir yerde bir orduyu ya da devleti kontrol etmiyorlardı. Nerede yaşarlarsa yaşasınlar, Yahudiler resmi devlet ve resmi devlet dini tarafından onlara dayatılan belirli sosyal, dini ve ekonomik kısıtlamaları olan azınlıklardı. Müslüman orduları Bizanslı Romalılara ve Perslere karşı ilerleme kaydedince, Müslümanlar doğrudan onlara hücum etmiş olmasa da, bazı Yahudiler işgalcilere karşı ev sahiplerine katılmayı seçmişlerdi. Ancak, pek çok durumda Yahudiler ya Müslümanlara karşı koymadılar, ya da onlarla faal olarak işbirliği yaptılar. Hims (Emesa)'da Yahudiler, şehri korumak için Bizanslıların girmelerini önlediler. Hebron ve Caesareada Yahudiler, Müslümanlara müdafalarını delmek için yardım ettiler. Ve İspanya'da Yahudiler, Hristiyan derebeylerine karşı silahlı isyan çıkararak, Müslümanlar tarafından belirli İspanyol şehirlerine gözcülük etmekle ve onları Müslüman kontrolü altında tutmakla görevlendirildiler.⁹

Yahudilerin durumu, Müslüman egemenliği altında, Bizans Hristiyanları egemenliğinde olduklarından, çok daha iyiydi. Muhtemelen, durumları Zerdüşî Persler'in egemenliği altında olmaktan da iyiydi. An-

⁹ Norman Stillman, *The Jews of Arab Lands* (Philadelphia: Jewish Publication Society, 1978), s. 22-28

cak ortaçağ dünyası, modern Batı değerleri olan çoğulculuk ve dini eşitlik ilkelerini paylaşmıyordu. Yahudiler ibadetlerini, karışan olmadan yapmakta hürdüler ama Umar Paktı (*ahd Umar*) adlı sözleşmede maddeleri belirtilen bazı kısıtlayıcı kurallar da uygulanmaktaydı.¹⁰⁰ Yahudiler kamu önünde dini törenler düzenleyemez, validen izin almadan yeni sinagog inşa edemez veya eskisini tamir edemezlerdi ve dua ederken yoldan geçenlerin dikkatini çekecek biçimde seslerini yükseltemezlerdi. Ayrıca, Yahudilerin (ve Hristiyanların) silah taşımaları, at binmesi veya eyer taşımaları ve Müslümanlarınkinden daha büyük evler inşa etmesi yasaktı. Aynı zamanda, örneğin bir Müslüman oturmak isterse, ona yer vermek için ayağa kalkarak ve yürümekte olan bir Müslüman yanlarından geçerken, eşek veya katırlarından inerek, onlara daima saygı göstermek zorundaydılar. Yahudiler devlet makamına veya başka kamu görevlerine atanamazlar ve Müslümanlara vuramazlardı.

Bu kuralların çoğu özellikle sosyal, ekonomik ve politik istikrar dönemlerinde, ihlâl sınırlarında uygulanırdı. Ancak eğer Yahudilerin İslam toplumu içinde ikinci sınıf statüyü kabullenme sorumluluklarına sadık kalmadıkları varsayılan hallerde (örneğin, bir sinagog inşa ederek, kamu kuruluşunda görev alarak veya Müslümanlara yeterince saygı göstermeyerek), korunmaları (*dhimma*) geri çekilebilir, sonra da ahali karşısında savunmasız kalabilirlerdi. Sistemin nasıl işlediğine dair bir örnek, ünlü Yahudi Şemuel ben Yosef ha-Levi olayında izlenebilir. Kendisi Yahudi tarihinde Şemuel ha-Nagid ("prens") olarak da tanınır. O Habbus ve oğlu Gırmatanın Müslüman kralı Badis'in emrinde hem vezir hem de ordu komutanıydı. Badis yaşlandıkça Şemuel'e daha fazla yetki verdi ve Şemuel de büyük bir akıl ve ihtiyatla krallığa gücünü ve etkisini işledi. 1055'de Şemuel öldüğünde onun yerine geçmek üzere oğlu Yosef atandı. Babası gibi olağanüstü yetenekli olduğu halde, Yosef küstahtı ve sevilmiyordu. *Dhimmi*'ye göre davranmaması onun düşüşüne etken oldu ve nihayet 1066'da öldürüldü ve Granada Yahudi Cemaati katledildi. Teknik açıdan, hem Yosef

¹⁰⁰ ibid.. s.157-158

hem de babası Müslümanların üzerinde, yüksek düzeyde hükümet makamını kabul ederek paktı bozmuşlardı. Krallıkta mutluluk hakimken ve Şemuel olağanüstü alçakgönüllü bir davranış içindeyken, bu gerçek, görmezden gelinmişti. Ama gerginlik başlayıp da Yosef de kendini geri çekince *dhimma*'sı iptal edildi. Öldürüldü ve cemaati perişan oldu.

Yahudiler için İslam hükümrancılığında yaşam, muhtemelen modern çağ öncesi herhangi bir başka politik veya dini sistem içinde olabileceğinden daha iyiydi. Hayat yine de istikrarsız ve bazen tehlikeliydi. Hem Yahudiler hem de diğer azınlıklar hadlerini bilirlerdi. Bu tür ikinci sınıf vatandaşlık bugünün gerçek demokrasilerinde kanunen kabul edilemezdi; tıpkı ortaçağ İslam dünyasındaki Yahudi ve Hristiyanlara karşı periyodik isyanlar ve katliamlar gibi.

İslam dünyasındaki ikinci sınıf vatandaş uygulamasının mutlaka din değiştirme üzerinde etkileri olmuştur çünkü Fethi izleyen ilk birkaç asırda İslam imparatorluklarında yaşayan Hristiyan, Zerdüşti ve Yahudi vatandaşların çoğu Müslüman olmuştu. Modern çağ demokrasilerinde Yahudilere tanınan sosyal, ekonomik ve politik fırsatlar, özgürlük ve saygı göz önüne alınırsa, İslamiyet altındaki Yahudi ve diğer azınlıkların tadını çıkardıkları nispeten iyi durumu, göz ardı etmek kolay olabilir.

ABBASİ HALİFELİĞİ ALTINDAKİ RABİLİĞİN ZAFERİ

Arabistan'daki Yahudi cemaatleri, Yahudi dünyasının çok küçük bir azınlığını oluşturuyordu ve yukarıda belirtildiği gibi ibadetleri esas cemaate göre çok farklıydı. 632 yılında Peygamber'in ölümü sırasında, Yahudiliğin ana merkezi Filistin'den Babil'e kaymıştı. Bunun başlıca nedeni Pers İmparatorluğu'nun, Yahudileri Hristiyan Bizans İmparatorlğundan daha iyi karşılamasıydı. Kraliyet sarayında, İmparatorluktaki Yahudiler *Reş Galuta* veya "sürgünde olanların başı" denen resmi bir makam adı altında, bir Yahudi tarafından temsil edilirlerdi. Babil Yahudileri, istikbalin yerleşim alanı, Bağdat'tan fazla uzak olmayan Sura ve Pumbeditha şehirlerinde müthiş öğrenim akademilerine sahipti. Her akademinin başında onun en bilgili alimi bulunur, kendisine *gaon* ünva-

nı verilirdi. Bilgi ve bilgeliklerinin erdemiyle, geleceğin Yahudi dünyası liderleri, bu *geonim* (*gaon*'un çoğulu) olurdu.

Müslümanların orayı fethetmesiyle Babil'deki Yahudi cemaatinin yapısı ve örgütlenmesi belirgin olarak değişmedi ama görece gücü, Abbasi-ler 762 yılında Bağdat'ta başkentlerini kurunca, meteor hızıyla yükseldi. İndus Nehrinden Atlantik Okyanusuna kadar uzanan İslam İmparatorluğu başkenti Bağdat şehri, dünyanın en büyük Yahudi cemaatinin tam ortasında bulunuyordu. Bu nedenle *geonim* ve sürgün liderlerinin rolü evrensel bir hal almıştı. Sürgün lideri, halifenin sarayında, onun emrindeyken, *geonim* de *Teşuvot* adı verilen Yahudi kanunlarının resmi yorumlarını tüm imparatorluğa dağıtırdı. *Teşuvot*, (Arapça: *fatwa*) yani "fetva", Babil/İrak'taki yüksek mahkemelere çıkan bilgili hahamların büyük din âlimlerine tevcih ettikleri sorularla ilgiliydi. *Geonim*, İslam hukuku gibi hayatın tüm yönlerini içine alan Yahudi hukukunun en yüksek otoritesi haline geldiler. *Geonim*'e ait dini otoriteyi aşmak mümkün değildi çünkü onun temeli ilahi kanunlardaki bilgi ve yorumdu. *Geonim*'in kanuni kararları *Talmud*'a ve onun Kutsal Kitap yorumlarına dayanıyordu ve Abbasi gücünün merkezileşen Yahudi otoritesi ile örtüştüğü işte bu dönemde, *Talmud* ve onun Tevrat yorumlaması Yahudi hayatının merkezi otoritesi haline geldi.

Eğer *geonim*'in konumu Irak Abbasilerinin dünyadaki gücü ve prestiji ile desteklenmeseydi, *Talmud* bu kadar merkezde olmayabilirdi. İmparatorluğun başkenti Yahudiler için o derece önem kazandı ki, hâlâ kökenleri olan bu yerlerin adlarıyla anılsalar bile, büyük Sura ve Pumbeditha Akademileri bile sonunda Bağdat'a taşındı. Abbasi İmparatorluğu'nun birliği, Bağdat'taki Yahudi merkezinden Yahudi dünyasının çoğuna insan, mal, sermaye ve fikir akışını mümkün kıldı; gerçekten de dünya Yahudilerinin yüzde 90'ı bu dönemde İslam dünyasında yaşıyordu. Vergilerini ödedikleri ve bazıları biraz da aşağılayıcı olan davranışlar aracılığıyla İslam egemenliğini kabullendikleri sürece, Yahudiler iç işlerini Müslüman otoritelerin müdahalesi olmadan idare etmekte hürdüler. Müslüman yöneticiler barışı bozmadıkları, vergilerini ödedikleri ve yerlerinde kaldıkları sürece, Yahudilerin ne yaptıklarına pek aldırmıyorlardı.

ALTIN ÇAĞDAN GERİLEMEYE

900 ve 1200 yılları arasında Ortaçağ İslam Medeniyeti en üretken çağına ulaştı ve İslam dünyasındaki Yahudi uygarlığı da bunu takip etti. İslam dünyasındaki büyük ilerlemelere paralel olarak, aynı alanlarda bu dönemde, Yahudi felsefesinin, dil biliminin, hukukunun, filolojisinin ve sözlük düzenlenmesi biliminin en büyük eserleri yazıldı. İbrani dilindeki Yahudi şiiri de, bu dönemde ölçüleri, tarzı ve içeriği, İslam Arap karşılığına paralel olarak bir rönesans yaşadı.

Bu dönemde Irak, imparatorluğun politik kontrolünü kaybetmeye başladı ve belki de beklenebilir şekilde, Bağdat'taki Yahudi liderliği de, Yahudi dünyasının çoğundaki hegemonyasını kaybetti. İspanya Emevîleri'nin ve Mısır ve Afrika Fatımîleri'nin yükselişi bu bölgelerdeki Yahudi cemaatlerinin de yükselişine eşlik etmiştir ve bu yeni ve büyümekte olan merkezler, âlimleri ve entelektüelleri kendilerine çekmiştir. Bu, İspanya'da en belirgin biçimde kendini göstermişti. Yahudi uygarlığı burada İslam ve laik bilimlerin coşmasıyla birlikte coştı. Bir Yahudi olan Hazday ibn Şaprut (ö. 975) Emevi halifelerden Abd al-Rahman III ve al-Hakam II'nin hekimi ve kişisel danışmanıydı. Hem Müslüman efendilerine kusursuz hizmet etti, hem de Yahudiler arasında sanat ve bilimin hamiliğini yaptı. Nasıl Müslüman halifeler, valiler ve yüksek seviyede insanlar maiyetlerinde İslam dini ve laik sanat ve bilimini destekleyip teşvik ettilerse, yüksek seviyedeki Yahudi ve Hristiyanlar da kendi sanatçı ve düşünürleri için aynı şeyleri yaptılar. Bu, Arapça'da *al-Andalus* (Endülüs) diye bilinen İslam İspanya'da, büyük bir kültür yeşermesi yarattı. *Al-Andalus*'un nispeten açık toplumu, Müslümanları kuzeydeki yerleşimlerinden güneye sürmeye çalışan İspanya Hristiyanlarına karşı onların korunmasına yardım için gelen Kuzey Afrika orduları tarafından durduruldu ve sona erdirildi. İslam Berberi rejiminde Yahudiler çok kısıtlanmıştı ve nihayet Hristiyanların yeni fethettikleri kuzeye doğru hareket ettiler. Burada bir süre iyi muamele gördüler.

Yahudilerin iyi giden talihlerinin tersine dönmesi İslam dünyasının diğer bölgelerine de yansdı. Buralarda on üçüncü yüzyıla gelindiğinde, İs-

lam toplumunun hümanist ve açık vasıfları yerini daha katı ve kontrolcü feodal bir anlayışa terk etti. Bu, İslam'ın savunmada olduğu bir dönemdi. 1098'de Haçlılar Akdeniz'in doğu sahillerini işgal ettiler ve burada iki yüzyıl kaldılar. Mağribî İspanya *Reconquista* Ordularına fena halde yeni-
liyordu ve Normanlar Müslüman Sicilya'yı ve güney İtalya'yı ele geçir-
mişlerdi. Avrupalı Hristiyanlar Kuzey Afrika sahillerini yağma etmek için
Akdeniz'e yelken açmışlardı. Ve Moğol istilâsı Müslüman doğuya yıkım
getirmiş, Abbasi halifeliğinin 1258'de yıkılmasına neden olmuştu.

Bu politik ve ekonomik gerileme dönemi boyunca, İslamiyet gide-
rek içe döndü ve başka değişimlere ilaveten bünyesinde yaşayan dini
azınlıkların özgürlüklerini ve servetlerini kısıtladı. Aktüel durum böl-
geden bölgeye farklıydı ama genel eğilim Umar Paktı kısıtlamalarını
uygulamaya koymak ve hatta bazı durumlarda ona ekler yapmaktı. Ya-
hudiler (ve Hristiyanlar) kamu hizmetlerinden dışlandılar ve giderek
tecrit edildiler. Bazı cemaatler getolara sürüldü. Bazı Yahudi ve Hristi-
yan cemaatleri katledildi. İslam dünyası geriledikçe onun içindeki Ya-
hudi cemaatleri de onunla birlikte geriledi ve Yahudi entelektüel, kül-
türel ve dini yaratıcılığı Avrupa'nın Yahudi cemaatlerine kaymaya baş-
ladı. Bu dönemde artık İslam dünyası birlik olmaktan çok uzaktı, bu ne-
denle Yahudilerin gördüğü muamele farklıydı. Bazı yerlerde geçici yu-
muşamalar oluyordu. Kayda değer bir durum, on beşinci ve on altıncı
yüzyıllardaki Osmanlı İmparatorluğu idi. Ancak, bütün olarak Yahudi-
lerin konumu, modern çağa doğru düşüşünü sürdürdü.

HIRİSTİYAN AVRUPA'DA YAHUDİLER

Ortaçağın ilk döneminde Avrupa'da yaşayan Yahudiler toplam Ya-
hudi nüfusunun en fazla yüzde 10'u idi. Avrupa o zaman az gelişmiş ol-
duğundan, Yahudiler uygarlık düzeyi daha yüksek olan yerlerde yaşa-
mayı tercih ediyorlardı. Ortaçağın ortalarında (1000-1300) ise Avrupa'da
durum hatırı sayılır derecede düzelmişti ve Yahudi nüfusu da buna bağ-
lı olarak artmıştı. İslam dünyası düşüşe geçtikçe, Hristiyan Avrupa ge-
lişme kaydediyordu. Ancak, Hristiyan Avrupa'da durum Yahudiler için

her zaman tehlikeliydi. Hristiyanlık Yahudiliğın doğal v risi olduğunu öne sürüyordu ve Hristiyanlar (Yahudileri değil de) kendilerini "gerçek İsrail" olarak görüyorlardı. Hristiyanlık kendisini Yahudiliğın v risi olarak gördüğünden, Hristiyan benliği kavramı, Yahudilerin ikinci sınıf veya daha aşağıda olduğunu açığa çıkaracak halk gösterilerine ihtiyaç duyuyordu. Hristiyanlar arasında yaşayan Yahudilerin daha düşük seviyede bir yere sahip olmaları büyük önem taşıyordu. İslam'ın *dhimmi* kavramı buna açık bir benzerlik gösterir ama Hristiyan sistemi genelde Yahudilere ikinci sınıf statüsü vermekte daha katı ve tutarlıydı.

İslam dünyasındaki Yahudilerin sayısı azalırken, Avrupa'daki Yahudi nüfusu artıyordu ve Yahudiler Ortaçağın ortalarında ve sonlarında Avrupa'nın ekonomik ve politik ilerlemesinden yaralandı. Ancak, İslam dünyasının aksine Hristiyan Avrupa ekonomik, entelektüel ve bilimsel olarak ilerledikçe, Yahudilere yaptığı muamele düzelmedi. Ve yine toplumun genelinde Yahudilere daima yer veren İslam dünyasının aksine, Hristiyan Avrupa'sındaki çoğu devletler Yahudilerden tamamen kendilerini kurtarmaya çalışıyorlardı. Buna en ünlü örnek 1492 yılında Yahudilerin hepsinin zorla sınır dışı edildiği veya din değiştirmeye zorlandığı Hristiyan İspanya idi (sadece birkaç yıl sonra Müslümanlarına da aynı şeyi yapacaktı). Ama Yahudiler İngiltere'den, Fransa'dan ve pek çok Alman eyaletinden de kovuldu. Neyse ki, bir yerden sınır dışı edildiklerinde, Avrupa'nın başka bir yerinde sığınma olanağı buluyorlardı. Ancak, net sonuç genellikle fakirleşmek ve trajedi oldu.

Hristiyan dünyasında Müslümanlarda olduğundan çok daha az birlik vardı ve Yahudiler onları belirli hükümdarlara cazip kılan mükemmel yeteneklere sahiptiler. Aynı yetenekler diğer bazılarına da tehdit unsuru olarak görünebiliyordu. Bazı istisnai kötü durumlarda, 1096'daki Birinci Haçlı Seferleri veya 1336-39'daki büyük Alman Armler katliamında olduğu gibi, bazı bölgelerde Yahudiler toplu olarak katlediliyordu. Sonuç olarak Yahudiler Avrupa'da hayatta kaldılar ama kaderleri modern çağın gelişine kadar pek iyi değildi.

Yahudilik ve Çağdaşlık: Batı Avrupa

AYDINLANMAYA DİNSEL TEPKİLER VE YAHUDİ EMANSİPASYONU

1700'lerin sonuna doğru dünya Yahudi nüfusunun çoğunluğu Hristiyan Avrupa'da yaşıyordu. Ancak, Avrupa'da modern çağın başlangıcının işareti olabilecek tek bir tarih yoktur çünkü modern fikirler zaman içinde evrimleşerek, kıtanın çeşitli yerlerinde değişik dönemlerde, etkin hale geldiler. Çağdaşlığın büyük habercileri ise Rönesans ve Hristiyan Reformu idi. Her ikisi de modern Aydınlanma kavramına ve Yahudilerle diğer Avrupalı azınlıkların özgür kılınmasına büyük katkıda bulundular. İki Aydınlanma fikrinin Avrupa Yahudileri üzerinde çok önemli sonuçları olmuştu. İlki, her insanın, daha önce olduğu gibi ailesi, sınıf ve dini mevkiine göre değil, kendi vasıflarına göre değerlendirilmesinde ısrar ediyordu. Bu Yahudilerin ilk kez Avrupa toplumuna önyargı ve ayırım olmaksızın kabul edilmesine olanak tanıyordu. İkincisi de her bireyin karar vermek için kendi mantığı ve kişisel yargısını uygulamaya muktedir olduğunda ve körü körüne geleneklere bağlı kalması gerekmediğinde ısrarlıydı. Bu sayede Yahudilerin Avrupa uygarlığına geleneksel Yahudi nefreti önyargısı olmaksızın buyur edilmesini mümkün kıldı. Aynı zamanda bu görüş, tıpkı Hristiyan toplumu gibi, Yahudileri dini geleneklerinin anlamını modern çağda yeniden değerlendirmeye teşvik etti.

YAHUDİ EMANSİPASYONU

Avrupalı sosyal filozoflar, bilimde yeni evrensel yasalar görüşünü benimsediler ve bunu insanlığın sosyolojik koşullarına uygulamaya başladılar. Bir hayvan türünün tüm üyelerinin yaşamak için aynı çevresel koşullara ihtiyacı olduğuna göre, neden bir sınıf insana diğerlerinden esirgenen ayrıcalıklar verilsin diye soruyordu bazıları. Modern çağa kadar Avrupalıların

mutluluğunu büyük ölçüde aile mirası, sosyal sınıf ve dini inançlar belirlemekteydi. Örneğin, köylüler düzgün uygar bir yaşamın pek çok gereksiniminden yoksunken, asil sınıfın ayrıcalıklarını hangi ahlâki sav destekleyebilirdi? Her Avrupa devletinin kurumuş bir kilisesi vardı ve Hristiyan azınlıklar dahil, başka inançlara sahip olanlar bunlarla eşit statüde değillerdi. Çağdaşlığa giden yol demek, asillerin ayrıcalıklarının kısıtlanması, köylülerin durumunun iyileştirilmesi, bölgesel ayrımcılığın kırılması ve kurumuş kiliselerin ve onlara mensup din adamlarının gücünün azaltılmasıydı. Sonunda çeşitli sınıflar ve dini kökenlerden gelenlere eşit haklar ve sorumluluklar sağlanınca, Avrupa'nın Yahudileri de özgürleşenler arasındaydı ve Hristiyanların yanında yerlerini almalarına izin verilmişti.

Ancak özgürleşme süreci son derece dengesizdi. Birçok yerde Yahudilere yirminci yüzyıla kadar eşit statü verilmedi. Bazılarında asla eşit olarak kabul edilmediler; diğerlerinde ise özgürleşme ters tepti ve Soykırım sırasında milyonlarcası katledildi. Bu dengesizliğe rağmen, özgürleşme Yahudilerin Batıdaki durumunu sonsuza kadar değiştirdi çünkü saf mantığa göre yaşadıkları ülkelerde onlara vatandaşlık haklarının ve sorumluluklarının verilmemesinin hiçbir haklı nedeni yoktu.

Yahudiler bu gerçeğin doğruluğunu kanıtladılar zira diğer vatandaşlarla eşit şartlarda hareket edilmesine izin verilen her yerde küçük sayılarına oranla onlardan beklenmeyecek nispette kendilerine ev sahipliği yapan ülkelerin yararına ve iyiliğine katkıda bulundular. Bilim, ticaret, eğitim, sanat ve hatta politikada bile Yahudiler hem yetenek hem de kişisel ilerlemeye ve devletin iyiliğine bütünüyle katkıda bulunmaya büyük bir istek gösterdiler. Özellikle asırlar boyu Avrupa'da ekilen Yahudi karıştı önyargı tohumları göz önüne alınırsa, bunun daha az başarılı olanlar veya Yahudilerin çabuk ve fark edilir ilerlemesinden korkanlar arasında bazen ters tepkiler yaratmış olmasına şaşmamalı.

YAHUDİ KİMLİĞİ VE MODERN ULUS-DEVLETİ

Modern ulus-devletler ortaya çıkmasaydı, Avrupa Yahudileri belki asla emansipasyona sahip olmaz, özgürleşemezlerdi. Modern milli kim-

lik, kanlı ve zayıf düşüren politik ve ekonomik savaşlarla Avrupa'yı asırlar boyu neredeyse sakat bırakan dini farklılıkları başarıyla birleştirmişti. On sekizinci yüzyılın sonuna doğru ortaya çıkan modern, laik ulus-devlet vatandaşlarının dini inanç ve ibadetleriyle ilgilenmiyordu. Aksine, onların askeri ve sivil hizmet ile, vergilerini ödemek suretiyle ve genelde ülkenin iyiliği için çalışarak ülke çıkarlarına hizmet etmeye ne kadar istekli olduklarıyla ilgileniyordu.

Emansipasyonun ve Avrupa toplumunun yeni milli kimliğine entegre olmanın, Yahudiliğin gelişimi üzerinde önemli etkileri oldu çünkü, Yahudiler modern Avrupa'nın fikirlerini kaçınılmaz olarak dini kanunlarına, törelerine, felsefelerine, etik anlayışlarına ve günlük ibadetlerine uyguladılar. Sonuç hem davranışlarındaki din etkisinde bir azalma, hem de modernleşmenin getirdiği sınavları aşarken verdikleri farklı tepkiler nedeniyle bölünmelerindeki artış oldu.

BATIDAKİ MODERNLEŞMEYE YAHUDİ TEPKİLERİ

Yahudi emansipasyonu Batı Avrupa'da başladı. Binlerce yıldır ilk defa Yahudiler, kendilerini kısıtlayan kanunlardan kurtulmuşlardı. Artık bir geto dışında yaşayabiliyor, çocuklarını devlet okullarına gönderebiliyor, istedikleri zanaat veya ticareti öğrenebiliyor, Hristiyanları çalıştırabiliyor ve diğer Avrupalılar gibi giyinebiliyorlardı. Pazar sabahları ve Hristiyan tatillerinde evlerine kapanmak zorunda kalmıyor, parklara ve eğlence yerlerine gidebiliyorlardı. Pek çoğu için bu, Yahudi kimliğini terk edip laik ulus-devlete "asimile" olmaya, hatta din değiştirip Hristiyan olmaya bir davetti. Asırlar boyu kültürlerinin temeli olan geleneksel Yahudilik, farklı bir zaman ve mekânda evrimleşmişti ve modern Avrupa'nın estetik anlayışı, görgüsü ve ahlâk felsefesiyle ters düşmekteydi. Eski din kültürüyle modern Avrupa kültürünün cazibesi arasındaki tutarsızlığa bir tepki, Yahudiliği modern çağa ayak uyduracak şekilde modernleştirmek veya reforma tabi tutmaktı. Bunu ele alan geniş ve farklı gruplardan oluşan haham ve cemaat mensuplarına yer yer ilk "reformcular" denir.

REFORM YAHUDİLİĞİ

Bazı reformcular, bugün *Reform* veya *İlerici Yahudilik* adı verilen olgunun geliştirilmesine vesile oldular. Yahudi ibadetini yenilemedeki ilk dürtü, dua etme alanında görüldü. Geleneksel Yahudi duaları asırlar geçtikçe daha karmaşık ve uzun bir hal almıştı ve duaların gerek tarzı, gerekse dili ve müzikalitesi Batılılaşan Yahudilere pek çekici gelen modern Avrupa estetiğine hiç uymuyordu. İlk reformcular dua ritüelini Batı anlayışına göre düzenlemekle işe başladılar. Bunlar bir de Yahudilik bilimini, diğer bilimlerce uygulanan, titizlikle incelemeye tabi tuttular. Bazı Yahudiler Yahudiliğin felsefi dayanağını inceleyip Tanrı, Tevrat, dünyada İsraililerin yeri ve Kıyamet Günü'nde ödül ve ceza gibi konulara modern yaklaşımlar geliştirdiler.

Yahudiliğin yeni öğrencileri ve ideolojik reformcular bu dinin asla durağan değil, değişerek gelişen bir gelenek olduğunda hemfikirdiler. Yahudilik ve Yahudi ibadeti binlerce yıldır, Sina Dağı'nda Tevrat'ın verilişinden Mabretlerin yıkılışına ve Sürgüne, Ortaçağ döneminden modern çağa kadar, gelişim göstermişti. Mabret kurbanlarından sinagog dualarına, din adamlığından rabinik liderliği ve ibadetine, Yahudilik, Yahudilerin dini, entelektüel ve kültürel gereksinimlerini karşılamak için daima adaptasyon içindeydi. Bu nedenle reformcular Yahudiliğin gelişmeyi sürdürmesini doğal karşıladılar. Yenilik her zaman onun bir parçası olmuştu.

Başlıca yeniliklerinden biri olarak, reformcular İlahi Emirlerin yeri ve anlamını yeniden incelediler. Reform hareketi, ritüelik emirler ve ahlâki-etik emirler arasında bir ayırım yaptı. Savunucuları, hangi yemeklerin yenilmesine izin verildiği hakkındaki kanunlar, İbrani dualarının uygulama alanı ve diğer ibadet ritüelleri gibi törenlerin, tutarlı bir cemaat yaratmak ve onları putperestlerden oluşan dünyanın geri kalanından ayırmak için verildiğini ileri sürdüler. Ancak, şimdi Batı dünyası tektanrılı olduğuna göre, Hristiyanlık ve Müslümanlık da Yahudiliğe evrensel dinler olarak katıldıklarından beri, Yahudileri diğer medeni insanlardan ayırmak için özel törenler yapmaya çok daha az ihtiyaç vardı. O halde, daha çok önem taşıyan emirler, ahlâki-etik davranış talep edenlerdi. Reform Yahudiliği,

Kaşer (dinen caiz) yemek kuralları, *Şabat* kısıtlamaları ve diğer törensel gereklilikleri dışarıda bırakırken, diğer ana teolojik ayrımları temel alarak Yahudiler ve diğer Avrupalılar arasındaki kültürel mesafeyi azaltmış; böylelikle geniş Batı dünyasıyla tamamen bütünleşirken aynı zamanda Yahudi kalmayı da sağlamıştır.

Bu sürecin bir parçası olarak reformcular, Yahudilerin ayrı bir ulus oluşturduğu fikrini terk ederek, bunun yerine Yahudiliği Hristiyan modelindeki dini bir mezhep olarak algılamaya başladılar. Böylece, örneğin Fransız Yahudileri artık kendilerini milli açıdan tamamen Fransız kabul edip, tıpkı Fransız Katolikleri ve Protestanlarının değişik ibadet etmeleri gibi, kendi farklı dinlerinde ibadet ederken diğer tüm yönlerden Fransızlarla milletçe kardeş olmuşlardı.

Reform Yahudiliğinin Avrupa'da bir miktar sempazitanı olmuşsa da, Yahudilerin çoğu tarafından hiçbir zaman benimsenmemişti. Oysa ki, Amerika Birleşik Devletleri'nde hızla büyüyerek güçlü bir dini hareket halini aldı. Amerika'daki özelliklerinden biri, her Yahudi bireyin sadece hahamın söylediklerine itaat etmektense, Kutsal Kitabı ve gelenekleri öğrendikten sonra kendi bilgisine dayanarak Yahudi ibadeti ve inancı hakkında karar verme hakkına sahip olmasıydı. Yahudiliğin bu "demokratikleşmesi"nin sonucu, dini ibadet şeklinde çeşitliliği teşvik etmek oldu. Birçok Reform Yahudi İbrani dili yerine İngilizce dua etmeyi ve emirlerden pek azına uymayı seçti.

ORTODOKS YAHUDİLİK

On dokuzuncu yüzyıl başlarının reformcuları Avrupa Yahudilerinin çok küçük bir azınlığıydı. Pek çok diğerleri kültür miraslarını tamamen terk ederek modern Avrupa'nın ulus devletine "asimile" (özümseme) olup Yahudi kimliklerinin yerine koyabilecekleri milli bir kimlik arayışı içine girdiler. Gerek reformcular ve gerek "asimile" olmak isteyenler veya laiklik yanlıları, Tevrat'ın emirlerini harfiyen uygulamayarak Tanrıya itaatsizlik ettiklerine ve bu yüzden başarısız olduklarına inanan din-daşları tarafından dehşetle izleniyorlardı. Bu kişiler Yahudi kanunları

ve dini ritüellerine sıkı sıkıya uymanın önemini vurgulayarak, öncelikle On Emir'in dejenere edilmesi olarak algıladıkları uygulamalara meydan okudular. Modernleşme eğilimine tepki olarak, Yahudi grupları birbirine sıkıca bağlı cemaatler oluşturarak kendilerini, grup bağlılığına ve sürekliliğine karşı tehlike arz eden modernleşme kışkırtıcılığı tehlikesine kapattılar. Bazıları özgürleştirmenin sunduğu ayrıcalıkların reddedilmesini savundu. Diğerleri, Yahudilerin modern toplumdan sosyal ve kültürel olarak tamamen tecrit edilmesi gerektiğinde ısrar ettiler. Tüm bu gruplar bugünkü adıyla Ortodoks Yahudiliğini oluşturdular. Ortodoks Yahudiler, Yahudi olmayanlarla ilişkiler konusunda, arkaik ve Ortaçağ Yahudiliğince bilinenlerden çok daha katı sosyal ve kültürel kısıtlamalar dayattılar. Geleneklerde en ufak bir oynama lanetlendi ve Yahudiliği modernleşmenin kışkırtıcılığından korumak amacıyla yeni kısıtlamalar yürürlüğe kondu; böylelikle Ortodoks Yahudilik, laiklik ve Reform Yahudiliğinin tam zıt yönüne taşınmış oldu.

Ancak Ortodoks Yahudilik, kültürel uyumun tam reddini temsil ettiği için bütünüyle karikatürize edilip basite indirgenmemelidir: Bu kişiler dini düşünce ve ibadetteki değişimi reddederken, örneğin Almanya'daki Ortodokslar (kendilerine taktıkları adla "Neo-Ortodoks"lar) kıyafet, dil ve kültürde Batılılaşmayı kucakladılar. Ve zaman içinde, Batı Avrupa'da ve özellikle Birleşik Devletlerde, Ortodoks hareketindeki hatırı sayılır öğeler, Yahudi gelenekselliği ve farklılaşmaya olan bağlılıklarını, ulusal yaşama ve modernleşmiş geniş toplum kültürüne daha çok katkıda bulunarak dengelediler. Halen Birleşik Devletlerdeki Amerikan Yahudi cemaatinde hızla yayılmakta olan Ortodoksluğun bu dalına "Modern Ortodoksluk" adı verilir ve bunun içinde bulunduğu kültürü özümsemiş yandaşları, Ortodoks Yahudiliğin öğretilerine bağlılık ve Kutsal Kitap bilgisiyile; dünyevi bilgi ve ulusal, kültürel, sosyal ve politik yaşama katkıda bulunmayı birleştirmeye inanırlar. Ortodoksluk dünyasıyla günümüz Amerikan düşünce ve hayatını entegre edecek yeni bir tip haham yetiştirmek üzere, 1928 yılında kurulmuş olan Yeshiva Üniversitesi belki de Ortodoksluğun bu anlayışını en iyi temsil eden kurumdur.

MUHAFAZAKÂR YAHUDİLİK

Muhafazakâr Yahudilik, Reform ve Ortodoks Yahudilik arasında orta yolu tutmuştur. Muhafazakâr Yahudiliğin kurucuları, Yahudiliğin bütün tarihinin değişim ve gelişim üzerine olduğu, Yahudiliğin tarihin sınavlarına yaratıcı yanıtlar verdiği konularında reformcularla fikir birliği etmişlerdi. Ancak, Yahudiliğin nereye kadar modernleşmesine izin vermenin mümkün olacağı konusunda daha radikal reformcularla aynı görüşte değildirler. Yahudiliğe itaatte şu üç tema Muhafazakâr Yahudilikte kutsaldır: Dini tören ve dualarda İbrani diline bağlılık, beslenme kanunlarına itaat (*Kaşrut*) ve geleneksel *Şabat*'a itaat. Ortodoks Yahudilik gibi Muhafazakâr Yahudilik Reformun aksine, Yahudiliğin ritüelik emirlerine sıkı sıkıya itaat edilmesinde ısrar eder, fakat bunun nasıl yapılacağı konusunda esnekler. Böylelikle, Muhafazakâr Yahudiler Ortodoks Yahudilerce yasak olan bazı yiyecekleri yiyebilirler, buna karşılık *Şabat*'a itaatleri Reformcularınkinden çok daha sıkıdır.

Birleşik Devletler'deki ibadet eden Yahudiler'in büyük çoğunluğu hemen hemen eşit olarak Reform yanlıları ve Muhafazakâr ibadet arasında bölünmüş durumdadır. Ortodoks Yahudilik küçük fakat güçlü ve etkin bir azınlıktır. Ancak, İsrail Devletinde ibadet eden Yahudilerin büyük çoğunluğu Ortodoks'tur: Muhafazakâr ve Reform Yahudileri çok küçük ama büyümekte olan azınlıktır. Birleşik Devletlerdeki Yahudilerin hemen hemen yarısı hiçbir Yahudi akımıyla bağlantılı değildir. Bunlara "laik" Yahudiler denir; yani bir Yahudi kimliği hissi taşırlar ama dua veya dini bayramlara itaat gibi ibadetlerden hiçbirini uygulamaz veya pek azını uygularlar. İsrail'de nüfusun yarıdan fazlası laiktir. İsrail'de ibadet eden Yahudilerin çoğu Ortodoks olmakla birlikte, bunlar Yahudi nüfusun tamamının sadece yüzde 20'sini oluştururlar.

Şabat: Yahudilerde çalışılmayıp, ibadet edilmesi gereken kutsal gün; Cumartesi

Yahudilik ve Modernleşme: Doğu Avrupa

YAHUDİ MİLLİYETÇİLİĞİ

Modern çağa kadar Yahudi kimliği dindar milliyetçiliğe dayanıyordu. Bu milliyetçilik duygusu, modern ulus-devlet tanımında bulunan milliyetçilik değil, dünyanın herhangi bir yerindeki tüm Yahudilerle bir yoldaşlık duygusuydu. İster Bağdat'ta, ister Kudüs'te, veya Paris'te olsun, Yahudiler kendilerini Yahudi olmayan komşularından farklı kabul eder ve aralarında yaşadıkları Yahudi olmayan toplum tarafından da böyle görülürlerdi. İster Çin'de, ister Yemen, Fas ya da Polonya'da yaşasınlar; onları bir araya getiren, ortak bir din ve ibadet ve hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar ve yerel kültürleri hangi bölgeyi yansıtırsa yansıtın, günlük yaşamlarını belirli bir biçimde sürdürmeleri idi.

Bu dindar milliyetçilik, Müslümanlıktaki ümmet anlayışına, Hristiyan kardeşliğinden daha yakındır çünkü Yahudiliğin dini hükümleri kabul edilebilir inanç konularının çok ötesine gider. Yaşadıkları her yerde ikinci sınıf vatandaş durumunda olmaları, Yahudiler'e yüzyıllar, binyıllar boyu onlara güçlü bir evrensel kimlik kazandırdı. Öyle ki, Yahudilerdeki milliyetçilik duygusunun İslam'inkini aşmış olabileceği mümkündür; ancak böyle bir gözlemi kanıtlamak olanaksızdır. Şu kadarını söyleyelim, kendilerini agnostik veya ateist olarak tanımlayan Yahudiler arasında bile Yahudi kimliğinin gücü egemendir. Yahudi kanunlarına göre, bir kimsenin ateist olması bile onun Yahudi kimliğini geçersiz kılmaz.

DOĞU AVRUPA'DA YÜKSELEN AVRUPA MİLLİYETÇİLİĞİ VE YAHUDİLERİN DIŞLANMASI

Modern çağ öncesinde kişinin kimliği, temelde sınıf, din, cinsiyet ve yöreye dayanırdı. Modern ulus-devletin gelişmesiyle, din kuramsal olarak yalnızca kişiye özel bir konum oluşturdu. Modern ulus-devleti kimliğin esas kaynağını teşkil etti. Batı Avrupa Yahudileri, modernleşme öncesi

dönemden, modern döneme geçişe büyük ölçüde dahil edildikleri halde, on dokuzuncu yüzyılda Yahudilerin büyük çoğunluğunun yaşadığı Doğu Avrupa'da, Yahudiler özgürleşmemişlerdi. Özellikle Rusya'da, Yahudiler Çar'ın boyunduruğu altında bu bölgedeki diğer azınlık ve ulus halklarına göre daha fazla acı çektiler. On dokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru Çarlık Rusyası'nda yaşayan etnik halkların çoğu kendilerini Çar yönetiminden kurtarıp, modern ulus-devletleri kurmaya kalkıştılar. Ancak, Batı Avrupa'daki durumun aksine Doğu Avrupa Yahudileri yeni oluşmakta olan uluslara katılımcı üyeler olarak kabul edilmediler. Polonya'da, Ukrayna'da, Romanya'da, hatta o yöre halkı gibi konuşup giyindikleri yerlerde milliyetçi özgürlük hareketlerinden dışlandılar. Çarlık yönetiminde kırım ve katliamlarda kurban edilmekle kalmayıp, milli özgürlük hareketlerinin eylemcileri tarafından da aynı muamele ile karşı karşıya kaldılar.

Doğu Avrupa Yahudileri, on dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyıl başlarındaki bu kötü yaşam tarzlarına değişik şekillerde tepki gösterdiler. Çoğu kaçarak Batı Avrupa'ya ve Kuzey-Güney Amerika'ya göç etmeye çalıştı ve bir milyondan fazlası 1880 ile 1920 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. Diğerleri Yahudiliğe iyice sığınarak teselliye ve hatta kurtuluşu dinde bulmayı umdular. Doğu Avrupa Yahudilerinin önemli bir bölümü, ön yargılara son vermek ve ekonomik ve sosyal eşitliğin olduğu bir dünya yaratmak için, sosyalizm ve komünizm yoluyla evrensel politik hareketlerde eylemci oldular. Önemli sayıda bir kısım Doğu Avrupalı Yahudi de, milli özgürlük hareketlerinden dışlanmaları dahil çektikleri sefaleti, Yahudi milletinin tuhaf tabiatının onların modern Avrupalı ulus-devletleriyle entegrasyonuna engel olduğunu kabul ederek yorumladılar.

Bu Yahudi milliyetçiler, nerede olurlarsa olsunlar Yahudi olarak reddedilecekleri sonucuna vardılar. Dinlerini tamamen terk etmiş laik Yahudiler bile, Yahudi kimlikleri nedeniyle milli özgürlük hareketlerinden dışlanmışlardı. Kimliklerinde onları milli hareketler için uygun-suz kılan tam olarak neydi acaba? Din olmadığı kesin çünkü Yahudi karşıtı milliyetçilerin çoğu aynı zamanda laiklik yanlısıydılar. Mantıklı

olarak, bazı Doğu Avrupa Yahudileri, reddedilmelerinin temelinde *dini* kimliklerinin değil, *milli* kimliklerinin bulunduğunu hissetmeye başladılar. Kişisel deneyimleri onlara, dini önyargıları aşmanın bile Yahudilerin insan olarak tam kabul görmediğini gösterdi. İlk Yahudi milliyetçilerden Moses Hess şu sonuca vardı:

"Bizler uluslar arasında daima yabancı olarak kalacağız... dini fanatizm daha gelişmiş toplumlarda Yahudilerden nefret edilmesine son verebilir; ancak aydınlanma ve emansipasyona rağmen milliyetini inkâr eden sürgündeki Yahudi, içinde yaşadığı ülkede asla saygınlık kazanamayacaktır."

YAHUDİ MİLLİYETÇİLİĞİ VE SİYONİZM

Yahudilerin Doğu Avrupa'daki milliyetçi akımlara katılma umutları hiç yoktu. Köylü komşuları, hatta onları korumaları gereken yerel ve ulusal hükümetler tarafından soygunculuk, ırza geçme ve hatta toplu katliama uğruyorlardı. Bu nedenle, Yahudi milliyetçiler kendi hükümetleri ve polis güçleri altında, diğer dinlerin ve ulusların nefret ve önyargılarının kurbanı olmaya-cakları bir Yahudi ulusunun yaratılması için çağrıda bulundular. İkinci Dünya Savaşı'ndaki Soykırım'dan çok önce, Yahudi milliyetçiler tarihsel deneyimlerini göz önüne alarak, onlardan nefret eden halkların merhametine sığınarak yaşamanın makul olamayacağı sonucuna vardılar. Modern çağda pek çok ulus halkı, kendi kaderlerini tayin edebilecekleri ulus-devletlerini oluşturarak kendilerini yabancı boyunduruğundan kurtarıyorlardı. Bu Yahudiler için de mümkündü, çünkü onlar da bir ulus meydana getirebilecek bir halktılar.

Zamanın Avrupalı milliyetçilik teorisyenleri, "milli halklar" diye adlandırdıklarını, ortak tarih, dil, toprak ve vizyonu paylaşan gruplar olarak tanımlıyorlardı. Yahudi milliyetçiler kendilerinin, tüm bu ulus olma kriterlerine sahip olduklarını öne sürüyorlardı. Ortak tarihleri iyi biliniyordu ve belliydi, ortak dilleriyse dünyadaki tüm Yahudilerin öğrendiği eski İb-

Arthur Hertzberg'in *The Zionist Idea* (New York: Atheneum 1959) adlı kitabındaki alıntıdan. s. 121.

ranıcedi. Ama bütün Yahudiler aynı vizyonu paylaşmıyorlardı. Birçoğu inançlı bir şekilde Mesih'in gelmesini bekliyordu, diğerleri Yahudiliği modernleştirme peşindeydi, ve yine diğer bir bölüm laikleşmek ve asimile olmak istiyordu. Milliyetçiler ise bir Yahudi devleti kurmayı amaçlıyordu. Sorunlardan biri de ortak toprak meselesiydi. Yahudiler asırlardır dünyanın dört bir yanında yaşamış, neredeyse iki bin yıldır kendi politik kaderlerini kontrol edememişlerdi. Nerede olursa olsun, topraklarının tamamen Yahudilerin elinde olmasını yeterli gördükleri bir Yahudi ulus-devleti kurmak, bazı Yahudi milliyetçileri tatmin edecekti. Oysa ki, milliyetçilerin çoğu gerçek Yahudi milletine ait olabilecek nitelikte bir tek toprak parçası olduğunu, onun da bin yıldan fazla süreyle Yahudilerin yerleştiği, ekip biçtiği, yönettiği ve savunduğu topraklar; İsrail Ülkesi olduğunda ısrar ediyorlardı. Yahudi milliyetçi hareketi Siyonist (*Zionist*) hareket adını aldı. Bunun nedeni milliyetçilerin, sadece Kudüs şehrinin Kutsal Kitap'taki adı olan ve bu nedenle tüm İsrail Ülkesinin simgesi Siyon Kenti'nin, bir modern ulus-devleti içinde yaşayan Yahudi halkının yeniden doğuşu için tek uygun mekân olduğu konusundaki ısrarıydı.

Yahudilerden nefret edenlerin neredeyse tam başarıyla bütün bu toplumun katliamını gerçekleştirdiği ve Avrupa'nın çoğunluğunun müdahale etmeden izlediği Soykırıma kadar Siyonistler, Yahudiler arasında azınlıktaydılar. Dünyanın doğrudan katılmasa da, umursamazlıkla Avrupa Yahudiliğinin yıkılmasında suç ortağı olduğu gerçeği, pek az istisna dışında Yahudi halkının İsrail Ülkesinde modern Yahudi devleti kurulmasını desteklemesine neden oldu. Bu ülkede Yahudiler nihayet onların iyiliğini umursamayan veya onları ezmeye veya yok etmeye kalkışan halkların merhametinde olmadan kendi kendilerini yönetecek ve savunacaklardı.

SİYONİST GÖZÜYLE ARAPLAR

Herhangi bir Siyonizm tartışması Yahudilerin, İsrail Ülkesi (Toprakları) adını verdikleri Filistin olarak da bilinen topraklarda yaşamakta olan yerli Arap nüfusuna değinmeden tamamlanmış sayılamaz. Siyonistler özellikle on dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyıl başlarında Doğu Avrupa

Yahudilerinin yaşadıkları sefaletle bir çözüm bulmak için o kadar çaresizdiler ki, bir Yahudi devleti yaratmaya çalıştıkları topraklarda yaşayan Yahudi olmayan insanların varlıklarını ciddi bir sorun olarak görmezden gelmeye çalıştılar. Araplar, doğal olarak, Yahudilerin büyük göçünü ve Filistin yerel ekonomisini hemen ele geçirmelerini kabullenemediler. Çoğu, göçün sürmesini önlemek için faal olarak ve şiddet kullanarak tepki gösterdi. Buna Yahudiler karşılık verince gerilim daha da arttı. Çatışma burada ayrıntılı olarak incelenemeyecek kadar karmaşıktır ve bu meseleye Yahudilerle Araplar çok farklı bakmaktadırlar. Şu kadarını söylemekle yetinelim ki, Siyonistler de Yahudi devletinin içinde veya dışında, kendi aralarında da Araplarla nasıl yan yana yaşayacakları konusunda fikir birliğine varamadılar. Görüşleri büyük ölçüde farklıydı. Bazıları sadece Yahudilere ait bir Yahudi devletinde tüm Arapların sınır dışı edilmesini şart koştu. Diğerleri iki uluslu bir devlette ısrar etti. Başkaları ise, dini, etnik veya kültürel mirasları ne olursa olsun, Yahudi devletinin bütün vatandaşlarına tam ve kesin eşitlik sağlayabileceğini düşündü. Şiddet ve nihayet savaşın patlak vermesi Filistinli Arap ve Yahudiler arasındaki ilişkiyi daha da karmaşıklaştırdı ve her iki tarafın da konumunu radikal hale getirdi. Bu da yeni savaşlara ve anlaşmazlığı çözümleyecek politik teşebbüslere yol açtı. Günümüzde birçok Yahudi, sadece Yahudiler tarafından yönetilen ve korunan modern bir ulus-devletin Yahudi halkının güvenliğini sağlayabileceği tezini, tarihin kanıtladığına inanır.

YAHUDİLERE GÖRE ARAPLAR VE MÜSLÜMANLAR

Araplar, Müslümanlar ve modern Ortadoğu’da birlikte yaşamak konusunda Yahudilik neler öğretir? Öncelikle, şunu belirtmeliyiz ki, Yahudiliğin en kutsal kitapları *Tevrat* ve *Talmud* Muhammed’in doğumundan önce toplanıp inananlar tarafından dini kanun olarak kabul edildiğinden, bu kitaplarda Müslümanlara hiçbir atıfta bulunulmaz. Birinci ve üçüncü bölümlerde görüldüğü gibi, *Tevrat*’ta İsraililer ve etnik Araplar arasında ortak babaları İbrahim vasıtasıyla yakın bir akrabalık ilişkisi kaydedilmiştir. Ancak, bu iki topluluk arasında *Tevrat* döneminde sanki göreceli olarak pek az doğrudan sürekli ilişki var gibidir. Bunun bir istis-

nası, İbranice adı *Yitro* (Jethro) fakat Arapça adı muhtemelen "*Watru*" olan Midyanlı bilge pagan Arap rahibinin kızıyla evlenen Musa'nın hikâyesidir. Yitro, çölde dolaşmaya mahkum oldukları dönemde (*Mısırdan Çıkış* 18), Musa'nın, İsraililer için uygun bir hükümet sistemi kurmasına yardım etti. *Nehemya* (2:19, 61-6) Kitabı'nda *Geşem* (Arapça'da *Gashmu*) adlı bir Arap, Yahudilerin, Kudüs'e dönüp şehri yeniden kurmalarını, İran Kralı'ndan izin almalarına rağmen, engellemeye çalışır. Yahudi Haşmonai kralları, başkentleri bugünkü Ürdün krallığında bulunan Petra şehri olan Arap Nabati uygarlığıyla iyi ilişkiler içindeydi. *Talmud*, diğer etnik halkların yanı sıra Araplara da atıfta bulunmakla birlikte, onlar hakkında ne olumlu ne de olumsuz birşey söylememektedir.

İslam egemenliğinde yaşayan Yahudilerin Müslümanlık hakkındaki görüşleri, Müslüman efendilerinin onlara nasıl muamele ettiklerini yansıttı. Çoğunlukla, başka konularda yazarlardı. İlginçtir ki, ilk Siyonistler Arap kültürüne ve İslam egemenliğinde yaşayan Yahudilere genellikle tarafsız davranılmış olmasına, çok olumlu bakarlardı. Kısmen Doğu Avrupa Yahudilerinin Hristiyan komşularından gördükleri korkunç şiddete tepki olarak, Siyonistler Arap ve İslam kültürü ve dinine, içinde bir Yahudi vatani barındıracak kadar hoşgörülü ideal bir uygarlık olarak bakıyorlardı. Ancak, İngiliz Mandası altında bulunan Filistin'deki Arap ve Yahudiler arasında sonradan şiddete dönüşen çatışma, bu görüşün sonu oldu. O zamandan beri, Arap ve Yahudileri pençesine alan yola getirilmez çatışma her iki tarafın da önyargılı yaklaşımlarına katkıda bulunmuştur. Şuna dikkati çekmek gerek ki, *Tevrat*'tan bu yana dini metinlerde Arap kültürü ve İslam dini hakkında özellikle de olumsuz hiçbir şey yoktur. Olanlar oldukça tarafsızdırlar. Buna göre ise Yahudilikte, Arapları ve Müslümanları insanlığın herhangi bir bölümünden ayıracak hiçbir öğreti yoktur. Umulacağı gibi Yahudilik; Hristiyanlık ve Müslümanlığa din bakımından kendi dengi (eşitleri) gözüyle bakmaz. Ama aynı zamanda, iyi ve ahlaklı Hristiyan ve Müslümanların öteki dünyada Cennet'e girebilmelerini engellemeyi önermez. Günümüzde modern İsrail'in, Arap ve Müslümanlara karşı olumsuz yaklaşımları, geçen yüzyılda geçirdikleri pek çok savaş ve korkunç şiddetin doğrudan bir sonu-

çudur. Tabii bu, Filistinli Arapların da aynı savaş ve şiddetten korkunç acılar çekmedikleri anlamına gelmez. İsraililerin Arap ve Müslümanlara karşı önyargıları; İsraililerin Müslüman Arap komşularına duydukları haklı veya haksız; güçlü korku ve kızgınlığın gerçek ve adil bir barışla etkin biçimde sona erdirilmesi halinde bir-iki nesil sonra muhtemelen değişecektir.

SOYKIRIM - Yahudi Katliamı

Soykırım Yahudi halkının ruhunda izleri silinmeyecek büyük yaralar açmıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesi ve ondan sonrasında başka halklar için de soykırım teşebbüsleri yapılmışsa da, tek bir insan grubunun yok edilmesine bu kadar dikkatli planlanma, bu kadar büyük maddi kaynak ve insan katkısı tahsis edilmemiştir. Yahudiler o zaman da, bugün de Soykırım'a çeşitli biçimlerde tepki göstermişlerdir. Bazıları her türlü dini vecibeyi terk etmiş, neden olarak da Avrupalı Yahudilerin yok edilmesinin Tanrı'nın Yahudileri terk ettiği anlamına geldiğini öne sürmüşlerdir. Bazıları da bunun tam aksine, Soykırım sonucunda daha dindar ve yaşamları dine adanmış hale gelmişlerdir. Laik bir deyişle, olayın boyutunun anısı Yahudiler arasında bir halk olma birliğini güçlendirir ve güvenli bir İsrail Devleti'nin kuruluşu için evrensel desteğin altını çizer.

Yahudiler Soykırım'a, Yahudi olmayan dünyayla olan ilişkileri açısından da farklı tepkiler vermişlerdir. Bazıları hangi insan grubuna olursa olsun, soykırım yaratacak nefret ve şiddeti önlemek için var güçleriyle çalışmaktadır. Bu kişiler, Yahudiler tarihte eşi görülmemiş korkunç bir insanlık suçunun kurbanları olduklarından, böyle bir hareketin bir daha asla tekrar etmemesi için büyük bir sorumluluk altında olduklarını öne sürmektedirler.

Soykırım'a bir başka tepki ise, dünyaya sırt çevirip, sadece Yahudilerin yaşamlarını sürdürmelerine odaklanmak olmuştur. Bu görüşün savunucularına göre, insanlık tarihindeki en korkunç cinayetin kurbanları olarak ve dünyanın bazı ülkeleri müdahale etmeden seyrederken diğer bazı ülkeleri tarafından onlara yapılan tarifi olanaksız felaketlerin ıstırabını çekenler olarak, Yahudilerin bu dünyaya borçlu oldukları hiçbir şey yoktur. Pek çok Yahudi, 1930'lar ve 1940'ların Filistinli

liderlerini de, Soykırım'ın suç ortakları olarak görürler. Örneğin, Filistin'deki Arap milliyetçilerinin uzun süre lideri olan müftü Hacı Emin el-Hüseyni, Nazi Almanyasıyla, onun Arap dünyasındaki baş propagandacısı olarak, iş birliği yapmıştır. Nazi davası için Müslümanları istihdam etmiş ve örgütlemiş, Nazilerin Yahudileri yok etme kampanyasını destekleyip yardım etmişti. Bu yaklaşıma göre, Filistinliler ve Müslümanlar Yahudi soykırımıyla ilgileri olmadığını iddia edemezler.

Soykırım Araplarla Yahudiler arasına belirli bir gölge düşürmüştür çünkü Yahudiler, Arapları Avrupa Yahudilerinin mahvına seyirci kalan gruplardan biri olarak görme eğilimindedir. Bunun aksine, Araplar ise kendilerini masum görüp, Soykırım'a tamamen Avrupa'ya ait bir fenomen gözüyle bakarlar. Müslüman lider Müftü el-Hüseyni ile diğer bazı dini liderlerin Nazi Almanyası ve onun Ortadoğu hakkındaki planlarını onaylamaları ve hatta zaman zaman iş birliği yapmış olmaları göz önüne alınırsa, Müslümanların konumu Yahudiler tarafından bazen sorgulanır. Öte yandan, Müslümanlar Soykırım'ı kendileriyle hiçbir ilgisi olmayan, tamamen Avrupalı ve Hristiyan bir olgu olarak kabul ederler. Onlar açısından, Filistin ve İsrail'de yaşayan Filistinliler ve özellikle de bölgeden sürülmüş olanlar; Avrupalıların ve Hristiyanların Yahudilere karşı işledikleri suçların cezasını çekmek zorunda bırakılmışlardır. Kurban haline getirilmenin, itham edilmenin ve sorumlu tutulmanın acısı derindir ve kolay unutulmaz. Dürüst diyalog ve tartışmalarla aşılabılır, ancak insanlar aralarında tam bir anlaşma olmasa bile bir arada yaşayabilir ve yaşamalıdır da.

İSRAİL DEVLETİ

İsrail Devleti Soykırım'ın sona ermesinden sadece üç yıl gibi çok kısa bir süre sonra savaş ve kanla kuruldu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bugün Yahudilerin bir devlete sahip olma hakkını savunmayan pek az Yahudi vardır. *Tevrat* ve *Talmud*'daki dini öğretiler modern bir Yahudi devletinin hem lehine, hem de aleyhine olacak şekilde yorumlanmıştır. Her iki konumun da savunmaları karmaşık, bazen de anlaşılabilir olsa da, dini bakış açısından meseleler bir Mesih fikri etrafında dönüp durur.

İkinci Mabedin yıkılması ve sonrasında Yahudilerin Romalılar tarafından dağıtılmasından sonra, hahamlar Yahudi halkının kaderinin, Mesih gelinceye kadar sürgünde yaşamak olarak Tanrı tarafından belirlendiği sonucuna vardılar. Yahudilerin kendi kaderlerini kontrol etmelerinin artık olası, hatta arzu edilir birşey dahi olmadığını ve bunun, Mesih'in gelip onları ve tüm dünyayı kurtarıncaya kadar böyle olacağını öğretmeye başladılar. Öte yandan, Siyonist hareket, geleneksel Yahudiliğin teolojik ve dinsel kurallarına uymayan kimseler tarafından örgütlenmiş ve başlatılmıştı. Onlar ne hahamlarla fikir birliği içindeydiler, ne de hahamların kendilerine yol göstermelerini istediler. Tam aksine, onlar Yahudilerin infaz, baskı ve sürekli şiddet korkusundan uzak yaşayabileceği modern, laik bir devletin kurulması peşindeydiler. Sonuç olarak, Yahudi dini liderler başlangıcından beri Siyonistlere karşı oldular. Siyonizm'e din açısından muhalif olmak, bir bakıma Yahudilerin eski zamanlarda ve Ortaçağ'da politik bağımsızlık kazanma teşebbüslerine bir tepkiydi. Bu teşebbüslerin hepsi başarısızlıkla ve Yahudi nüfusun çoğunluğunun yok oluşuyla sonuçlanmıştı. Yahudi dini liderlerinin bu felaketlerden aldıkları ders, Tanrı'nın onları kurtarma vaktinin geldiğine karar vermesine kadar, insanların bekle-meleri-ydi. Onların yorumuna göre, ancak Tanrı kurtarış vaktinin geldiğine karar verebilirdi. Politik yollarla bir Yahudi devleti kurmaya kalkışarak Tanrı'nın "işine karışmak", ancak ilahi gazaba ve yeni korkunç bir mahva neden olabilirdi. Bu nedenle, Siyonistler tamamen laik kalmışlardır.

Ancak, 1930'larda Filistin'deki etkin bir Yahudi cemaati lideri olan Haham Abraham Isaac Kook'un² düşünceleriyle Siyonizm'in yeni bir yorumu oluşmaya başladı. Onun öne sürdüğü ise, laik Siyonistlerin Tanrı'nın işine karıştıkları değil, aksine istemsiz olarak da olsa bir Yahudi devleti yaratarak Tanrı'nın ilahi planını yürürlüğe koydukları ve böylece Nihai Kurtuluşun yaklaşmakta olduğu idi. Böylelikle dindar Yahudiler Siyonistlere yardım etmek zorunluluğu duyarak, en azından onları İsrail Ülkesini kurmaya çalıştıkları için lanetlemeyeceklerdi.

² Ibid sayfa 416-431

Soykırım, bazı Siyonist karşıtı Ortodoks Yahudiler tarafından, Tanrı'nın işine karışma teşebbüsü sonucunda verilen korkunç bir ceza olarak yorumlanıyordu. Ortodoks, Konservatif, Reformist ya da laik pek çok diğerleri içinse, Soykırım yalnızca bir Yahudi devletin dünya Yahudilerini gelecekteki bir felaketten koruyabileceği inancını teyit etmiş oldu. İsrail'in 1948'deki Bağımsızlık Savaşı ve daha da önemlisi 1967 savaşındaki zaferleri, birçok Ortodoks Yahudi tarafından nihayet Kurtuluş'un yaklaşmakta olduğunun ilahi işaretleri şeklinde yorumlandı. Bunun sonucu olarak, Ortodoks Yahudilik yirminci yüzyılın ikinci yarısında giderek Siyonistleşti çünkü Siyonizm İsrail'i, yaklaşmakta olan Nihai Kurtuluş sürecinin içine oturtmuş oldu. Siyonizm'in kendisiyse, bu zaman zarfında pek çok değişim ve gelişmeden geçti. Bazı Siyonistler hâlâ *Tevrat*'taki İsrail topraklarının tümünde siyasal kontrol isterken, ezici çoğunluğu giderek Arap ve Müslüman komşularıyla daha yakın bir işbirliği ilişkisinde olan çok daha küçük bir devleti kabule doğru ilerlemektedir.

POST MODERN YAHUDİLİK

İçinde bulunduğumuz çağ giderek artan bir sıklıkla "post modern" adıyla anılmakta. Bu deyimden birden çok çağrışımı var ancak Yahudilik ve uygulamaları açısından anlamı, Yahudi yaşam ve düşünce tarzının modern düşünce sınırlarını aşmaya başlamış olduğudur. Yahudiliğin; katı Ortodoksluktan liberal reformculuğa, hatta Budist akımını veya Amerikan yerlilerinin dini geleneklerini içinde barındıran kaynaklardan alınmış Yahudi yaşam tarzlarına kadar, değişik yönlerini bünyesinde barındıran "post-tanımlama" şekilleri vardır. İsrail Devletini destekleyen fakat milli kültürün çok daha Araplaşmış, hatta bir miktar da Müslümanlaşmış şekillerini savunan bazı "post-Siyonistler" dahi bulunmaktadır. Bazı Yahudiler kendilerini dini-milliyetçi uygarlıklarının ve kültürlerinin diğer üyelerine ne kadar bağlı derinden hissetmelerine rağmen unutmamak gerekir ki. Yahudiliği ve Yahudi kültürünü ifade etmenin çok değişik yolları vardır. Bunların bazıları dini, bazıları laik de olsa, tümü bir halk veya devlet olarak Yahudileri bir bütün olarak görür.

Bölüm II

Tanrı, Tora ve İsrail

Kendilerini inançlı veya ibadet edenler olarak tanımlamayanlar dâhil, Yahudileri ve Yahudiliği ancak Tanrı ve *Tora* ile ikisinin arasındaki ilişkinin tarihine bağlantılı olarak tamamen anlamak mümkündür. Bu nedenle, Yahudiliği incelerken düşünce tarzını Tanrı, *Tora* ve İsrail bağlamında özümsemek olağandır.

Her dini uygarlıkta insanlığın Tanrı anlayışı, farklı çağlara ve düşünce akımlarına göre değişir. Bu gerekli farklılığa rağmen, her din, etrafında düşünce ve dini kurumların olduğu belirgin ve merkezi bir Tanrı görüşü çevresinde gelişir. Yahudilikte bu, Tanrı'nın Tek ve Bütün oluşu, Tanrı'nın Yaratan ve bunun sonucu olarak evrenin "Sahibi" ve onu kontrol altında tutan olması; ve Tanrı'nın ilahi kanun yapıcı oluşudur.

Kutsal Kitap ve daha sonra da Yahudi edebiyatı, Tanrı'nın Bir ve Benzersiz olduğu konusunda mutlak surette ısrarcıdırlar (örnek: *Yasanın Tekrarı* 6:4, *Yeşaya* 45:21, 46: 9). Birden fazla tanrıyı kabul etmek (çoktanrıcılık) ya da suretlere tapmak (putperestlik) Kutsal Kitap'ta, Tevrat ve bunları izleyen tüm Yahudi yazılarında yasaklanmıştır. *Mısırdan Çıkış* 15:11'deki "Ey Rabb'im, tanrılardan kim Sana benzer?" gibi Kutsal Kitap'taki retorik sorular İsrail halkının başka tanrıların mevcudiyetini farz ettikleri anlamına gelmez. Tersine, bu soru pagan suretlere tapmanın anlamsızlığının altını çizer.

KUTSAL KİTAP'TA RESMEDİLEN TANRI

Canlılıktan yoksun olan putlarla zıt olarak, Tanrı, çoğunlukla insani sözcüklerle; "eller"le "gözler"le veya Ona seslenenlerin çağrılarını "duyan" terimlerle betimlenir. Ama bu vasıfların taşıdığı anlam teşbihisel olarak alınır. Kutsal Kitap Tanrı'nın insan gibi (Antropomorfizm) anlatılan pek çok tasvirlerini içerir. Burada amaç, soyut fikirleri muğlak felsefi şekillerle anlatmaktansa, onları somutlaştırmaktır. Bunlar Tanrı'nın ellere, gözlere veya kulaklara *sahip olduğu* anlamına gelmez. Talmud'da belirtildiği gibi, "*Tora* insan diliyle konuşur" ki, biz insanlar, kendi kusursuzluktan uzak tarzımızla, insani id-

rakin ötesinde olanı anlamaya başlayabilelim.¹ Müslüman İspanya ve Mısır'da yaşayan, büyük Yahudi düşünür ve filozof Maimonides, Tanrı'nın resmedilmenin ötesinde olduğuna, bu nedenle betimlenebilecek vasıfları olmadığına, insanların buna teşebbüs ettikleri her seferde ancak ona kısıtlama getireceklerine işaret etmiştir. Sonuç olarak, Kutsal Kitap'ta Tanrı'ya atfedilen vasıflar aslında bizlerin, Tanrı'nın varlığını idrak etmemiz sonucu içimizde uyanan insani duyguları temsil eder. O'nun gerçek vasıflarını oluşturamaz; bu vasıflar gerçekten bizim tasvir etme yeteneğimizin ötesindedir.²

YARATAN OLARAK TANRI

Tanrı dünyayı yarattığı için, onun doğal kanunlarını koyduğu için ve ona düzenini verdiği için (*Yeremya 33:25*), O doğanın dünyasının ötesindedir. Tanrı ebedidir. Her şey fanidir ama Tanrı evrenden önce de vardı, sonra da olacaktır (*Yeremya 40:6-8, 44:6; Mezmurlar 90:2*). Tüm kozmos Tanrı'nın eseri olduğundan, doğanın güzelliği ve inanılmaz yüceliği, Tanrı'nın ihtişamının bir deklarasyonudur ve böylelikle doğanın kendisi Tanrı'nın yüceltilmesi olarak resmedilir (*Mezmurlar 19:2.13ff.*). Her şey Tanrı'ya aittir ve O her şeyin ve herkesin Rabb'idir (*1 Tarihler 29:11-12*). İlahi yaratılışın en son eylemi, yaratılışın bilinçle yedinci gün sona erdirilmesidir (*Yaratılış 2:1-3*). *Şabat*'ın merkeziliğinin kökeni budur. Yaratıcı duraklama olarak dünyaya istirahat ve tazelenme getirir.

Tanrı'nın Kutsal Kitap'ta yer alan ifadeleri, her zaman yalnızca İsrail halkının, O'nun Tek olduğunu ve Birliğini tanıdığı tarihi ve kadim dünyayı temsil eder. Neredeyse bin yıl süren tüm Kutsal Kitap dönemi boyunca, belki Mısır firavunlarından Akhenaton'un kısa süren devri dışında sadece İsrail, gerçek Tek Tanrılığını kabul etmişti. Dünya üzerindeki hiçbir halk Tanrı'nın Tek olduğu gerçekliğinin farkına varıp buna

¹ Kuran'da da Allah'a insan vasıfları atfeden (antropomorfik) deyimler önemli bir sorun olmuştur. Al-Aşari (ö.935) *bila kayf* ("model oluşturmayan" diye adlandırılan bir formül geliştirince sorun çözülmüş oldu.

Guide for the Perplexed, (Şaşkınlığa düşenler için rehber) 2:54

sadık kalmamıştı. Bu nedenle Kutsal Kitabın mesajı neredeyse sadece İsrail'dir çünkü bu mesaj gerektiği gibi anlayacak ve tepki verecek başka halk yoktu. Bu bazen ayrımcılık gibi algılanır çünkü Tanrı Kutsal Kitap'ta İsrail'i kendisinin "değerli halkı" (*`am segula*) olarak tasvir eder. Dönemin tarihi gerçeği göz önüne alındığında bu şaşırtıcı gelmemelidir. Tarihi durum itibarıyla putperestlik İsraili olmayanlar tarafından bir günah olarak algılanmıyordu (*Yasanın Tekrarı 4:19*) çünkü bu İsrail dışındaki insan varoluşunun bir gerçeğiydi. Ancak İsrail halkı putperestlerin ayartmalarına kanmamalıydı.

Bu nedenle Kutsal Kitap İsrail'i, *Tora*'yı almak üzere Tanrı tarafından "seçilmiş" olarak tasvir eder; İsrail de çevredeki farklı medeniyetlerin ayartmalarına rağmen İlahi Emre sonsuza kadar sadık kalan "seçici bir halk" olmalıdır. Tüm insanlar gibi Yahudiler de zayıftır ve ayartılabilir. Kutsal Kitap İsrail'in *Tora*'nın gereklerine göre yaşamadığını söyler ve bu nedenle her zaman cezalandırılır. Diğer halklar aynı suçlardan ötürü cezalandırılmadı, ancak İsrail *Tora*'ya sahip olduğu için, onu tam olarak yaşamalıydı. Ancak tüm diğer ölümlüler gibi Yahudiler de insandır ve hata yapabilir. Bu nedenle Kutsal Kitap Yahudilerin İlahi Emre uygun yaşamadaki başarısızlıklarının uzun döngüsel bir tarihini anlatır. Başarısızlık İlahi Cezayı getirir ve bunu İsrail'in kefareti izler, Tanrı da buna sevgi ve merhametle yanıt verir. Ancak İsrail insani niteliklerinden ötürü yeniden hata yapar. Bu, Yahudi halkının teoloji tarihinde yer alan ana bir temadır. Ancak İlahi Amacın gerçekleşeceği konusunda hiçbir kuşku yoktur. İsrail halkı yok olmayacaktır (*Yeremya 31:26-27*). Yahudi teolojisine göre İsrail halkı tam imana dönecek ve Günlerin Sonundaki son kefaretiyle herkesi Tanrı'ya döndürerek tüm dünyaya Kurtuluş'u getirecektir (*Yeremya 3:17-18*). Ancak bu zamana kadar İsrail Tanrı'nın tanığı olmaya (*Yeşaya 44:8*) ve hata yaptığında acı çekmeye devam edecektir.

KANUN KOYUCU TANRI

Tanrı ilahi kanun koyucudur. Sina'daki akit tüm Yahudileri Tanrı'nın verdiği yasaya uyma konusunda bağlar. *Talmud* hahamları sadece *Tora*'da

(yani Kutsal Kitabın ilk beş kitabında) belirtilen 613 İlahi Emir saymışlardır: bunların 248'i olumlu (belli şeyleri yapma ile ilgili), 365'i olumsuz emirlerdir (belli şeyleri *yapmama* ile ilgili). Bu emirler Batı hukuk anlayışına göre "yasa"dan ziyade davranış kuralları olarak görülebilir çünkü bugün medeni ve ceza yasası diyebileceğimiz kurallarla birlikte ahlak ve dinsel tören kurallarını da içerir. Medeni bir halkın uyacağı kurallar olarak da düşünülebilir ve Batının dini, toplumsal ve ceza davranış kategorilerinden farklı değildir. Örneğin, *Levililer*'in 19. Bölümündeki otuz yedi beyitte şunların tümü bulunabilir: Ana babanıza saygı duyun (b.3), *Şabat*'ın gereklilerini yapın (b.3), putlar yapmayın (b.4), uygun bir şekilde Tanrı'ya kurban sunun (bb. 5-8), fakir ve İsraili olmayan yabancıların, ilk hasadı aldıktan sonra tarlalarınızda kalan ürünleri toplamasına izin verin ve tarlalarınızda onlar için hasat edilmemiş yerler bırakın (bb. 9-10), çalmayın ve yalan söylemeyin (b.11), Tanrı adına yanlış bir şekilde yemin etmeyin (b.12), komşunuzu kandırmayın (b.13), işçilerinize günlük ücretlerini ödeyin (b.13), sağırlara saldırmayın ve körlerin önüne engel koymayın (b. 14), mahkemede karar verirken ne zengini ne de fakiri kayırmayın (b.15), komşunuzdan intikam almayın (b.18), komşunuzu kendiniz gibi sevin (b.18).

Tanrı tüm bunları Yahudi halkına emreder. Kendi ülkelerinde değilken, polis gücü ve yasayı uygulayacak bir yargı olmasa bile Yahudi halkı her yerde ve her zaman İlahi Emirlere uymakla kendini yükümlü hissetmiştir. Tanrı ilahi yasa koyucudur. Tanrı, insani zaaflarımızdan ötürü işlediğimiz birçok günah için bizi cezalandırmakta haklıdır. Ancak Tanrı aynı zamanda da merhametli ve insani zaaflarımızı affedicidir. Bu nedenle Tanrı Kutsal Kitap'ta, yargılarken oldukça sert ama aynı zamanda da oldukça şefkatli ve sevgi dolu olarak tasvir edilir. Tanrı'nın Kutsal Kitap'ta, adalet ve şefkat niteliklerinin İbranice sözcükleri *din* ve *rahimimdir* ki bunlar Arapça'da benzer terimlerle örtüşür: *yavm-al-dinde* ki *din*, ya da Hüküm Günü, ve *Rahman* ("Merhamet"), Kur'an'daki Tanrı'nın doksan dokuz esmasından biri. İlahi adalet ve merhametin karmaşık bileşimi Tanrı'nın sözleriyle Musa'ya şöyle açıklanmıştır: "Musa'nın önünden geçerek, «Ben RAB'bim» dedi, «RAB, acıyan, lütfeden, tez öf-

kelenmeyen, sevgisi engin ve sadık Tanrı. Binlercesine sevgi gösterir, suçlarını, isyanlarını, günahlarını bağışlarım. Hiçbir suçu cezasız bırakmam. Babaların işlediği suçun hesabını oğullarından, torunlarından, üçüncü, dördüncü kuşaklardan sorarım.» (*Mısırdan Çıkış 34:6-7*)."

Her ne kadar Kutsal Kitap Yahudilerin bir dizi emre uymasını gerektirirse de Yahudi olmayanlar yalnızca yedi temel emre uymalıdır. Bunlar Nuh Tufanı hikayesinden alınmıştır ve Nuh emirleri olarak anılır.³ Hırsızlık, cinayet, zina ve zalimliğin (bu canlı bir hayvanın etinin yenmemesi şeklinde ifade edilmiştir) yasaklanması ile adalet mahkemeleri kurma gerekliliği bunlar arasında yer alır.

Kanun koyucu Tanrı, ilahi emrin ahlaki kurallara göre yaşamak olduğunu telaffuz eder. Ancak Tanrı İlahi Emirlerle uymanın kesinlikle gerekli olduğu konusunda sürekli uyarıda bulunsa da, emirlerin manevi ve ahlaki temellerini dikkate almadan kör itaati de kabul etmez. Yasaya harfiyen uyarken diğer taraftan amaçtan sapma Yahudilikte yeterli değildir. Bu nedenle Kutsal Kitabı peygamberler Tanrı adına şöyle der: "Anlamsız sunular getirmeyin artık. Buhurdan iğreniyorum. Kötülük dolu törenlere, Yeni Ay, Şabat Günü kutlamalarına ve düzenlediğiniz toplantılara dayanamıyorum." (*Yeşaya 1:13*); "Ey insanlar, RAB iyi olanı size bildirdi; adil davranmanızdan, sadakati sevmenizden ve alçakgönüllülükle yolunda yürümenizden başka Tanrınız RAB sizden ne istedi?" (*Mika 6:8*); "İyilik etmeyi öğrenin, adaleti gözetin, zorbayı yola getirin, öksüzün hakkını verin, dul kadını savunun" (*Yeşaya 1:17*). Emirlerin altını çizen vurgu, insanlığı saflaştırmak ve yüceltmektir. (*Mezmurlar 119:29, 40, 68*).

KÖTÜLÜK VE ÖZGÜR İRADE SORUNU

Kötülük sorununa Kutsal Kitap'ta değinilmiştir ve basit bir yanıt verilmemiştir. İlk başta şu belirtilmelidir ki Yahudilik zor soruların sorulmasına izin vermekle kalmaz, bunları teşvik de eder ve hatta Tanrı'ya meydan okur. İbrahim ilahi adaleti şu sözleriyle sorguluyor: "Kentte el-

³ Bunlar *Sanhedrin 56a, Talmud*'da sıralanmıştır.

li doğru kişi var diyelim. Orayı gerçekten yok edecek misin? İçindeki elli doğru kişinin hatırı için kenti bağışlamayacak mısın? Senden uzak olsun bu. Haklıyı, haksızı aynı kefeye koyarak haksızın yanında haklıyı da öldürmek senden uzak olsun. Bütün dünyayı yargılayan adil olmalı." (*Yaratılış 18:24-25*). Daha sonraki peygamberler sorar, "Davamı önüne getirsem, haklı çıkarsın, ya RAB. Ama adalet konusunda Seninle tartışmak istiyorum. Neden kötülerin işi iyi gidiyor? Neden hainler tasasızca yaşıyor?" (*Yeremya 12:1*) ve *Eyüp*'ün Kitabı kötülük sorunu üzerine odaklanır. Kutsal Kitaba göre yanıt basit değildir. İnsanın, dünyanın nasıl işlediğine dair anlayışının sınırlılığını işaret eder. İnsan hayatı kısa ancak tarih çok uzundur, bu nedenle evreninin derin anlam ve işlevini anlamadaki insan yeteneği en iyi ihtimalle yetersizdir. "Çünkü gökler nasıl yeryüzünden yüksekse, yollarım da sizin yollarınızdan, düşüncelerim düşüncelerinizden yüksektir" (*Yeşaya 55:9*). Öte yandan *Mezmurlar* şöyle öğretir "Kötüler mantar gibi bitse, suçlular pıtrak gibi açsa bile, bu onların sonsuza dek yok oluşu demektir." (*Mezmurlar 92:7*). Yahudiliğe göre bu yıkımın nasıl gerçekleşeceği belirsizdir ancak insanların bunu anlamaya çalışmaları yasaklanmamıştır.

Eğer Tanrı evrenin ve onu dolduran her şeyin Yaratıcı'sıysa, o zaman Tanrı'nın kudreti insanların İlahi İradeye karşı koymakta özgür olmaları gerçeğiyle sınırlı değil midir? Tanrı itaat ister (*Yasanın Tekrarı 30:16*), ancak gerçek itaat, özgür irade olmadan mümkün değildir. Bu nedenle Tanrı insanlara iyi ve kötü arasında seçim yapma özgürlüğü vermek için isteyerek kendini kısıtladığı söylenebilir. *Talmud*'da hahamlar Tanrı'nın kendini kısıtlayışını şöyle anlatılır: "Göklere saygı haric her şey göklerin kudreti dahilindedir" (*Berakhot 33b*).

Yahudi dini literatürü Tanrı'nın, yarattığı Adem'e boyun eğmeyi reddeden meleği cezalandırması hikâyesine aşinadır (Kur'an'da bkz. A'raf 7:1, Hicr 15:26-43, İsrâ 17:61-63). *Midraş*'taki hikâyeye göre ve hatta daha erken *Enoch 29:4* ve *5*'de, Şeytan Ademi ve hatta bazı hikâyelerde Tanrı'yı kışkırttığı için Cennetten kovulur ve bundan sonra insanlığın günah işleme eğiliminin kaynağı olur.

Daha sonraki Yahudi düşüncesinde Tanrı'nın evrende her yerde hâzır ve nâzır oluşu, Tanrı'nın evren *olduğu* şeklinde tasvir edilir. Ancak Tanrı'nın evrenin tamamı *oluşu*, dünyanın bir sistem olarak varolmasına ve insanın bütünüyle özgür bir şekilde hareket etmesine olanak tanımadı. Bu nedenle Tanrı biraz çekildi ve evrenin işlemesine izin verdi ve böylece kusur ve kötülüğün gelişmesine olanak tanıdı. Bu kusurluluk ve kötülük eğilimi insan özgürlüğünün bir sonucudur. Yahudilikte kötülük sorununa verilecek tek bir yanıt yoktur ve farklı yanıtlar bugüne kadar tartışılmıştır. Kişinin bu soruna karşı bireysel tepkisi ne olursa olsun Yahudi yalnızca iyilik yapmak sorumluluğunu değil kötülüğü engellemek sorumluluğunu da her zaman taşır (*Levililer 19:17*).

TANRI VE İNSANLIK

Tanrı ve insanlık arasındaki ilişkiye örnek olarak Tanrı ile İsrail arasındaki akit verilir. Her ne kadar İsrail İlâhi Emir'lere her zaman harfiyen uyamayıp gerekli şekilde cezalandırılrsa da, akit ya da ilişki asla sona ermez. Tanrı'nın merhameti ve lütfu bu ilişkinin ilâhi yanına hükmederken, insanın Tanrı'ya olan sevgi ve adanmışlığı da insani tarafına hükmeder. Yahudi günde iki kere şunu tekrarlar: "Dinle, ey İsrail! Tanrımız RAB Tek RAB'dir." Bunu şu emir'izler: "Tanrınız RAB'bi bütün yüreğinizle, bütün canınızla, bütün gücünüzle seveceksiniz". (*Yasanın Tekrarı 6:4-5*). Her gün tekrarlanan bu sözler İlâhi İradeye tam teslimiyete bir örnektir ve İslamiyet'in *İslam* anlayışında benzer. Yahudilerin Tanrı sevgisi, onların Tanrı'nın davranışlarını ve evrenin işleyişini sorgulamalarının yasak olduğu anlamına gelmez. Yahudilikte Tanrı'yı sorgulamak ne yasaklanır ne de takdir edilir. Kutsal Kitap içindeki *Eyüp*'ün Kitabı'nda, Eyüp'ün gözü kapalı bir biçimde Tanrı'nın tarafını tutan arkadaşları suçlanırken, Tanrı'yı eleştirmesine rağmen Eyüp sonunda ödüllendirilir.

Tanrı ve insan arasındaki ilişki asla statik değildir ve sürekli evrimleşip gelişir. Bir imparator ve kölesi arasındaki ilişki kadar resmi ve korku dolu olduğu kadar, aşklar arasındaki ilişki kadar da samimidir. İlişkinin karmaşıklığını en açık şekilde gösteren Kutsal Kitap'taki iki söz-

cük *ahavah*, "sevgi" ve *yir'ah*, "korku, hayranlık"tır. *Ahavah* samimi-yeti ifade ederken, *yir'ah* evrendeki en büyük gücün önünde duran bir ölümlünün korkusunu ifade eder. Bu iki kelime daha önce belirttiğimiz Tanrı'ya atfedilen rahman-merhametlilik (*rahamim*) ve adillik (*din*) es-malarına denk gelir.

RABİNİK EDEBİYATTA TASVİR EDİLEN TANRI

Tanrı'nın özü olan birlik ve Tanrı ile evren ve Tanrı ile İsrail arasın-daki ilişki *Talmud*'da değişmez. *Talmud* ve ilgili literatürü M.S. 70'de Mabed'in Romalılarca yıkılmasından sonra gelişti. Bu, Yahudi ulusal varlığının kayboluşunun ve İsrail ülkesi dışındaki uzun sürgün dönemi-nin başlangıcıydı. *Talmud*'a göre, Mabedin yıkımı ve sürgünün zorlu-ğuna rağmen, Tanrı Yahudileri terk etmemiştir. Aksine Tanrı Mabedin kaybı için yas tutan insanlara katılır, onlara verdiği ceza için onlarla bir-likte acı çeker ve hatta çocuklarıyla birlikte sürgüne gider. Eğer Tanrı tasvirinde bir değişiklik varsa o da, Tanrı *Talmud*'da topluluklara, kal-bi kırılmışlara ve mazlumlara daha yakın olarak tasvir edilmiştir.

Tanrı'nın adil sıfatı (esması) yıkım ve sürgünü gerektirdi ancak Tan-rı'nın rahman (merhametli) sıfatı halkıyla birlikte bunlara üzülmesine ne-den oldu; tıpkı başlarına kötü şeyler gelen çocukları için üzülen ebeveyn-ler gibi. Tanrı artık daha yakındır çünkü Tanrı Mabedin yıkımından sonra İlâhi Merhamet'e duyulan ihtiyacı gördü. Mabedin yıkımının ardından Kohenler topluluk adına artık adak adayamadıkları için, her birey kişisel olarak ibadet etmek zorunda kalır. Artık her birey Tanrı ile bireysel olarak iletişime geçebilecektir ve aslında böyle olması gerekli kılınır.

Roma egemenliğinde kendi topraklarında dağıtılma ve sürgüne ma-ruz kalan Yahudiler, Roma ve Pers İmparatorluklarının yeni filizlenen dinleri ile karşı karşıya gelirler. Bazı Yahudiler, bir yanda ışık ve iyili-ğin, öte yanda karanlık ve kötülüğün tanrısına inanan gnostikliğin iki-lemine kapılırlar. Romalı askerler tarafından mağaralarda ve başkaları tarafından da çeşitli gizemli ortamlarda uygulanan yeni Mesihçilik ve gizli dini tören formları Yahudilerin ilgisini çeken diğer öğeler arasın-

da yer alır. Hahamlar böyle popüler sapkınlıkların Yahudiliğe karışmaması ve Yahudileri geleneğin etik tektanrıcılığından koparmaması için tetikteydiler. Belki de kısmen yıkıma ve sürgüne tepki olarak, kısmen de çevrelerinde gelişen yeni ve popüler sapkın dini sistemlere kayma tehdidine tepki olarak bu dönemin Yahudileri, Tanrı'yı Kutsal Kitap'ta bilinenden daha yakın ve kişisel bir şekilde özümlediler. Rabinik dönemi literatüründe Tanrı sürgünde bile İsrail'i sever ve onlarla dost kalır. Tanrı'yı aradıklarında Tanrı onlara yanıt verecektir.

ORTAÇAĞ YAHUDİ FELSEFESİNDE TANRI

Ortaçağ Yahudi felsefesi, ortaçağ Müslüman dünyasında işlendiği ve analiz edildiği şekliyle Yunan fikir ve sistemlerinden oldukça etkilendi. Yunan felsefesi ilk kez Greko-Romen dönemlerde Yahudilerin dikkatini çektiğinde, paganlıkla bağdaştırıldığı için bütünüyle reddedilmişti. Ancak yüzyıllar sonra İslam aleminde yaşayan Yahudiler, Yunan düşüncesini alıp da tektanrıcı kalmayı başaran Müslümanları gözlemlediklerinde, bu felsefenin kabul edilebilir olduğuna karar verdiler. Yahudi teoloji sistemi İslam aleminde gelişen Kelam düşünce ekolü ile Neo-Eflatunculuk ve Aristoculuktan oldukça etkilendi. Ortaçağ Yahudi felsefesinin temel amacı Kutsal Kitap teolojisinin mantıklı olduğunu ve insan aklının belli sınırlar içinde Tanrı gerçeğini ve Yahudi dini geleneğinin doğruluğunu göstermekti. Bu amaçlar, aynı devirde insan aklının sorunlarını, Kur'an'ın ilahi vahyini ve İslami çerçevede Tanrı gerçeği üzerinde çalışan Müslüman filozoflarının amaçlarıyla hemen hemen aynıydı. İslam egemenliğinde yaşayan birçok Hristiyan düşünür de aynı temel uğraş içindeydi.

Müslüman Mutakallimun'un (Kelam felsefe okulunun taraftarları) çalışmalarını izleyen Sa`adia (Sa`a İbni Yüsuf el-Fayumi, ölümü 942) ve Bahya İbni Pakuda (erken 11.yüzyıl) gibi erken dönem Yahudi filozofları, Tanrı'nın varlığını dünyanın yaratılışının kanıtlarıyla göstermeye çalıştılar. Nasıl basit eserlerin ortaya çıkması için bir sanatçıya ihtiyaç var ise, evrenin muazzam derecede karmaşık ve hassas dengedeki düzeninin oluşması için de bir Yaratıcıya ihtiyaç vardır. İbrahim İbni Davut ve Musa İbni Maimun

(Maimonides) Tanrı'nın varlığını göstermek için Aristocu bir sistem izlemişlerdir. Kanıtlarından biri hareketten yola çıkar. Dünyadaki nesneler harekette olduğundan ve belirli hiçbir şey kendi başına hareket edemeyeceğinden, her hareketi bir başkası başlatmış olmalıdır. Ancak her hareketi daha önceki bir başka hareket ve bunu da daha önceki bir başka hareket başlatıyorsa tüm sistemi harekete geçiren mutlak bir başlatıcı olmalıdır. Bu "hareket etmeyen hareket ettirici" Tanrı'dır.

Yahudiliğe göre, Tanrı'nın varlığına dair olup, Tanrı'nın birliğini belirlemeyen herhangi bir kanıt eksiktir ve Ortaçağ Yahudi filozofları Tanrı'nın mutlak birliği için Tanrı'nın bedensiz olması gerektiği konusunda hemfikirlerdir. Ancak yukarıda belirtildiği gibi Kutsal Kitap genellikle Tanrı'yı insani özellikleri ile tanımlar, bu nedenle Ortaçağ Yahudi filozofları bu tanımların Tanrı'nın bedenli olduğunu ima etmediğini göstermişlerdir. Sonuçta Tanrı'nın Kutsal Kitap'taki tanımlarının aslında O'nun olumsuz sıfatlarının tanımları olduğuna karar vermişlerdir. Yani Tanrı öylesine büyüktür ki, Tanrı'nın gerçekliği bırakın tanımlamayayı, insan anlayışının bile ötesindedir. Bu nedenle görünürde *olumlu* olan her Tanrı tanımı aslında Tanrı'nın ne *olmadığını* muğlak bir biçimde tanımlamaktadır. Örneğin "Tanrı bilgedir" dediğimizde Tanrı'nın cahil olmadığını anlarız çünkü insanın Tanrı'nın bilgeliğinin doğasını anlaması imkânsızdır. Benzer şekilde Tanrı'nın adil ve rahman olduğu ifadeleri, tanımların ötesinde olan Tanrı'yı *tanımlamaz*. Bu daha çok, bizim tarafımızdan deneyimlenen Tanrı gerçeğinin *etkilerini* ya da *sonuçlarını* tarif eder ve Tanrı'nın, insanın lisan yoluyla tarif etmesi ya da deneyimlenmesi imkansız olan bir yönüne ya da sıfatına karşılık gelmez.

Ortaçağ Yahudi filozofları, bilim dünyası ve dinler arası tartışmalarda karşılaştıkları entelektüel sorunların çoğuyla meşgul olmuş ve çözmüşlerdir. Ancak birçok Yahudi, bu oldukça entelektüel tanımlamalardan, onları sevgi dolu ve merhametli olduğu kadar sert ve hakim bir Tanrı ile olan samimi ve kişisel ilişkiden uzaklaştırdığını hissetmişlerdir. Filozofların bu sistemine bir tepki de, belli bir uyum içinde hem bilinemez hem de samimi olan bir Tanrı'ya izin veren bir dizi mistik formüldür.

KABALA'DAKİ TANRI

Kabala'nın mistikleri, kendi deneyimleri ile görmüşlerdir ki, Tanrı hem bilinemez hem de ulaşılabilir. Tanrı kendi derinliklerinde bize gizlidir ancak Tanrı yaratılış ve onun devamlılığı sayesinde bize ifşa olur. Tanrı'nın bu iki yönü kabalacılar için birbirine zıt değil aslında tamamlayıcıdır.

Özdeki Tanrı, tanımların ötesindedir ve bir ismi yoktur. Aslında Yahudilikte Tanrı için en sık kullanılan İbranice isim "Efendimiz" anlamına gelen *Adonai*'dir. Bu, Tanrı'nın Kutsal Kitap'ta yazan asıl isminin yerine söylenir ki bu, isim *Adonai*'dan tamamıyla farklı dört sessiz harften oluşur. Bu dört harfi yüksek sesle söylemek yasaktır ve zaten kadim İbrani alfabesi sesli harf içermediği için İlâhi İsimin gerçek telâffuzu kaybolmuştur.⁴ Yahudiliğin Tanrı'nın adını anmayı yasaklamış olmasının nedeni, Tanrı'ya duyulan hayranlık ve saygıdır. İsim bir etikettir. Bir kişinin adını bilen birisi o kişi hakkında bir şeyler bilir ve bu nedenle görelî olarak o kişiye göre güçlü bir konumdadır. İki kişi karşılaşır da biri diğeri'nin ismini biliyorken diğeri'nin öteki'nin ismini bilmediği zamanki duruma benzer bu. Öteki'nin ismini bilmeyen kişi ismi öğrenene ya da hatırlayana kadar kendini rahatsız hisseder. Tanrı ile olan ilişkimiz eşitlik ilkesine dayanmaz ve O'nun Adını bilmemek bu gerçeği hatırlatan onca şeyden biridir.

Kabalacı mistiklere göre Tanrı için söylenebilecek tek şey Tanrı'nın *var* olduğudur. Bu mutlak kutsiyete genellikle "sonu olmayan" ya da "sonsuzluk" anlamına gelen *Ein Sof* denir. *Ein Sof*'un özü (hayatı) kendi içinde gizlidir ve açığa çıkmaz ancak dindar insanlar bu özü bulmaya çalışırlar. Ancak bu özün ifşası *sefirot*'un ya da İlâhi alanın tezahürüyle mümkündür. *Sefirot* tezahür eden Tanrı'nın mekânlarıdır. Her ne kadar ayrı mekânlar olarak tanımlansalar da tamamıyla İlâhi Birliğin içinde olan gök-sel oluşumlardır. Bazen *sefirotlar* İlâhi Sıfatlar olarak tasvir edilseler de aslında yaratılıştan bugüne kadar Tanrı'nın kendini sürekli ifşa edişinin

⁴ Bu, Yahudilikte bir sorun teşkil etmez. İlâhi İsim yalnızca Kudüs Mabedinin en büyük Kohen'ince, yılda en kutsal gününde, *Yom Kipur*'da, yüksek sesle söylenebilirdi. Bazı Hristiyanlar onu Yahova olarak telâffuz ederler ancak Yahudiler Tanrı'nın haşmetine saygıdan ötürü bu ismi söylemezler.

farklı halleridir. Her farklı *sefira*, tezahür eden Tanrı'nın özel bir yönüne işaret eder ki bu eğitimli mistiklerce anlaşılabilir. *Sefirot*'un izleri yaratılan her şeyde görülebilir ve tezahür etmiş gerçekliğin sembolik dilini okuyabilen mistik tarafından her şeyde fark edilebilir. *Ein Sof* olan Tanrı yaratılışın dışında ve her şeyin merkezindeki ruhların ruhu iken, *sefirot* "ruhlar" ve yaratılıştaki her şeyin içrekliğidir. Canlı ya da cansız hiçbir varlık ilâhi olmasa da her yaratılmışta ilahinin bir yönü bulunur.

Sefirot dünyası mistiğin giriş yapabileceği İlâhi İfşanın mekânıdır çünkü ilâhi yaşamın akışı *sefirot*'un aşamaları ya da tezahürleri ile dalgalanır. *Sefirot*'taki Tanrı'nın birliği statik değil dinamiktir. *Ein Sof*, ifşa aşamalarıyla tüm yaratılışın içinden genişlediği gizli özdür ve ebediyen *Ein Sof* tan akan yaşam ırmağında bir birlik söz konusudur.

Yahudi düşüncesinin diğer tüm alanları gibi Kabala'da da birçok ekol vardır. İslam Bâtınilliğinde olduğu gibi Tanrı ile birlik ve bağlantı için çeşitli yaklaşım ve teknikler geliştirilmiştir. Bu nedenle Yahudi gizemciliği kategorisinde çeşitli düşünce ve uygulamalar bulunur.

MODERN DÖNEM

Modern dönemde modern bilim, matematik ve felsefenin etkisiyle Tanrı'yı kavramanın yeni yolları gelişti. Düşünürler çeşitli kavramsal araç ve lisanları kullanarak bu yeni düşünceleri dile getirdiler. Tanrı bazıları tarafından "dünya ruhu", tüm gerçekliğin birliğinin nihai temeli olarak tasavvur edildi. Dünya-ruhu olarak dünya ile bir olamayan Tanrı, mutlak ruhtur ve insan anlayışının ötesindedir. Dünyadan önce gelir ve ondan bağımsızdır.

Birçok modern düşünür Tanrı'nın ahlâkla mutlak bir şekilde bağlantılı olduğunu tasavvur etmişlerdir. "Etik tektanrıcılık" terimi, Tanrı'nın birliği kavramının özde ahlâki olduğunun anlaşılması için geliştirilmiştir. Bazı modern düşünürler Tanrı'yı tüm olumlu (pozitif) tanımların ötesinde olarak tasavvur etmişlerdir ki, kişi Tanrı'yı yalnızca bir "idea" olarak düşünebilir. Bu görüşe göre Tanrı'nın varlığı saf mantığa dayalı tartışmalarla kanıtlanamaz. Tanrı'nın varlığı ahlâkın mutlak te-

meli olarak kabul edilmelidir. Tanrı gerçeği kabul edilir çünkü bir alternatif olarak ahlâkı reddetmek kabul edilemez.

Modern dönemde Tanrı ile ilgili dile getirilen oldukça soyut düşüncelere tepki olarak, varoluşçuluk olarak bilinen, bir düşünce ekolü gelişti. Varoluşçulara göre Tanrı, felsefi araştırma ya da mantıkla değil, O'nunla yüz yüze gelerek bilinir ki, bu bir çeşit vahiydir. Böylesi bir karşılaşma oldukça öznelidir. Tanrı her şeye kadir sevecen baba olarak, ya da aynı anda hem "bütünüyle Öteki", "bütünüyle Aynı" ve hem de "bütünüyle Şu Anda" olarak deneyimlenebilir. Bu Tanrı görüşü çok yakın ve ulaşılabilir-dir. Tıpkı insanın nefesi gibi kişi ilişkiye açık olduğu sürece oradadır.

Bugün birçok Yahudi, hayatını geleneksel Yahudi Tanrı kavramı çerçevesi dışında yaşıyor. Bugün birçok Yahudi, Yahudiliğin kültürel-ritüel emirlerinin çoğunu yerine getirmeden, birer agnostik (bilinemezci) olarak yaşıyor. Oldukça kişisel kriterlere göre hangi emirlere uya-caklarını seçiyorlar. Çoğu sinagoga gidiyor, Yahudi takviminin-en kut-sal günü *Yom Kipur*'da oruç tutuyor, Fısıh'da (*Pesah*) Mısır'dan Çıkışı anıyorlar ancak diğer birçok ritüel emri yerine getirmiyorlar. Böy-lesi bir davranış, hem emirlere hem de Tanrı'nın rolü ve isteklerine kar-şı kuşkuculuğu gösterir. Son araştırmalara göre birçok Yahudi kendini inançlı olarak görüyor ancak Tanrı'ya olan inançları Yahudi geleneği-nin önerdiği geleneksel kavramlara uymuyor. Aşağıda belirtileceği gibi, Tanrı'ya mutlak iman, Yahudi toplumunda itibar için gerekli değildir. Yahudiliğe göre kişinin bireysel inancı kanunla yürürlüğe konulamaz. Kişi inanması için cesaretlendirilebilir ama zorlanamaz çünkü inanç ol-dukça kişisel ve özel bir deneyimdir. Öte yandan uygun davranış bek-lenebilir ve eleştirilebilir. Yahudiliğin farklı akımları ve yorumları arasın-daki bölünmeler genellikle bir Yahudi'nin, Tanrı'nın emirlerine göre hareket sorumluluğunun nasıl olacağına dayanır.

Tora kelime anlamıyla "talimat" ya da "öğreti" demektir. Bu terim Kutsal Kitap'ta bazen genel olarak "öğreti" anlamında kullanılmıştır, ancak *Tora* Sina Dağı'nda Musa aracılığıyla İsrail'e verilen vahiydir (*Yasanın Tekrarı* 4:44): "Bu, Musa'nın İsraililere bildirdiği, önlerine koyduğu *Tora*'dır: Bunlar Musa'nın Mısır'ı terk etmeden önce İsrail halkına verdiği öğütler, kanunlar ve kurallardır." Bu bağlamda, bazen Musa'nın *Tora*'sı (*Torat Moşe*) da denen *Tora*, yalnızca Kutsal Kitabın ilk beş kitabı *Yaratılış*, *Mısırdan Çıkış*, *Levililer*, *Çölde Sayım* ve *Yasanın Tekrarı*'ndan oluşan *Pentateuch* (İbranice: *Humaş*)'den meydana gelir. *Yeni Ahit* ve *Kur'an* ile hemen hemen aynı uzunluktadır. İbrani Kutsal Kitabının tamamına *Tanah* denir; bu terim onu oluşturan üç bölümün ilk harflerinden oluşan bir kısaltmadır: *Tora* (İlk beş kitap), *Neviim* (Peygamberler) ve *Ketuvim* ("Yazılar" Kutsal Kitabın son bölümü). Bugün *Tora* sözcüğü ya da *Sefer Tora* ("*Tora* Parşömeni"), her sinagogda özel bir bölümde saklanan *Pentateuch*'un beş kitabını içeren el yazması parşömen tomarına da denir. Bu deri tomarı yıl boyunca sinagogdaki ayinlerin bir parçası olarak her *Şabat* sabah ibadetinde seslice okunur. Her hafta *Yaratılış*'ın ilk beyiti ile başlayıp *Yasanın Tekrarı*'nın son beyiti ile biten farklı bir parçası okunur ve böylelikle tüm *Tora* (yani *Pentateuch*) her yıl tamamıyla okunmuş olur. İbrani Kutsal Kitabı'nın tamamı İlahi bir Metin olarak anılır ancak ilk beş kitap en kutsalıdır çünkü Tanrı'nın Musa aracılığıyla, Sina Dağı'nda İsraililere doğrudan verdiği vahiylerdir.

TORA METNİ

Tora parşömeni gerçekte yalnızca *Pentateuch*'u içerse de, İbrani Kut-

¹ Bkz *Levililer* 6:7, 7:1, *Çölde Sayım* 6:21, vs.

sal Kitabı'nın tamamı Kutsal Metin olarak anılır. *Tanah*'ın en kadim ve kutsal kısmı *Tora*'dır (*Pentateuch*). *Tora*, 613 geleneksel ilahi davranış kurallarına ek olarak dünya, insanlık ve İsrail'in tarihini de anlatır. *Tora* Yaratılışla başlar ve Sina Dağı'nda *Tora*'yı alıp kırk yıl çölde dolaştıktan sonra İsrail Ülkesine yeniden girmeye hazır olan İsraillilerle biter.

PEYGAMBERLER

Tanah'ın ikinci bölümü olan *Nevi'im*'de yer alan kitaplar tarihidir ve Yeşu liderliğinde İsrail Ülkesinin fethinden, İlk Tapınak'ın yıkımına kadar İsrail tarihinin gelişimini anlatır. *Yeşu Kitabı*, İsrail Ülkesine giren İsraillileri anlatır. Hakimler Kitabı (İbranice: *Shofetim*) on iki İsrail kabilesinin ayrı kabile bölgelerinde yaşadıkları dönemle ilgili bilgi içerir. *Samuel 1 ve 2* olarak bilinen kitaplar önce Şaul sonra da Davut hükümdarlığındaki İsrail monarşisinin kuruluş ve yükselişinin tarihini içerir. *Krallar 1 ve 2*, Davut hükümdarlığının sonundan itibaren İsrail Krallığının tarihine devam eder. Süleyman'ın haleflığının hikayesini, ölümüyle birlikte krallığın yıkılışını, Yahuda ve İsrail krallıklarına bölünüşünü ve İsrail'in 722'de Asur, Yahuda'nın 586'da Babil tarafından yıkılışının tarihini içerir. Bunlara ek olarak *Nevi'im*, *Yeşaya*, *Yeremya*, *Hezekiel* ve diğer on iki peygamberin kitaplarını içerir.

YAZILAR

Ketuvim ("Yazılar") olarak bilinen *Tanah*'ın üçüncü bölümü, farklı içerikteki bir derlemedir. *Mezmurlar* ve *Ağıtlar* Kitapları, bireysel ve toplu ayine ait şiirlerdir. *Ezgiler* (İbranice'de *Şir Aşirim*, İngilizcede bazen Süleyman'ın Şarkısı olarak anılır), bir sevgi şiirleri derlemesidir. Bazen toplu halde "bilgelik edebiyatı" olarak anılan bu kitaplar ahlak ve toplumsal etik, insanın dünyadaki yeri ve benzeri konuları anlatır. Bunlar *Özdeyişler*, *Eyüp* ve *Vaiz*'dir. Yazılar ayrıca *Rut*, *Ezra*, *Nehemya* ve *Esther* gibi tarihi çalışmaları ve *1 Tarihler* ve *2 Tarihler* de, İsrail Krallığı'nın resmi kroniklerini içerir. *Daniel* Kitabı tarih ve vahyin bir karışımıdır ve Yahudi Kutsal Kitabı'nda içerilen belki de son kitaptır.

YAHUDİ METİNLERİNİN DOĞASI

İngilizce'de *Tanah*, Kutsal Kitap olarak geçer; Yahudiler onu Yahudi Kutsal Kitabı olarak adlandırırlar. Ancak Hristiyanlar genellikle "*Eski Ahit*" olarak anarlar. *Eski Ahit* terimi Hristiyan teolojisinin temel bir unsurunu yansıtır çünkü *Tanah*'ı *eski* bir anlaşma olarak betimler, çünkü İsa'nın gelişi yalnızca yeni anlaşma ya da *Yeni Ahit* ile anlam kazanır. Bu teolojiye göre "eski" anlaşma Yahudilerle birlikte geçerliliğini yitirirken, "yeni" anlaşma yalnızca Hristiyanlar -İsa'nın kurtarıcı gücüne inananlar- içindir. Hristiyanlık İsa'nın gelişinden bu yana bu düşüncüyü korur. İsa olmadan Tanrı ile gerçek ilahi bir ilişki olamaz. Eski anlaşma emirlerin yerine getirilmesiyle anlaşılmıştı ancak İsa'nın gelmesiyle bu emirler geçerliliğini yitirdi. *Eski Ahit* özel olarak İsa'ya değinmeyip İlahi Emirlerle dayalı bir anlaşmaya dayandığı için artık geçerli değildir. Hristiyanlığa göre *Eski Ahit* İsa'nın doğumu, misyonu ve sevgisi ile ilişkili olduğu sürece anlamlıdır.

Öte yandan Yahudiler, İsa'nın bakire bir anadan geldiğine, Tanrı'nın oğlu ya da Mesih olduğuna inanmazlar. Yahudilere göre Mesih'in gelişi tüm dünyayı kurtaracaktır. Yahudiliğe göre İsa dünyaya kurtuluşu getirmede için Mesih olamazdı. Bazı Yahudiler *Tora*'da bulunan emirlere daha itaatkar olsa da, hiçbir Yahudi İsa'nın kurtarıcı gücünün kişisel kurtuluş getireceğine inanmaz. Yeni Ahit'in tamamı kurtarıcı İsa'nın hikayesi ve anlamına adanmış olsa da Yahudiler, Yeni Ahit'i kendi kutsal metinlerinin bir parçası olarak görmezler.

ULUSAL EDEBİYAT VE VAHİY OLARAK TANAH

Tanah, bin yıl öncesine kadar uzanan çok kapsamlı bir kitaplar topluluğudur. Tamamı kutsal sayılır ancak geleneğe göre yalnızca *Tora* Tanrı'nın Sina Dağı'ndaki doğrudan vahyi idi. Kutsal Kitabın diğer kısımları, Kutsal Kitap'taki peygamberlere ifşa olunmuş ya da başka şekillerde ilham yoluyla bildirilmişti, ancak *Tora* dışında Kutsal Kitabın geri kalanı Tanrı'nın *doğrudan* kendi sözleri olarak düşünülmez. Peygamberler ve Yazılar'da yer alan kitaplar, Yahudi halkının kapsamlı ve

kadim ulusal edebiyatının bir parçasını oluşturur ki, bunun çoğu Tanrı'nın istekleri ve iradesine yanıt veren insanlar tarafından yazılmıştı.

Kutsal Kitap'ta bulunan hikayeler, tarih, şiir ve şarkılar insani zaafların ve etten kemikten halkın arzularını, başarısızlıklarını ve zaferlerini çok beşeri bir şekilde anlatır. Kutsal Kitabın en büyük kahramanları bile insan hayatının parçası olan dürtü ve zaaflarla tasviredilir. Filistinlileri yenmek için İsrail'i birleştiren, Kudüs'ü başkent olarak kuran ve Tanrı'ya en güzel şarkıları söyleyen Büyük Kral Davut bile savaşçı niteliği ve elindeki kandan ötürü Tanrı'nın Kutsal Evi'ni yapmaktan men edilir (*1 Tarihler* 22:8, 28:3). Ve karısına olan tutkusu nedeniyle öldürdüğü bir adamdan ötürü, açık bir şekilde suçlanır ve cezalandırılır. Bilge Kral Süleyman, Kudüs'teki kraliyet çevresine putperestliğin girmesine izin verdiği için Kutsal Kitap'ta eleştirilir (*1 Krallar* 1:11). Hatta büyük kanun koyucu ve Tanrı ile yüz yüze gelen Kutsal Kitap'taki yegane peygamber Musa bile Tanrı'nın emirlerini yerine getirmedeki başarısızlığından-ötürü İsrail Ülkesine asla girmemeye mahkum edilir (*Çölde Sayım* 20). Bu hatalardan Yahudiliğin çıkardığı ders, Tanrı'nın peygamberlerini hata yapmaktan koruyamayacağı değil, en yüce insanların bile insan olduğu ve zaaflara meyilli olduğudur. Hiçbir insan Tanrı olamaz. Et ve kemikteniz ve gerçek hayatın zorluklarıyla mücadele kaderimiz. Her zaman hata yapabilir ve hatalarımızı telafi edebiliriz. Kadim kahraman ve peygamberlerin mücadeleleri günümüz için ilham ve ümit kaynağıdır. Mücadele ettikler. Bizler de edebiliriz. Kutsal Kitap'taki figürlerin zaafları gösteriyor ki krallığın, hükümdarlığın ya da peygamberliğin büyük gücü bile, kişiyi İlahi İrade'yle uyumlu yaşamının sorumluluğundan muaf kılmıyor.

KANONLAŞTIRMA VE DİĞER METİNLER

Kanonlaştırma, bir grup metinde neyin otantik olduğuna resmi olarak karar vermektir. Her Metin topluluğu bir kanon teşkil eder. Resmi olarak Metin olması kararlaştırılanlar *kanon*'a aittir. Metin sayılmayan kitaplar, beyitler hatta sözcükler bile kanon dışıdır. Tarihin görece olarak erken dönemlerinde metinli her din, kendi metinsel kanonlarını oluş-

turma meselesiyle karşı karşıya gelmiştir. Topluluğa vahyedilenler sonra erdiğinde, liderler İlahi Ses'in bir kaydı olduğu iddia edilen her şeyi, ister tam olarak yazılı olsun, ister not edilmiş olsun, isterse de tanıkların hafızalarında kayıtlı olsun, toplarlar. Hangisinin otantik ve yetkili vahiy olduğunu belirleme sürecinde bu materyali analiz edip elerler.² Bu nedenle her metinli din, ister kendi içinden ister başka dinlerden olsun, kendinden sonra gelen vahiy iddialarını reddeder. Yahudilik resmi olarak Yeni Ahit'in ve Kur'an'ın itibar olunur, yetkili vahiy konumunu, Hristiyanlık Kur'an'ı ve İslamiyet de Bahailer ve Ahmediler gibi Kur'an sonrası tüm vahiy iddialarını reddeder.

Bu süreç geriye doğru işlemez. Daha evvel gelen dinler kendinden sonra gelen tüm vahiyleri resmi olarak reddetse de, daha sonra gelen dinler daha önceki vahiylerle belli bir değer verir ancak onları asla yetkin ya da doğru kabul etmez. Bu nedenle Hristiyanlık, Yahudi Kutsal Kitabını (*Eski Ahit*'i) doğru bir vahiy olarak kabul eder ancak İsa'nın gelişinin kehaneti olarak görse de, bir otorite olarak almaz. Benzer şekilde İslamiyet de *Yeni Ahit*'i ve Yahudi Kutsal Kitabını Tanrı'dan geldiği için yetkili olarak kabul eder ancak ikisini de doğru bulmaz. *Yeni Ahit*'in ve *Tanah*'ın yalnızca Kur'an'ın anlam ve mesajına tamamıyla uyan kısımlarını gerçekten doğru ve itibar olunur bir vahiy olarak kabul eder.

Dinlerin birbirlerinin Metinlerine nasıl bağlantılı olduğuna dair gözlemler, farklı inançların mensupları tarafından tartışmalarda genellikle pek teyit edilmez. Yaygın tartışmalı durum, üç büyük Tek Tanrılı metnin içerik, anlam ve yorum olarak oldukça farklı olduğu fikrini sürdürür. Her biri de kendi Metninin, Tanrı'nın İradesi'nin doğru bir kaydı olduğunu iddia ettiği için, gerçekte yalnız bir tanesi doğru olabilir. Bu durum genel olarak üç tektanrılı dinin hepsi için geçerlidir. Kurumsal düzeyde, bu eğitim geçerlidir. Bu kurumsal tutuma rağmen, bazı Yahudi, Hristiyan ve Müslüman bireyler, diğer Metinlerin değerini ve doğruluğunu bazen kabul etmiş ve bu görüşe uyanlar onların peşinden gitmiştir. Kur'an'ın ken-

² Bu kaidenin bir istisnası sınırlı bir "devamlı vahiy" doktrini olan Latter-day-Saints Kilisesidir (Mormonlar).

disinin öğrettiği gibi bir vahiy ya da peygamber, tüm insanlık medeniyetlerine gönderilmiş, her mesaj belli bir kültürel ve dilsel (linguistik) çevredeki medeniyet tarafından algılanabilecek şekilde gönderilmiştir.³ Bu nedenle farklı dini medeniyetlerin vahiyleriyle ilgili *farklı* kayıtlarının olması şaşırtıcı değildir ve bu farklılıklar birbirleriyle çelişmez. Her birey farklıdır ve hepimiz farklı şeylerle farklı şekillerde motive oluruz. Öyleyse neden Tanrı da, insan doğasıyla ilgili bu gerçeği anlayıp, esasî İlahî İrade'ye itaat olan, aynı hedefe götüren farklı yollar koymamış olsun? Bu olasılık El-Ma'ide 5:48 suresinin özü gibi görünmektedir.⁴

Yahudi inancına göre Yahudiler, gelecek-olan-dünyaya (cennete) girecek tek halk değildir. Putperest olmadıkları sürece *Tora*'daki tüm emirlere uysun ya da uymasın tüm dinlerden doğru insanlar aynı şansa sahiptir. *Talmud*'da kaydedilen bir tartışmada, büyük bilgeler haham Eliezer ve haham Yeşu, Mezmur 9:17'in anlamı üzerinde anlaşamazlar: "Kötüler ölümler diyarına gidecek, Tanrı'yı unutan bütün uluslar..."

Haham Eliezer'in anlayışına göre, İsrail'deki günahkarlarla Yahudi olmayan günahkarlar ("halklar") aynı kategoridedir ve ölümden sonra altdünyaya gideceklerdir. Bu yorum, mezmurdaki en önemli kısmın "Tanrı'yı unutan" sözü olduğunu iddia eden, Haham Yeşu tarafından reddedilir. Yalnızca Tanrı'yı unutanların kaderi altdünyadır. Bu nedenle Tanrı'yı düşünen tüm Yahudi olmayanlar, tıpkı iyi ve doğru Yahudiler gibi cenneti hak eder.⁵

TORA VE GELENEK

Tora'nın Sina Dağı'nda verilmesinden sonra Sözlü Yasa ya da *Sözlü Tora* (İbranice: *Tora Şe Bealpe*) olarak bilinen paralel bir Yahudi bilgeliği geleneği gelişti. Bu, yüzyıllar boyunca nesilden nesile sözlü ola-

³ Bkz Kur'an 37:71 ff., 57:25 ff., vs.

⁴ El-Hucurat'a da bkz. El-Kafirun bile bazı Müslüman alimlerce putperestliğin yanlış olsa da yargılanamayacak kişisel bir inanç olduğunu söyleyen bir sure olarak yorumlanır.

⁵ *Tosefta*, *Sanhedrin* 13.2. *Babil Talmudu*, *Sanhedrin* 105a.

rak aktarılan bilgi deryasıdır. Bu sözlü gelenek, birçok yüzyıl boyunca yazıya dökülmemiş ve mürşitten müride, ebeveynden çocuğa aktarılmıştır. Hikayeler ve efsaneler, bilgelere ahlak üzerine tartışmaları, hahamların kanuni konular üzerine konuşmaları, meseller, ahlaki dersler ve hikayeler ile İlahi Yasa'nın ince noktalarını analiz eden, kanuni tartışmaları içeren bir bilgelik kitabıdır bu. Sözlü gelenek, sonunda İsrail Ülkesi ve büyük Yahudi topluluklarının bulunduğu Babil'de (Modern Irak) M.Ö. 200 ve 600 tarihleri arasında toplandı, yazıldı ve derlendi.

SÖZLÜ TORA TALMUD

En kabul gören sözlü gelenek, *Talmud*'u oluşturan *Mişna* ve *Gemara*'da toplandı. 3. Bölümde bunların tarihi gelişim süreçlerini anlattık. *Talmud*'a "sözlü" *Tora* denir çünkü içeriği kadimdir, Yahudiliğin en erken dönemlerine kadar uzanır ve *Tora*'dan (*Pentateuch*) sonra ikinci otoritedir. Yahudi geleneğine göre Musa Sina Dağı'nda geçirdiği kırk gün kırk gece müddetince, doğrudan Tanrı'dan büyük bir bilgelik öğrendi (*Mısırdan Çıkış 24:18*) ancak bu bilgelik, dağda tüm İsrail'e doğrudan vahyolunan Yazılı *Tora*'da bulunmuyordu. Musa bu bilgeliği sözlü olarak haleflerine, halefler kavmin büyüklerine, kavmin büyükleri de peygamberlere aktardı. Peygamberler bunu sonunda *Talmud*'a kaydeden büyük bilgelere aktardı (*Mişna, Avot 1:1*). Ancak *Talmud*'un tamamının mı, yoksa bir kısmının mı Sina Dağı'nda Tanrı'dan alındığına dair bazı ihtilaflar vardır. Bazılarına göre *Talmud*'un tamamı Sina Dağı'nda Musa'ya verilmiştir. Diğerlerine göre yalnızca bazı kurallar ile metinsel ve yasal yorumlar aktarılmış ve bilgiler tarafından öğrenilmiş, ilahi olarak yapılanmış bir çerçevede kendi fikir ve düşüncelerini geliştirmelerine olanak tanımıştır. Diğer bazı Yahudiler ise *Talmud*'un hiçbir kısmının doğrudan Tanrı'dan geldiğini düşünmemekte, onu alçakgönüllü ama zeki insanların İlahi İrade'yi kendi anlayışlarına göre kavrama ve yaşama çabası olarak görmektedirler.

Talmud İbranice ve Aramice olmak üzere iki farklı dilde yazılmış, oldukça yoğun ve zor bir çalışmadır (genellikle iki dili birden aynı cüm-

le içinde kullanır) ve birçok farklı düzeyde anlam ve tartışma içerir. *Talmud*'un en ilginç özelliklerinden biri de bilgelerin tartışma ve düşüncelerini genellikle sorunun "doğru" yanıtı olan bir finale ya da kesin bir sonuca varmadan kaydetmiş olmasıdır. Çeşitli argümanların ilkeleri ya da teorik temelleri telaffuz edilmez. Bu nedenle *Talmud*'u çalışan birisi, konuları ve imalarını anlayabilmek için karmaşık argümanları incelemelidir; bu süreç olağanüstü derecede karmaşık ve zordur. *Talmud*'u çalışmak gibi zor bir mücadeleye girişmek sadece İlahi İrade'yi daha iyi anlamaya doğru bir çaba olmasından ötürü saygı duyulduğu için değil, kişinin iradesini ve zekasını keskinleştirdiği için de onur duyulacak bir çaba olarak görülmüştür.

MİDRAŞ

Her ne kadar *Talmud*, *Tora*'nın ortaya koyduğu genel parametrelerden sapmasa da bağımsız olarak organize edilmiştir ve bu nedenle de Kutsal Kitabın doğrudan bir yorumu değildir. Ancak Yahudilik yazılı *Tora*'ya öyle bağlıdır ki kadim dönemlerden itibaren *Tanah*'ın önemli kısımları hakkında yapılan doğrudan yorumlar gelişmiştir ve bunların çoğu da nesilden nesile sözlü olarak aktarılmıştır. En kadim yorumlar toplu olarak *Midraş* diye anılan çalışmalarda toplanmıştır. Bu terim Arapça "öğrenmek" anlamına gelen *darasa* ile aynı kökten gelir. *Midraş*, Kutsal Kitabın tüm bölümleri hakkında bir dizi kadim yorumlar derlemesidir. Bir *Midraş* kitabının her bölümü, bazen birkaç kelime ya da cümle olacak kadar oldukça kısa olabilir. Bazen bir dizi kısa parça uzun paragraflar oluşturmak için bir araya getirilir ve bu paragraflar da bölümlere ve bütün bir kitaba dönüştürülür. *Midraş*'ın en kısa parçaları haham ya da bilgenin adıyla kaydedilmişken, bazıları anonimdir. Kutsal Kitaba birçok farklı açıdan yorum getirirler ve efsanelerden yasalara, şiirlere ve ahlaki derslere kadar herşeyi yorumlarlar. Her ne kadar *Midraş*, *Talmud* ile aynı dönemde belirmişse de, midraşik süreç asla tamamıyla ortadan kalkmamıştır; ilave *midraşim*(ler) Ortaçağ döneminde derlenmiş ve yazılmış ve modern *Midraş* derlemeleri de yazılmaya devam etmektedir.

Her ne kadar çok ilginç olsa da ve derin ahlaki ve teolojik değere sahip olsa da, *Midraş*, Yahudilerin gözünde *Talmud* kadar değerli değildir. *Talmud*'un bir kısmının *Midraş* formunda olmasına ve *Talmud*'da da *Midraş*'a benzer unsurlar bulunmasına rağmen bu geçerlidir.

ALAHA VE AGADA

Kutsal Kitap, *Talmud* ve *Midraş*, kabaca *alaha* ve *agada* olarak ayrılacak geniş yelpazedeki materyali içerir. *Alaha* tüm bu çalışmalardaki kanuni materyale karşılık gelir ve İslami *şeriat* ile içerik ve anlam açısından benzerdir. Yukarıda 3. Bölümde belirtildiği üzere iki kelime de aynı temel anlamı aktarır: *Şeriat* "kuyuya (su kaynağına) giden yol" ya da "kaynağa giden yol" iken, *Alaha* "gidilecek yol" ya da "birlikte gidilecek bir şey"dir.

Agada kanuni olamayan materyali anlatmak için kullanılır. Bunlar efsaneler, ahlaki aforizmalar ve hikayeler, teolojik tartışmalar, şiir, folklor ve hatta tıbbi tavsiyeler ile diğer bilgileri içerir.

YAHUDİLERİN TORA GÖRÜŞÜ

Yahudilere göre İlahi Rehberlik olmadan doğru yaşamak imkansızdır ve bu rehberliği de Yahudi öğreniminin en kapsamlı kısmı olan *Tora* sağlar. Aslında Yahudi geleneğine göre insanlık, sadece ve sadece Tanrı'nın *Tora*'sını yaşasın diye yaratılmıştır. Buna göre *Tora* insanlıktan ya da dünyaya yaratılmadan önce de vardı çünkü *Tora* bu dünyadaki hayat için bir ozalit plandır. Yahudiler *Tora*'nın yaratılıştan önce varolup olmadığı konusunda fikir birliğine sahip değiller ancak bu konu, Mutezililerin dokuzuncu yüzyılda başlattığı, Kur'an'ın yaratılıp yaratılmadığı ile ilgili İslami *mihnah* kadar büyük bir tartışma yaratmamıştır. *Talmud*'da hahamların, beyaz ateşe siyah ateşle yazılan *Tora*'nın dünyadan iki bin yıl önce geldiğini öğrettiği yazılır.⁶ Ortaçağ filozofları yaratılmamış bir *Tora* fikrine katılmazlar ancak bu tartışma yüzyıllarca devam etmiştir. Yahudilikteki diğer tüm tartışmalar gibi bu konu da her zaman "akademik" kal-

⁶ *Kudis Talmud*'u, *Şekalim* 6:1 *Leviticus Rabbah* 19:1

mıştır, ancak hiçbir tarafın lehine bir sonuca varılamamıştır.

Modern zamanın başlangıcından bu yana *Tora* tartışma konusu olmaya devam etmiştir. Geleneksel görüşe göre Tanrı *Tora*'yı Yahudi halkına Sina Dağı'nda vermiştir ve Sözlü *Tora* tamamıyla olmasa da köklerinde Sina Dağı'ndaki asıl vahiyden türemiştir. Bazı Yahudiler yalnızca *Pentateuch*'u ilahi olarak kabul eder ve *Tanah*'ın diğer kısımlarını insanların Tanrı aşkıyla aldığı ilhamlar ve İlahi İrade'yi yerine getirme çalışmaları olarak görürler. Diğerleri ise *Tora*'nın hiçbir kısmının doğrudan ve bozulmadan Tanrı'dan alınan vahiyler olduğuna inanmaktadır ve *Tora* Tanrı'nın iradesini anlamak ve gerçekleştirmek için gösterilen insani çabaların tarihteki bir kayıdır. Yahudiler bu görüşleri bazen büyük bir heyecan ve duygusallıkla sıklıkla ileri sürmüşlerdir. *Tora*'nın doğası ve ilahiliği ile ilgili kişinin kişisel görüşü ne olursa olsun ve hatta bazen saldırı ve öfke, akılcı tartışmalara gölge düşürmüş olsa da Yahudiler, bu konularda nadiren kavga etmiş ya da görüşlerinden ötürü bir kimseyi gruptan ihraç etmeye kalkmıştır. Yahudiliğin genel kültürel niteliği, kişinin düşüncelerini sağlam bir şekilde ileri sürmesi ancak bir inancı zorlamaya çalışmaması şeklindedir. Nihai olarak Tanrı, bu ve bundan sonraki dünyadaki kaderimizi, düşüncelerimiz değil davranışlarımıza göre belirler.

İsrail

İsrail Kutsal Kitap döneminde çok küçük bir topluluk olarak kaldı ve her zaman putlara tapan başka halklar tarafından çevrelendi. Bu nedenle Kutsal Kitap İsrail'i *am segula* ("değerli halk"), bir anlaşma aracılığıyla Tanrı ile ortaklık kuran tek halk olarak betimler. Bu özel ilişkiye bazen İsrail'in "seçilmişliği"ne atıfta bulunulur ve başka uluslardan beklenenden çok daha fazla sorumluluğu ima eder ki buna karşılık gelen ceza ve ödüller vardır: ""Yeryüzündeki bütün halklar arasından yalnız sizi tanıdım; bu yüzden suçlarınızı karşılıksız bırakmayacağım." Tanrı konuşursa, peygamber susamaz" (*Amos 3:2*).

İsrail'in özel durumu, özel bir gücü ya da doğuştan gelen bir ayrıcalığı olmasından kaynaklanmıyordu; bu daha çok ilahi bir sevgi ve İbrahim ile ceddine verilen bir sözün yerine getirilmesi idi. *Yasanın Tekrarı* 7:6-8 bu noktayı açıklığa kavuşturuyor:

"Siz Tanrınız RAB için kutsal bir halksınız. Tanrınız RAB, öz halkı olmanız için, yeryüzündeki bütün halkların arasından sizi seçti. RAB'bin sizi sevmesinin ve seçmesinin nedeni öbür halklardan daha kalabalık olduğunuzdan değil. Siz sayıca öbür halklardan azdınız. RAB size sevgisini göstermek ve atalarınıza ant içerek verdiği sözü yerine getirmek için güçlü Eliyle sizi Mısır'dan çıkardı; köle olduğunuz ülkeden, Mısır Firavunu'nun elinden sizi kurtardı.

Tanrı ile ilgili olarak İsrail'in özel durumuna rağmen komşularının birçoğu ileri maddi medeniyetlere sahipti ve İsrail onlar tarafından cezbedildi. Kutsal Kitap sıklıkla İsrail'i komşu halklar ve onların tanrıları tarafından baştan çıkarılmış olarak betimler çünkü kadim devirlerde yabancı bir kültürü benimsemek, onların tanrılarına tapınmayı da gerektiriyordu.

Mezopotamya'dan Yunanistan'a, Mısır'a ya da İngiltere'ye kadar idolleri olan birçok kültür aynı türde tanrılara inanıyordu: Hava, deniz, bolluk, savaş,

vs tanrıları. Ancak her kültürde tanrıların kendi adları vardı. Aynı türdeki tanrıların imgeleri ile efsanelerindeki ve ayinlerindeki özel nitelikleri kültürden kültüre farklılık gösteriyordu. Tüm bu medeniyetlerdeki gündelik yaşam, tanrıların yararlıklarına ve gücüne tapınma aracılığıyla, usulüne uygun şükran sunumlarını içeriyordu. Bazı put tanrılar az ya da çok belli bölge ve kültürlerle ilişkili olduğu için ve diğer kültürlerdeki aynı türde tanrılardan temelde fark göstermediğinden dolayı, yeni bir kültürü benimseyen putperestler bu kültürün tanrılarını özümsemekte güçlük çekmiyorlardı. Tektanricılar ise başka bir ulusun tanrılarına saygı göstermeyi imkansız buluyorlardı ve evrenin Tek Tanrısı'na sadık kalıyorlardı. Bu nedenle İsrail, Tanrı'ya sadık kalabilmek amacıyla, yüzyıllar boyunca diğer halklardan ve medeniyetlerden ayrı kalabilmek için büyük baskı altında kaldı. Kutsal Kitap'ta yabancı kültürlerin baştan çıkarışına ve onların tanrılarına kanan ve buna göre cezalandırılan İsrail gruplarına ait birçok hadise yer alır. Ancak bu cezalara rağmen İsrail halkı asla yok olmayacaktır (*Yeremya 31:26-27*). İsrail halkı cezasını çekecek ve kurtulcak onun tamamen kurtulması tüm dünyanın kurtuluşunu getirecektir. (*Yeremya 2:17-18*)

İmgeleri olmayan, görünmeyen bir Tanrı'ya inançlı kalmak için gerekli büyük çaba, İsrail'in yabancı halklarla ilişkiye geçmemesine ve kendi kendine kalmasına neden oldu. Yahudiler dünyadaki yegane tektanrıci halk iken diğer halklardan ayrı kalmak, yüzyıllar boyunca Yahudi kültürünün bir parçası haline geldi. Bu durum Hristiyan ve Müslüman tektanrıci sistemlerinin gelişimiyle biraz esnekleşti. Ortaçağda Yahudiler, Hristiyan ve Müslüman topluluklarla bir araya geldiklerinde, tektanrıci komşularıyla toplumsal ve iktisadi olarak rahatça kaynaştılar. Ancak büyük Hristiyan ve Müslüman İmparatorluklarının ayırım gözeten yasa ve faaliyetleri ile kuvvetlenen temeldeki ayrı kalma eğilimi, başkalarından ayrı kalmayı telkin etti. Modernliğin liberalleştirici güçleri, bu eğilimi zayıflatmak için çalışırken, İsrail Devleti'nin yarım yüzyıllık tarihine damgasını vuran aralıksız çatışmalar ile Soykırımın unutulmamış dehşeti, psikolojik kalkanları güçlendirdi. Bugün çok yoğun ve karışık duygular bu sorunu sarmalamaktadır. Bir yandan Yahudi halkı modern dünyanın bir parçasıdır; hem İsrail hem de Diaspora'da

Yahudiler, modern çağın kültürünü oldukça benimsemiş ve doğrusu farklı ülkeden ve kültürden insanları kaynaştıran kozmopolitliğe mükemmel bir örnek olmuşlardır. Dünya Yahudilerinin önemli bir bölümü egemen kültürün içinde eriyor ve özellikle de A.B.D’de olmak üzere çoğu, Yahudiliklerini tamamıyla kaybediyorlar. Öte yandan birçok Yahudi, özellikle de Yahudilerin ölümcül saldırılara ve baskılara maruz kaldıkları ya da dostça kabul edilmedikleri yerlerde, yabancılara karşı geliştirdikleri doğal şüpheciliklerini koruyorlar. Bu nedenle Yahudiler A.B.D gibi yerlerde genellikle daha açıkken, kendini savunma ihtiyacını duyarak anlaşılır bir temkinlilik geliştirdikleri eski Sovyetler Birliği, Almanya ya da İsrail’de daha ihtiyatlıdır.

DİN Mİ, ULUS MU?

Bu kısımda, birçok Avrupalı ve Amerikalı’nın yanıtını belirsiz bulacağı, İsrail’in (modern devletin değil halkın) din mi yoksa ulus mu olduğu sorusuna dönüyoruz. Batıdaki din ve ulus tanımları, Batı Hristiyan dünyasına özgü bir dizi kültürel koşuldan türemiştir. *Yeni Ahit*’teki "Sezar’ın hakkını Sezar’a, Tanrı’nın hakkını Tanrı’ya"¹ sözü, din ve devletin birbiriyle karışmayan ayrı varlıklar olması gerektiği şeklinde anlaşılmıştır. Batı’daki dini kimlik tamamıyla kişinin bireysel inanç sistemine dayanır ki bunun, kişinin kültürü, etnik kökeni ya da ulusal kimliği ile ilişkili olması gerekli değildir. Ancak Yahudiliğin (ve belki de Müslümanlığın da) organizasyonu ve kimlik-tanımı, "ulusal" din medeniyeti şeklindedir ki inanç, ibadet, ahlak ve sivil davranış kuralları birlikte formüle edilip, aynı derecede saygı görür. İsrail halkı yalnızca bir inanç sistemini temsil etmez çünkü yukarıda belirtildiği gibi, Yahudilik inancı zorlamaz. Ancak İsrail etnik bir grup ya da kültür de değildir, çünkü tüm dünyada birçok kültürel uygulama ve inanç Yahudiler tarafından paylaşılsa da, farklı yemekleri, gelenekleri ve dilleri olan birçok Yahudi kültürü

Matta 22:21, Markos 12:17, Luka 20:25

bulunmaktadır. Bunlar Kuzey Avrupa, Ortadoğu, Güney Batı Asya, Kuzey Afrika, Kafkaslar ve Doğu Avrupa gibi çeşitli yerlerde bulunmaktadır. İsrail elbette bir ırkı da temsil etmez çünkü Yahudiler siyah ya da beyaz olabilirler ve çok çeşitli halklardan ırksal özellikler gösterirler. Ne yalnızca bir din, ne de sadece bir kültür, etnik grup, ya da ırk, ama belki de sonuncusu hariç hepsinin bir karışımı olan İsrail halkı, üç bin yıldan beridir var olmuş, evrimleşmiş ve gelişmiş dini bir medeniyettir.

Birkaç kere Yahudiliğin, inanç değil davranış kuralları getirdiğini belirttik. Kişi Tanrı'ya ve Tora'nın ilahi doğasına inanıyorsa, uygun Yahudi davranışlarını yerine getirmek daha tutarlı ve kolaydır ama bu dini bir şart değildir. Bu, Yahudilik ile temel bazı inançlar bekleyen ve şart koşan Hristiyanlık ve Müslümanlık arasındaki önemli bir farklılığı gösterir. Yahudilik temel inançlara *inanır* ama bunları şart koşmaz ve Yahudi tarihinde Engizisyon gibi birşey görülmemiştir. Yahudilikten aforoz ile ilgili birkaç tarihi vaka, inanç değil davranışa dayalı idi. Bu vakalarda aforozu neden olan şey topluluğu yıkıcı düşünceler değil, bu düşüncelerin tutunmasını sağlamaya çalışmaktı.

İSRAİL VE ULUSLAR

Yahudiler yaşadıkları yerlerde hemen hemen her zaman azınlık durumunda oldular. İsrail Ülkesindeki kadim zamanlarda bile Yahudiler nüfusun belirgin bir şekilde büyük bir çoğunluğunu oluştursalar da kendilerini bir azınlık olarak gördüler ve buna göre davrandılar çünkü ülke küçüktü ve tümü putperest olan genellikle daha geniş uluslarla çevrelenmişlerdi. Yahudiler her zaman kendilerini göreceli olarak küçük ve zayıf görme eğiliminde olup, dışarıdan gelen baskılara karşı geleneklerini korumaya çalıştılar. Bu Yahudilerin kendileri ve Yahudi olmayanlarla ilgili görüşlerini oldukça etkiledi. Yüz yıllar ve bin yıllar boyunca çoktanrıcılığın düstur, tektanrıcılığın da istisna olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir. Hristiyanlık ve İslamiyet'in yükselişinden önce Tanrı'nın Tek'liğini anlamış bireyler

yaşamış olabilir, ancak Yahudiler çoktanrıcılığın düstur olduğu bir dünyadaki yegane örgütlü tektanrıcılardı. Bu nedenle Yahudi olmayanlarla esnek bir şekilde kaynaşmanın tehlikeli olabileceğini hissettiler ve kendi dini yaşamlarını dış etkilerden korumak için kapalı topluluklar şeklinde örgütlenme eğilimi gösterdiler.

Çoktanrıcılık Yahudilere yasak olsa da erken devirlerden beri Yahudilerin tartıştığı sorulardan biri de, çoktanrıcılığın Yahudi olmayanlar için meşru bir tapınma biçimi olup olmadığı ya da başka tanrılara tapınmanın herkes için her zaman yanlış olup olmadığı idi. Eğer çoktanrıcılık diğerleri için meşru ise Yahudiler onları aptallıklarıyla baş başa mı bırakmalıydılar, yoksa onları doğru yola mı getirmeliydiler? Eğer çoktanrıcılık herkes için her zaman yanlış ise, çok tanrıcılar dini uygulamalarını masum bir hatadan ötürü mü yoksa sapkınlıktan ötürü mü gerçekleştiriyorlardı?

Bu soruların yanıtları ve bu soruların içinde gizli olan Yahudi olmayanlara karşı tutum, Yahudi tarihi boyunca bir tutarlılık göstermemiştir. Her ne kadar Kutsal Kitap İsrail'in, yalnızca Tek olan Tanrı'ya tapınmadaki ısrarcılığından taviz vermese de, *Yasanın Tekrarı 4:19* ve *29:25* gibi beyitler Tanrı'nın, belki de diğer halkların tektanrıcı olmalarını beklemediğini söylemektedir. Bazı Yahudilerin Greko-Romen zamanlara kadar erken dönemlerde din değiştirdiklerini ve birçok putpe-rest Yunan ve Romalının, Yahudi olduklarını, ancak Yahudi toplumunun geri kalanın bu faaliyetleri desteklemediğini biliyoruz. Kadim dönemlerde çeşitli Yahudi topluluklarının diğer dinlere olan tavrı tarafsızlık ile kınama arasında gidip gelmiştir.

M.S. 70'de İkinci Tapınağın yıkımından ve Hıristiyanlığın Ortadoğu'da bunu izleyen genişlemesinin ardından, Yahudiler savunmacı konumuna düştüler. Dördüncü yüzyılda Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun dini haline geldiğinde, Hıristiyanlığın öğretmenleri Yahudileri soyutlamak ve haklarını yasayla kısıtlamak için imparatorları etkilediler. Hıristiyan düşünürler Yahudilerin, Tanrı'yi (İsa formunda) öldürdükleri suçlamasına dayanarak, dünyadaki kö-

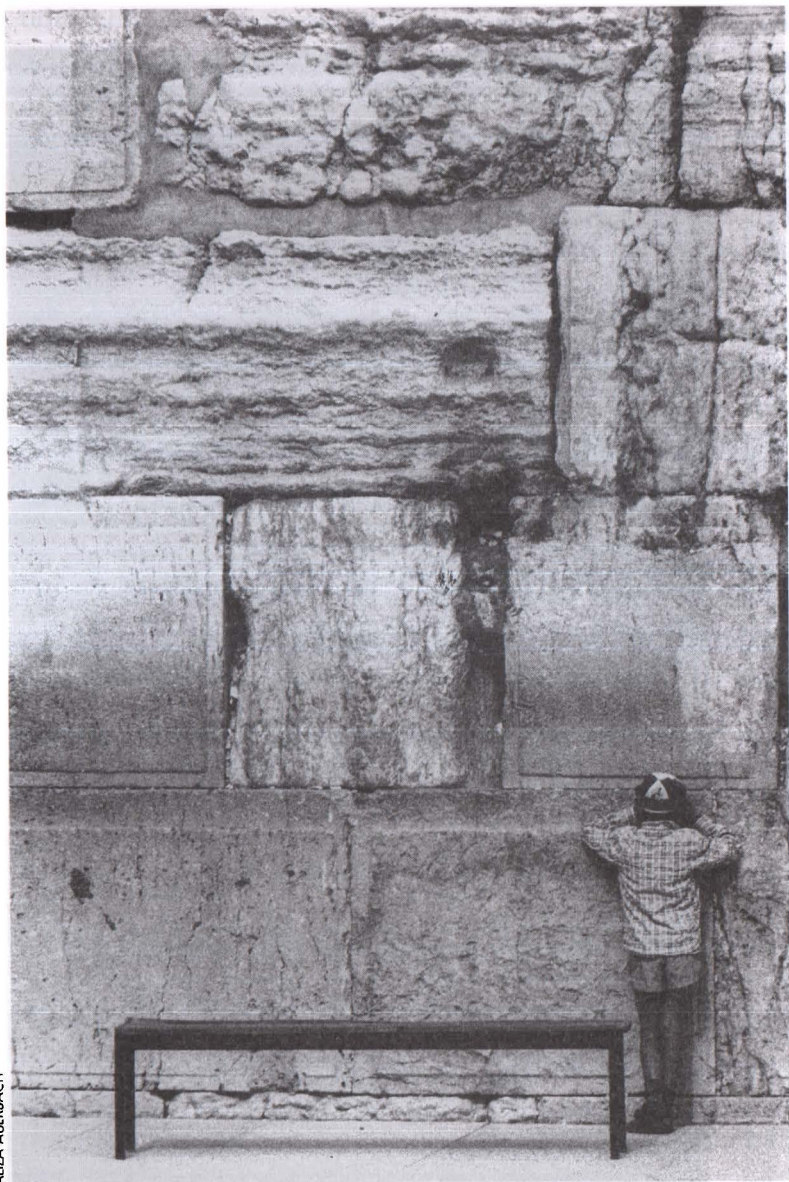
tülüklerin kaynağı olarak kaçınılması gerekenler olduğunu duyurdular. Bu muamele Yahudiler ve Hristiyanlar arasında büyük bir gerilim yarattı ve sonuç olarak Yahudiler olası tüm insani ilişkiler düzeyinde muazzam zarar gördüler.

İslamiyet Ortadoğu'da egemen din haline geldiğinde, o da Yahudilerin haklarını kısıtlayan yasalar çıkardı. Ancak Hristiyanlığın aksine İslamiyet, Yahudilerin tabiatında kötülük olduğuna dair bir inanç geliştirmedir. Hristiyan ve Müslüman egemenliğinde yüklenen baskı ve zorluklara rağmen Yahudilerin, Hristiyan ve Müslümanlarla ilgili görüşleri daha önceki dönemlerde putperestlerde olduğu gibi karışıktı. Ancak Yahudilerin içinde bulundukları istenmeyen duruma neden olan dini-siyasi sistemler ve bunların taraftarlarına karşı saygılı olduklarını, ama pek dostane olmadıklarını söylemek yanlış olmaz.

Her üç tektanrılı din de, kendi dini yapısının İlahi İrade'nin en mükemmel temsilcisi olduğunu iddia eder. Bu durum doğal olarak bu farklı dinlerin mensupları arasında gerginliğe neden olmaktadır. Her ne kadar Hristiyan ve Müslümanlar gibi Yahudiler de kendi dinlerini üstün olarak görseler de, Yahudilik Hristiyanlığa ve İslamiyet'e ya da takipçilerine düşmanlık öğretmez. Herhangi bir yerde ve zamanda Yahudilerin tavırları orada varolan Hristiyan ya da Müslüman güçlerin elinde gördükleri muameleyi yansıtır. Yahudiler iyi karşılandıklarında, ev sahipleri için iyi şeyler düşündüler. Bunun aksi olduğunda, gördükleri muameleye göre tavırları da daha olumsuz oldu. Geniş Yahudi edebiyatı ve kanunları kapsamında, Yahudi olmayanları suçlayan ve onlarla herhangi bir ilişkiyi yasaklayan materyallerde mevcuttur. Ancak Yahudi olmayanlarla yakın ilişkiyi yasaklamayan materyal de bir hayli fazladır. İyi incelendiğinde kişi görecektir ki, hemen hemen her vakada Yahudilerin durumu, tarihe ve Yahudilerin Yahudi olmayanlar tarafından nasıl muamele gördüğüne ayna tutar.

Musa diz çıkıp Sina Dağı'nda On Emir'i alırken. Arkasında Kohlen türbanıyla duran kardeşi Harun'dur. Resim 1320 yıllarında Almanya'da *Yorkist* Bayramı için yapılan bir dua kitabından alınmıştır. Bu bayram Sina Dağı'nda Yasa'nın vahyedilmesini ve kadim dinenlerdeki buğday testis zihni anlamak için yapılır. Erkek İsraililer ortaya. Avrupa'nın "Yahudi sapkısını" giyerdik kadınlar erkek düşerler adanmışlıklarından sapırmamaları ile ilgili olarak hayvan kalfasıyla resmedilmişlerdir. Bu resim Yahudi tarihindeki önemli bir olayı anlatır: Sina'da Yahudiler Tanrı ile anlaşma yaparak O'nun Seçilmiş İnsanları oluyorlar. Harun hat sanatı ile sınırlı anılarına gelen *arvon* yazımsı ve içinde On Emir'in saklandığı Yahşema Sandığı'na atıldı bulunmaktadır.

Haşmonai döneminde inşa edilip (M.O. 164) Kral Herod döneminde yeniden yapılan Kudüs kalesi. Davut Kulesi olarak bilinen kulenin tarihi Herod devrine kadar uzanır.

Kuzey İsrail Bet Şcan'daki M.S. 6. yy'a ait bir sinagogun mozaik zeminini. Bizans döneminden kalmış en iyi mozaik zeminidir. O döneme ait Yahudi mozaik zeminlerine tipik bir örnek teşkil eder. Ortada, yüksek *menoralar*, *şofarlar* (belli kutsal günlerdeki ayinlerde üflenen kuş boynuzu) ve huzurdanlıklar ile çevrelenmiş iki geniş sütunla desteklenen sivri tepelikli yüzey ile *Tora* sandığı. Geometrik ve çiçekli şekiller de örgü desenli kenar süsü kadar tipiktir. Bizans dönemine ait mozaik zeminler genellikle Kutsal Kitabı sahneler ve Zodyak sembelleri ile bezenmiştir. Kudüs'teki Tapınağın yıkımından sonra sinagogun önemi oldukça arttı ve bu mozaik, bir sinagogu betimlerken aynı zamanda yıkılan Tapınak ile ilgili şeyleri de çağırıştırıyor.

Olu Deniz Parşömenlerini sergilemek için inşa edilen Kudus'teki Kitap Türbesi. 1947'de Olu Deniz yakınındaki Kumran Mağaralarında bulunan parşömenler, olasılıkla çölde münzevi olarak yaşayan Eseniler tarafından yapıldı. Parşömenler Yahudi Kutsal Kitabında bulunan kitapların surelerini de içermektedir. Bunların arasında neredeyse tamamlanmış iki Yeşaya Kitabı da yer alır. Ayrıca *Eski Ahit* Apokripha'sında ve Pseudepigrapha'da toplanan (örn. Tobit, 1 Enoch, Jubilees) kitapların metinleri ile topluluk kurallarını, adanmışlık şiirlerini ve ayin kaidelerini içeren Kumran Esenlerinin derlediği belgeler de burada bulunur.

Geleneksel kıyafetlerinde Yemenli bir Yahudi kadın. Efsaneye göre Yahudiler, Kral Süleyman'ın saltanatından bu yana (M.Ö. 950 civarında) Yemen'de yaşamaktadırlar ve dini gelenekleri Yahudi dünyasında uygulanmaya devam eden en kadim olanıdır. Birçok Yemenli Yahudi 1940ların sonlarında Siyonizm çağrısına karşılık vererek İsrail'e geldi.

MAGNUM PHOTOS, INC.

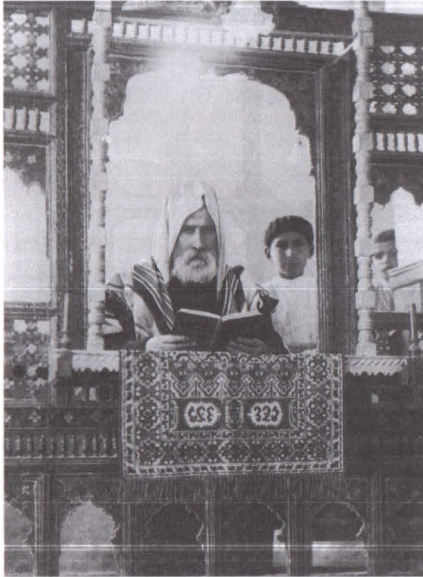
Zion Dağı'nda hac yolculuğundaki Etyopyalı Yahudiler. Topluluğun kökeni belirsizdir. Kendilerine *Bet Israel* diyen bu topluluk, Kral Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında Kudüs'ten Etyopya'ya göç eden Yahudiler tarafından kurulduklarına inanır. Bazı alimler ise bu topluluğun, Yahudiliği Güney Arabistan ya da Mısır'dan gelen Yahudilerden aldığını düşünüyor. Yaygın Yahudilikten yaklaşık iki bin yıldır soyutlanmış olan bu topluluk, Yahudi Kutsal Kitabı ve bazı apokrifal kitaplara dayanan bir tür Yahudiliği uygularlar. İsrail hahamlığı 1975'te onları resmi olarak Yahudi kabul etti. Etyopya İç Savaşı sırasında (1984-1985) 10.000 tanesi ve 1991'deki ikinci bir sevgiyatla 14.000'i daha, neaklarla İsrail'e taşındı. Şu anda İsrail'de 75.000 Etyopya asıllı Yahudi yaşamaktadır.

PHOTO RESEARCHERS, INC.

Ünlü İpek Yolu'nda büyük bir ticaret merkezi olduğundan bu yana Yahudiler. Buhara'da yaşad; topluluk 10. yy'da kuruldu.

1290'da Prag'da
Gotik Tarzda inşa edilen
ortaçağ Alteneushul'u.

Fas, Fas'deki Sorrero Sinagog'unda bir baham. Yahudiler Magrih'e Romalılar zamanında yerleşti ve birçok Berberi kavim Yahudiliği seçti. Fas Bağdat Halifesi'nden hımsızlığını kazanıp da. Kral İdris (791-828) başkent Fas'e yerleşmelerine izin verdiğinde. Yahudilerin Fas'taki altın devri başladı. Yahudiler Almoravidler (1051-1147) egemenliğinde de gelişti. Ay dınları. Dunaş İbn Labrat (c.920-c.990) ve Yahuda bin Davut Hayyuc (c.940-c.1010) iki erken dönem İbrani dil bilimcisi; ve Yitsak Alfasi (1013-1103) Yahudi yasasının ilk *Talmud* sonrası derleyicisidir. Daha sonraki Yahudiler *mellalı* adlı özel bir bölgede toplamı zulmedildiler; buna rağmen Fas, Hristiyan İspanya ve Portekiz'den Yahudi göçmenler çekmeye devam etti. Tarihlerinin çoğu boyunca Fas'lı Yahudiler Müslüman komşularından uzak yaşadı ve zaman zaman baskı gördü. Birçoğu fakirleştirildi. Çoğu sonunda İsrail'e gitti.

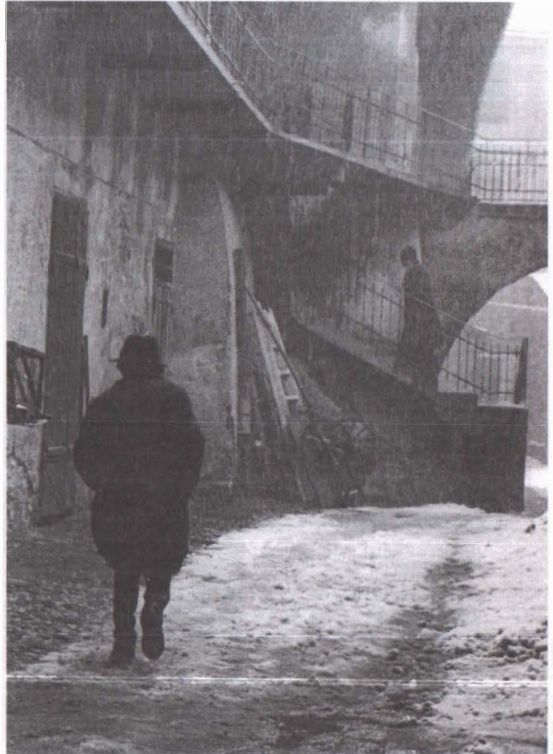

1320 yıllarına ait yaldızlı Ortaçağ Sasson İspanyol *Agada*'sı. 1492'de Yahudilerin kovulması sırasında kurtulan yirmi tanesinden biridir. Yaldızlı Agadalar Yahudi dini sanatının en güzel örneklerindendir. Olasılıkla Katalan kökenli ve kare Sefardi harfleriyle yazılmış bu eser yerel sanatsal gelenekle (esas olarak grotesk İspanyol gotik stili) Fransız yazmalarına özgü uzatılmış harfler ve İtalya'dakilere henzeyle renklendirme gibi yabancı etkenleri birleştirmiştir. Yahudi toplulukların Hristiyan komşularıyla uyumlu bir şekilde yaşadığı bir zamanda yapılan bu eser Hristiyan sanatının İspanyol Yahudileri üzerindeki etkisini gösterir. Bu, Yahudi geleneğinin yaşadıkları kültürden nasıl etkilendiklerine ve yaşadıkları kültürü nasıl zenginleştirdiklerine bir diğer örnektir.

Ülkesindeki Yahudilerin durumunu iyileştiren ve zulümden kaçan Yahudiler için bir umut olan "Büyük" Polonya kralı Kazimierz III'ün (1333-70)

adını alan, Krakow'da 14.yy'da kurulan Ortaçağ Yahudi gettosu Kazimierz'in girişini, Roman Vishniac bu mütteki fotoğrafı, Almanya'nın bu zamanlar Yahudilerin en çok yaşadığı Polonya'yı işgalinden iki yıl kadar önce çekti. İşgal

Polonyalı Yahudilerin toplu katliamına neden oldu. Öncesinde baval gibi görünen felaketin önsüzüsü bu güçlü ve ürkek fotoğrafı yakalamış.

İrânlı Yahudi bir sanatçının yaptığı yazmada Tanrı'ya adak adayan Gideon. Klasik İran tarzında yapılan eser Yahudi harflerle yazılan ve İbranice ile Farsça'nın bir karışımı olan Yahudi-İrân Şirazi kavyesiyle yazılmıştır. Resim ve hat Yahudilerin kültürel olarak benimsediklerine örnekler: Bu sanat, yerel gelenek ve dilden oldukça fazla ayrılmıştır. Ladino ve Yiddiş gibi diğer Diaspora dillerine henzer şekilde İbrani harflerini kullanır ve yerel dili, İbranice ve diğer tarihi dillerle etkilerle barmanlar.

ANTONIO ATTIN/ARCHIVO WHITE STAR

İsrail, Safed'deki Haham Isaac Abouab Sinagogunun iç mekan fotoğrafı. Önde ayinlerin yapıldığı platform olan *bima* bulunmaktadır. Kadim zamanlardan heri Yahudiler için kutsal sayılan Safed, özellikle 15.yy'da İspanyol Engizisyonundan kaçan mültecilerin gelmesiyle Yahudi öğreniminin ve daha sonra da ticaretinin merkezlerinden biri haline geldi. Yahudi yasa ve ritüelinin bir derlemesi olan 16.yy'a ait *Shulhan Arukh*'un yazarı Haham Josef Caro da burada yaşamıştır. Ayrıca Yahudi tasavvufunun de merkeziydi. Yahudi tasavvufu Kabala'nın baş yorumcularından haham Isaac Luria, Ha-Ari ("Aslan") da 16.yy'da Safed'de yaşayıp eğitim verdi.

1763'te Rhode Island, Newport'ta inşa edilen Touro Sinagogu Kuzey Amerika'dakilerin en eskisidir. İlk cemaati (1658) İberyalı (Sefardi) olan tapınağın hayvan mezarlığındaki İspanyolca, Portekizce ve Latince yazıtlar bunu yansıtmaktadır. Diğer birçok Sefardi sinagog gibi bu da Amsterdam'dakilere henzer şekilde tasarlanmıştır. Sinagog Amerika Birleşik Devletleri'nin erken dönemlerindeki dini özgürlüğün tarihi ifadesi olarak görülmür. George Washington 1790'da Newport'u ziyaret etti ve daha sonra cemaate ünlü bir mektup yazdı. Washington bu mektubunda şöyle diyordu: "Birleşik Devletler hükümeti ... bağınazlığı tasdik etmez, zulmü desteklemez."

19.yy Afganistan'ından, özgün Afgan/İran tarzında süslenmiş bir Tora. Parşömenin sarıldığı ahşap çubukların tepesindeki süsleme olan üç çift sıradışı fineal. Gümüş finealler bir çift yassı *ketarim* (İbranice "taş") ile *rimonim* denilen (İbranice "nar") meyveye benzeyen bir çift yuvarlaklardan oluşur. Her ikisi de çiçekler, yapraklar ve geometrik desenlerle süslenmiş ve çanlar iliştilmiştir. İran Meşhed'deki Yahudilere militan Şiilerce 1839'da İslamiyet zorla heninsetilmeye çalışıldı ancak onlar gizlice Yahudiliği uyguladılar. Birçoğu da dini zulümden kaçmak için Afganistan'a kaçtı. İranlı Yahudiler yerel halkların kültürel yaşamına önemli ölçüde katkıda bulundu ve İran Yahudiliğinin kültürel geleneklerini Afganistan'a taşıdı.

MENDEL ELKIN

Ortaçağın sonlarından Soykırım'a (Holokost) kadar Orta ve Doğu Avrupa, dünya Yahudilerinin çoğunu barındırıyordu. Geniş Yahudi topluluklar özellikle Polonya, Rusya, Baltık Ülkeleri, Romanya ve Macaristan'da bulunuyordu. Macaristan hariç bu toplulukların ilk lisani Yiddiş idi. Yiddiş Ortaçağ Alman lehçelerinin ve ikincil olarak da İbranice ve Aramice, çeşitli Slav dilleri, Eski Fransızca ve Eski İtalyancanın bir karışımı idi ve İbranice harflerle yazılıyordu. Bin yıldan fazla bir süre içinde hem coşkulu dini ve popüler laik (seküler), hem de sofistike edebi bir kültür yaratarak çok zengin Yiddiş temelli bir medeniyet geliştirdi. Bu fotoğraf 1913 Belarus'unda bir grup tanınmış Yiddiş yazar ve bir yayıncıyı göstermekte. Ayakta soldan sağa: Yayıncı Boris Kletskin ve yazarlar Yaakov Dineson, I.L.Peretz ve Mendel Elkin; oturan A. Y. Peperno. Yiddiş komünistlerinin çoğu Soykırım sırasında katledildi ve birçok Yiddiş yazar ve entelektüel, ya Naziler ya da Stalin yönetimindeki Sovyetler tarafından öldürüldü.

Ekim 1941'de Minsk, Belarus'ta iki genç Yahudi partizan Almanlar tarafından asılırken. 17 yaşındaki genç kadının adı Maşa Bruskina idi. Akıl almaz zorluklarla karşılaşmış, dünya tarafından dışlanmış ve genellikle kendi ülkelerinin insanları tarafından ihanete uğramış olmalarına rağmen birçok Yahudi fırsat bulduğunda Almanlara direnmek için silaha sarıldı. Auschwitz-Birkenau ölüm kampında bile isyan çıkmıştı.

YAD VASHEM, JERUSALEM

MARGARET BOURKE-WHITE

1945'de kurtuluş sırasında Almanya'daki Buchenwald Toplama Kampı'ndaki Yahudiler. Dünyadaki tüm Yahudilerin üçte biri olan altı milyon kadar Avrupalı Yahudi, Almanlar, müttefikleri ve iştirakçileri tarafından Soykırım'da sistenli bir şekilde katledildi. Yüz binlercesi idam edilen ve toplama kamplarındaki ağır şartlarda zorla çalıştırılmam, açlım ve hastalıma sonucu öldü. Milyonlarcası da ana Nazi ölüm kamplarındaki gaz odalarında yok oldu.

EXILE AND RETURN

1944'te tren yoluyla Türkiye'den Filistin'e varan Transnistria'lı Yahudi göçmenler. Transnistria Nazîk tarafından Romen ittifaklarına hediye edilen Rus bölgesiydi. Mareşal Antonescu idaresindeki faşist Romen yönetimi 260.000 kadarını öldürerek Yahudilere en acımasız davrananlardan biriydi. Romanya 1944'te Ruslara teslim oluncaya kadar yalnızca Transnistria'da 100.000 Yahudi katledildi. Çok geçmeden İsrail olacak topraklarda yeni bir hayata başlamak üzere yola çıkmış Soykırım'dan kaçan genç Yahudiler.

1880'lerden başlayarak Filistin'e beş tane önemli Yahudi göç dalgası oldu. Bu dalgaların 1929'dan 1939'a kadar süren beşincisi çoğunlukla Alman Yahudileri getirdi. Fotoğrafta Yahudi ath savunma birliğinin bir üyesi olan bir Alman Yahudi öncü görülüyor.

Bir *Brit* (İbranice "anlaşma"dan gelir) ya da sunnet töreni. Tüm Yahudi erkek bebekler doğumdan sonraki sekizinci günde sunnet edilir; Yahudiliğe geçen erkekler de sunnet olur. Yahudi gelenegine göre bu uygulamayı Yahudiliğe Hz. İbrahim getirmiştir. Yahudiler sunneti, topluluğa üyeliğin bir simgesi ve Tanrı ile insanlar arasındaki bir anlaşma olarak görürler. Müslümanlar da erkek çocuklarını sunnet ederler.

Bir erkek çocuk *bar-mitzva*sında *Tora*'yı okuyor. 13 yaşındaki bir erkek çocuğun *bar-mitzva*sı ya da bir kız çocuğunun *bat-mitzva*sı onun yetişkinlerin ahlakı ve dini sorumluluğuna geçişini simgeler. Sinagog'daki tören İbranice *Tora*'dan ve *Aflara*'dan (içindeki her dersi *Tora*'dan alınan Peygamber kitaplarından seçmeler) o haftaya ait bölümler okunmasını içerir. Fotoğraf'taki kadın bir *haham*dır. Yahudiliğin ana kollarının birkaçında -Reform, Konservatif ve Yeniden yapılandırma- kadınlar *haham* olarak atılır. Her ne kadar kadınlar Ortodoks harekette *haham* olmasalar da Ortodoks topluluk içinde Yahudi yasası uzmanları olabilirler.

CORBIS

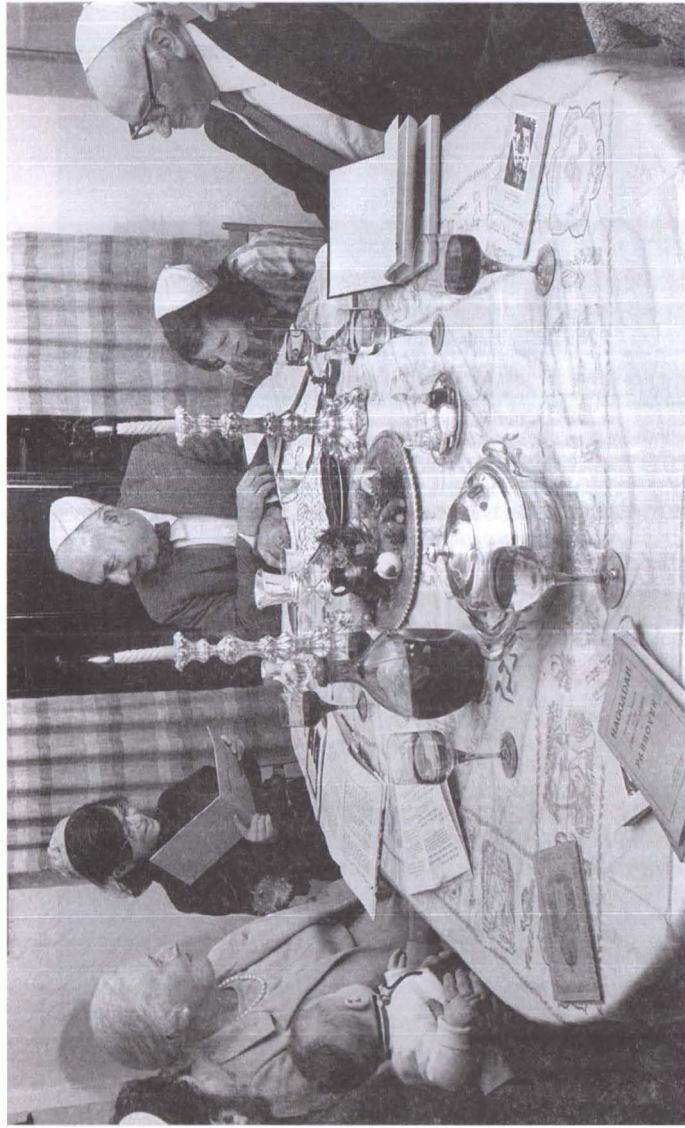

Genç Amerikalı-Yahudi gelin ve damat, Yahudi evlilik törenlerinin geleneksel bir özelliği olan nikah örtüsü ya da *Hupa*'nın altındalar. Amerika Birleşik Devletlerindeki sayısı 5.700.000'i bulan Yahudi nüfusu dünyanın en kalabalık Yahudi nüfusunu oluşturur. Yahudiler 2.000 yıllık Diaspora yaşamı boyunca yaşadıkları toprakların hiçbirinde Amerika'daki kadar kabul görmedi. Yahudiler ulusal hayata tam olarak uyum sağladılar ve hem topluluk hem de birey olarak Amerikan kültürü ve toplumunu muazzam derecede etkilediler.

MAGNUM PHOTOS, INC.

Ana-kız *Şabat* mumlarını yakıyor. Ev Yahudi dini uygulamasının önemli bir merkezidir ve birçok Yahudi için *Şabat*'ın düzenli olarak uygulanması dini yaşamın temel taşını oluşturur. Evin hanım tarafından Cuma günbatımında *Şabat* mumlarının yakılması dinlenme, dua ve huzur günü olan *Şabat*'ı müjdelir. Kutsal ve dünyevi olanın arasındaki farkı belirleyen *Şabat* genellikle Gelecek Olan Dünyanın bir ön-tadım olarak görülmüştür. Yahudi bayramlarında daha önemli olan tek gün Kefaret Günü, *Yom Kipur*'dur. *Yom Kipur* *Şabat*'a denk geldiğinde orucu da içeren bu bayramın törenleri her zamanki *Şabat* uygulamalarına göre öncelik kazanır. Ancak *Yom Kipur*'a bile "*Şabat*ların *Şabat*'ı" denir.

Yahudilerin Mısır boyundurduğundan çıkışlarını anan törensel ziyafet, *sedekin* kutlanması için ması etrafında toplanmış bir aile: Fish (*Pesach*) Bayramı'nın ilk iki gecesinde kutlanır. Yassa, gevrek ve mayasız ekmek *matza*'yı da içeren simgesel yiyecekler sunulur ve Mısırdan Çıkışın hikayesini içeren *Agada* seslice okunur. Bayramda ayrıca Yahudi aile bağlarını kuvveti kutlanır; aile üyeleri bir gelenegi paylaşmak için uzun seyahatler yaparlar.

Bugün de geçmişte olduğu gibi İslamiyet'i ya da Müslümanları kut-sayan ya da suçlayan resmi bir Yahudi öğretisi yoktur. Her zamanki gi-bi toplumsal-siyasi ve iktisadi durum insanların birbirleriyle ilgili dü-şüncelerini etkiler. İsrail ile Filistinliler ve diğer Ortadoğu ulusları ara-sındaki devam eden anlaşmazlığın, tutum ve inançlara güçlü bir etkisi oldu. İsrail, Filistin bölgeleri, Ürdün ve Mısır'a yaptığım seyahatler sı-rasında, hiç bitmeyecekmiş gibi görünen anlaşmazlığın sonucu olarak ortaya çıkan öfke ve çaresizliğin yarattığı kızgınlığın, Müslüman ve Ya-hudilerce karşılıklı olarak ifade edildiğini gördüm. Kızgın ve çaresiz-likten dolayı öfkeli insanlar olumsuz duygulara kapılmaya daha yatkın olurlar. Müslümanlar Yahudilere, Yahudiler de Müslümanlara asla gü-venilmeyeceğini söylediler. Her iki taraftan da insanların birbirlerinin dinini güvenilmez, ilkel ve vahşi olmakla suçladıklarına tanık oldum. Ancak Yahudi ve Müslümanlar kendi tektanrıcılıklarının diğerlerinden üstün olduğunu düşünseler de her iki dinin resmi öğretileri tarafından "haklı görüş" olarak ifşa edilmiyor. Aslında temelinde yasa (şeriat) ol-ması ve Tanrı üçlemesi (trinity) kavramını reddetmesi bakımından İs-lamiyet Yahudiliğe, Hristiyanlıktan daha yakın olduğu için Yahudiler İslami ortamlarda kendilerini daha rahat hissetmişlerdir. Ortodoks Ya-hudilik, İsa ve azizlerin ikon ve figürlerinin duvarları süslediği kilise-lere Yahudilerin girişini yasaklasa da, Tanrı ya da insan temsillerinin bulunmadığı camilere girişleri yasaklanmamıştır.

İSRAİL ÜLKESİ

Ürdün Nehri ile Akdeniz arasındaki topraklara kimin sahip olduğu sorusu yirminci yüzyılın en zor uluslararası sorunlarından biri idi ve yir-mi birinci yüzyılda da çözümlenememiş bir konu olarak hala karşımız-da. Hem Yahudiler hem de Müslüman Araplar bölgedeki kontrollerini haklı çıkarmak için milli ve dini iddialar ileri sürdüler. Buradaki tartış-manın amacı Yahudilerin toprak üzerindeki iddialarının, Filistinlilerin-kinden veya daha genel olarak Arap ya da Müslümanlarınkinden daha haklı olduğunu kanıtlamak değildir. Niyetimiz bu karmaşık sorunda Ya-

hudilerin konumunu irdelemektir.

Yahudi Kutsal Kitabı'nda Tanrı, tekrar tekrar, topraklar için İsrail'e söz verir ve bu aslında "Vaat Edilen Topraklar" teriminin kökenini oluşturur. Bu vaat *Yaratılış 12:1-2*'de Tanrı'nın İbrahim'e ilk vahyinde ima edilmiştir:

RAB Avram'a, «Ülkeni, akrabalarını, baba evini bırak, sana göstereceğim ülkeye git» dedi, «Seni büyük bir ulus yapacağım, Seni kutsayacak, Sana ün kazandıracacağım, Bereket kaynağı olacaksın.»

Bu vaat *Yaratılış 15:18-19*'da açık olarak dile getirilmiş: O gün RAB Avram'la antlaşma yaparak ona şöyle dedi: «Mısır² Irmağı'ndan, büyük Fırat Irmağı'na kadar uzanan bu toprakları... ..senin soyuna vereceğim.»

Bu sınırlar Kutsal Kitap'ta geçen en geniş sınır olup güneybatıdaki Gazze'den doğuda Irak'taki Fırat nehrine kadar olan bir toprak parçasını tanımlar. Diğer kitabi beyitlerde Vaat Edilen Topraklar ise çok daha küçüktür. Örneğin *Yaratılış 17:7-8* Vaat Edilen Toprakları, İbrahim'in aralarında seyahat ettiği Kenâniler halkının bölgesine kadar sınırlı tutar:

«Antlaşmamı seninle ve soyunla kuşaklar boyunca, sonsuza dek sürdüreceğim. Senin, senden sonra da soyunun Tanrısı olacağım. Bir yabancı olarak yaşadığın toprakları, bütün Kenaan ülkesini sonsuza dek mülkünüz olmak üzere sana ve soyuna vereceğim. Onların Tanrısı olacağım.»

Kutsal Kitap tarihçesine göre İbrahim'in torunları yüzyıllar boyunca Tanrı'nın vaadinin keyfini süremediler çünkü korkunç bir kıtlık sırasında Mısır'a indiler, kıtlık bittikten sonra orada kaldılar ve sonunda orada köle oldular. Tanrı onları, Ürdün Nehri'nin yakınlarındaki toprakların doğudaki sınırına getiren Musa'nın liderliğinde Mısır köleliğinden çıkarana kadar, dört yüzyıl boyunca dönmediler. Musa'nın ha-

² Kutsal Kitap alimleri bunun Nil değil Gaza yakılarında Mısır ile sınırı belirleyen küçük bir nehir olduğunu düşünüyorlar.

lefi *Yeşu* İsrail'e toplu halde Kenâniler olarak bilinen çeşitli aşiretlerin topraklarını fethihte önderlik etti. Bu devirlerde bu toprağın Kutsal Kitap'taki adı Kanaan Ülkesi yerine İsrail Ülkesi olarak değişir.

Kutsal kitabı görüşün kökünde bu toprağın herhangi bir ulus ya da halka değil, aslında Tanrı'ya ait olduğu görüşü yatar. *Yeşu* Kitabı'na göre (bölüm 23) İsrail, toprakları fethihte, sadece Tanrı istediği için başarılı olmuştur. Tanrı tüm dünyanın sahibidir ve arzu ettiğine istediğini verir. İsrail Ülkesini de İsraililere vermiştir. Tanrı'ya itaatsizlik İlahi Korumu'nın çekilmesiyle sonuçlanabilir ve bu nedenle İsrail'in telef olmasına hatta toprağı kaybetmesine neden olabilir. Toprak kutsaldır ve faşizlik, cinayet ve diğer suçlarla kirletilmemelidir.³

Daha sonraki peygamber kabilinden kitaplarda, peygamberler halkın günahlarından ötürü hem İsrail hem de İsrail Ülkesi hakkında felaket kehanetlerinde bulunur. Özellikle Yeremya, sürgüne olumlu bakar ve hatta halkı Babil'e gitmek için İsrail Ülkesini terk etmeye çağırır (38:2). Felaket kehanetleriyle birlikte Amos'un ki gibi birçok yenilenme vaatleri de vardır (9:14-15):

"Sürgün halkım İsrail'i geri getireceğim, yıkık kentleri onarıp orada yaşayacaklar, bağlar dikip şarabını içecekler, bahçeler yapıp meyvesini yiyecekler. Onları topraklarına dikeceğim, Bir daha sökülmecekler kendilerine verdiğim topraktan. Tanrınız RAB böyle diyor."⁴

Bu beyitten anlaşılacağı gibi İsrail'in ülkeye geri dönüşü için herhangi bir zaman dilimi verilmemiştir. Herhangi bir zaman için anlaşılabilir. M.S. 70'de Kudüs Tapınağı'nın son yıkımından ve altmış yıl sonra Bar Kohba isyanının korkunç yıkımından sonra kurtulanlar ilahi bir yeniden yapılanma beklemeye devam etti. Bu beklenti M.S. 200 yılında tamamlanan, üçte biri yalnızca İsrail Ülkesinde uygulanabilecek yasaları konu eden *Mişna* olarak bilinen yasadan anlaşılmaktadır. Ay-

³ Levitikus 19:19, Numaralar 29-34, Deuteronomy 21:6-9, 22-23, vs.

⁴ Sürgündekileri İsrail Ülkesine geri getirme sözleri *Yeşaya* 2:1-5, 9:1-16, 24-27; 26:15-20, 29:16-21, 32:15-20; *Yeremya* 3:18-19, 11:4-5; ve *Ezekiel* 4:15'te de vardır

nı dönemde *Midraş* ünlü bir bilge ve hahamın sözlerini de kaydeder:

Haham Şimon bar Yohay bir konuşmasını şöyle açtı (*Habakkuk* 3:6'dan bir beyitle): "Yükseldi ve dünyayı ölçtü." Kutsal Olan, mübarektir O⁵, tüm nesillere baktı ve *Tora*'yı almaya uygun çöl neslinden daha uygun bir nesil daha bulamadı; Kutsal Olan, mübarektir O, tüm dağlara baktı ve *Tora*'nın verilmesi için Sina'dan daha uygun bir dağ daha bulamadı; Kutsal Olan, mübarektir O, tüm şehirlere baktı ve Tapınak'ın inşası için Kudüs'ten başka şehir bulamadı; Kutsal Olan, mübarektir O, tüm topraklara baktı ve İsrail'e verilmek üzere İsrail Ülkesinden daha uygun bir toprak bulamadı. Bu yazılanlarda (*Habakkuk*'ün kutsal kitabı beyitlerinde) belirtilmiştir: "O (Tanrı) yükseldi ve dünyayı ölçtü –ve O ülkeleri salıverdi."⁶

Hahamlar Kutsal Kitaba dayanarak Tanrı'nın *Tora*'sı, İsrail Ülkesi ve İsrail halkı arasındaki ilişkiyi sıkı ve yıkılmaz olarak gördüler. İsrail Ülkesine kısaca *aaretz*, "Ülke", ve onun dışındakilere de kısaca *hutz la-aretz*, "Ülke dışı" dediler. Bu terimler günümüzde bile İsrail Ülkesi ve diğer ülkeler dile getirilirken, günümüz İbranicesini konuşanlar tarafından kullanılmaktadır. *Talmud*'da da yazılıdır: "Kutsal olan, mübarektir O, İsrail'e üç değerli armağan verdi ve tümü de acıyla alındı. Bunlar *Tora*, İsrail Ülkesi ve gelecek-olan-dünya'dır" (*Berahot* 5a).

İsrail Ülkesine karşı hissedilenlerin yoğunluğu dinine bağlı Yahudiler için basit bir duygusal hadise değildir. Az önce belirtildiği gibi *Mişna*'da yer alan kanunların üçte biri doğrudan İsrail Ülkesindeki yaşam içindir. Daha çok zırai yasalar ile Kudüs ve Tapınağı konu alan yasalar vardır ve bunların hiçbiri İsrail Ülkesi dışında uygulanamaz. Bu nedenle ülke dışında yaşayan dinine bağlı her Yahudi, Tanrı'nın Emirleri'nin önemli bir kısmını yerine getiremiyor demektir. Tam bir Yahudi hayatı, yalnızca İsrail Ülkesi sınırları içindeki örgütlenmiş dini yaşamla müm-

⁵ Bu, tapınağın yıkımından sonra haham ve azizlerce Tanrı için kullanılan yaygın bir hitaptır.

⁶ *Levitikus Rabbah* 13:2.

kündür. Bu gerçek İsrail Ülkesini diğer ülkelerin tümünden daha kutsal kılar. *Mişna Kelim*'deki *Talmud*'a göre (1:6-9) "On derecede kutsiyet vardır. İsrail Ülkesi diğer tüm topraklardan daha kutsaldır Duvarla çevrili şehirler (İsrail Ülkesi) daha da kutsaldır . Duvarların içi (Kudüs) daha da kutsaldır Tapınak Dağı daha da kutsaldır."

Yahudiliğin topraklar ve Kudüs şehri ile olan derin bağına dair daha birçok örnek verilebilir. Günlük dualar, dünyanın her köşesinden Yahudi halkını toplayıp, Yahudi egemenliğinin Tanrı'nın inayetiyle yeniden kazanılacağı İsrail Ülkesine geri getirmesi için Tanrı'ya niyaz eder. Fısıh (*Pesah*) ve Yahudi takviminin en kutsal günü olan Kefaret (*Yom Kipur*) Günü törenlerinin son sözü bir sonraki yıla Kudüs'e dönmek için çağrıda bulunur.

Peki öyleyse yüzyıllar boyunca sürgündeki Yahudiler neden İsrail Ülkesine dönmek için girişimde bulunmadı diye sorulabilir? Siyonist hareket, neden on dokuzuncu yüzyılın sonunda, modern Avrupa milliyetçiliği ve sömürgecilik etkisi altında ortaya çıkmıştır? Yahudilerin Topraklara olan bağı çok derin ve güçlüyse neden geri istemek için daha öncesinde girişimler olmadı?

Bu iyi bir sorudur ve yanıtı basittir: Girişimler *oldu*. İsrail Ülkesi'nin kontrolünü yeniden elde etmek için geniş ve önemli Yahudi hareketlerini Romalılar dönemine kadar görüyoruz. Roma'ya karşı 66 yılındaki ayaklanma, Tapınağın yıkımı ve Kudüs'ün yakılmasıyla sonuçlandı. 135 yılındaki Bar Kohba isyanı Yahudilerin katli ve Kudüs çevresindeki topraklardan "etnik olarak temizlenmesi" ile sonuçlandı. Bunu izleyen geniş sayıda Yahudi'nin topraklara geri getirilme girişimleri de başarısızlık ve Yahudi cemaatlerinin yok olmalarıyla sonuçlandı. Sonuç olarak *Talmud*'un büyük bilgeleri Yahudilerin İsrail Ülkesine geri dönme çalışmalarının yasaklanmış olduğunda karar kıldı. Kutsal Kitabı peygamberlerce kehanette bulunan son dönüşü beklemek, bir Yahudi geleneği hatta kanunu halini aldı. Bu duruma ünlü bir *Talmud* metni temel oluşturmuştur. *Talmud, Ketubot 110b-11a*'da Rav Yehuda, bazı kutsal kitabı beyitleri, Yahudilerin ülkeyi silah gücü kullanarak geri almaya çalışmalarının, hatta topraklara *toplu olarak* taşınmanın yasak olduğu şeklinde yorumlar. Tanrı İsrail halkının İsrail Ülke-

sine ilahi yollarla geri dönmelerini sağlayıncaya kadar beklemeliydiler: "Babil'den İsrail Ülkesine giden herkes olumlu bir emre karşı gelir, çünkü Me-tinde şöyle der: "Bunlar Babil'e taşınacak, aldıracağım güne dek de orada kalacaklar' diyor RAB, 'O zaman onları alacak, yeniden buraya yerleştireceğim.'" (Yeremya 27:22) Başka bir beyitin yorumu ise Tanrı'nın İsrail halkından İsrail Ülkesi ile ilgili olarak üç şey istediği sonucuna götürdü: (1) Diaspora'dan İsrail Ülkesine toplu göç Tanrı bunu kendi yapıncaya kadar yasaktır, (2) sürgünde oldukları uluslara isyan etmek de yasaktır, ve (3) dünya uluslarının İsrail'e fazla baskı yapması yasaktır.

Kutsal Kitap'taki İsrail Ülkesi vaadi, ülkenin sürekli sahipliği değil kurallara uyulduğu takdirde yeniden sahiplenileceği şeklinde yorumlandı. Yahudi halkı tüm Emirlerle uygun şekilde ve İlahi İrade'ye uygun olarak itaat ederse Tanrı kurtuluş ve geri dönüş sözünü tutacaktı. Her nesil belki kendi nesilleri sırasında olmasa da Söz'ün sonuçta yerine getirileceğini biliyordu.

YAHUDİ TARİHİ VE GELENEĞİYLE BAĞLANTILI OLARAK SİYONİZM

Siyonizm dini kısıtlama ya da kanunlara dayanmadan laik bir ulusal hareket olarak başladı. Batının çağdaş ulusçuluk fikri ve modern laik ulus-devleti Siyonizmi çok daha fazla etkiledi. Siyonizm, Yahudilerin *pogrom* diye bilinen devlet-destekli terörist katliamlara ve korkunç iktisadi-toplumsal kısıtlamalara kurban gittiği 19. yüzyıl sonlarında Rus İmparatorluğu'nun dağılmakta olan sınır bölgelerinde gelişti. İlk Siyonistlerin hemen hemen tamamı laikti. Yahudi kimliklerinin farkında idiy-seler de kendilerini Yahudi dini kanunlarını izlemek zorunda hissetmiyorlardı. Bu nedenle İsrail Ülkesine toplu göçe dair getirilen, *Talmud*'dan kaynaklanan kısıtlamalar onları caydırmıyordu. Aksine daha önce beşinci bölümde belirttiğimiz gibi, Avrupa'daki bunaltıcı antisemitizm sorununu çözmek için bir Yahudi anayurdu kurmak amacıyla toplu göç, en büyük hedefleri haline geldi.

Dinine bağlı Yahudiler Siyonist hareketi başlangıçta desteklemedi.

Birçok Ortodoks Yahudi Siyonizmi suçladı, çünkü bir Yahudi anayurdu kurma hedefini, siyasi kurtuluş getirmeye çalışarak "Tanrı'nın El'ini zorlama" çabası olarak gördü. Kuralcı Ortodokslara göre Tanrı'nın El'ini zorlamaya çalışmak geçmişte de olduğu gibi felaketle sonuçlanacaktı. Tanrı Nihai Kurtuluş için zamanın geldiğine karar verene kadar Yahudilerin sabırla beklemesi gerekiyordu. Laik Yahudilerce Tanrı'nın El'inin küstahça zorlanması, yalnızca ilahi kızgınlığı çekecek ve felaketle sonuçlanacaktı. Bugüne kadar bazı Ortodoks Yahudiler halâ Siyonizmi ve İsrail Devleti'ni suçlamaya bu nedenle devam ediyor, ancak dinlerine bağlı Yahudiler şimdi Siyonizmi ve İsrail Devleti'ni büyük bir coşkuyla destekliyor.

Bu değişimin nedeni ne? Öncelikle, Soykırım'ın (Holokost) oluşumu birçoğunu, ancak bir Yahudi Devleti'nin Yahudileri antisemitizmin yıkımından koruyabileceğine inandırdı. Bu nedenle insan çabası ile kurulmuş bir Yahudi Devleti ile "Tanrı'nın El'ini zorlama" girişimlerine karşı getirilen geleneksel kısıtlamalar arasındaki çelişkinin yarattığı rahatsızlığa rağmen, birçok Ortodoks Yahudi İsrail'i destekledi ve kurulması için çalıştı.

Birçok Ortodoks Yahudi arasındaki iç çatışma, özellikle 1967'deki Haziran Savaşından sonra, Tanrı'nın gerçekten Siyonizmin başarısını istediğine dair artan inançla birlikte bir çözüme erişti. Bu görüşe göre Tanrı Yahudilerin 1948 Bağımsızlık Savaşı ile 1967'deki mucizevi zaferi kazanmalarını istemişti ve tam da peygamberlerin dediği gibi tüm dünyadan sürgündeki Yahudileri sessizce getirdi. Diğer bir deyişle İsrail Devleti'nin kuruluşu ve başarısı İlahi İrade'nin sonucudur ve İsrail ile dünyayı Nihai Kurtuluşa götürecek İlahi Sürecin de başlangıcını işaret eder. Tüm bunlar İlahi İrade'nin bir parçası olduğundan Tanrı'nın Elleri'ni zorlamaya karşı getirilen eski kısıtlamalar artık geçerli değildir. Tüm Yahudiler Yahudi yasasına göre artık İsrail'i nihai başarıya getirmekle yükümlüdür.

Kaderin garip cilvesidir ki, Ortodokslar, laik Siyonistlerin nihai kurtuluş sürecini başlatmak suretiyle, bilmeden Tanrı'nın İradesi'ni yerine

getirdiğini düşünmektedirler. Tanrı bu süreci er ya da geç tamamlayacaktır. Bu arada İsrail Devleti adına mücadele etmek Tanrı'nın Eli'ni küstahça zorlamak olarak görülmemektedir. Aksine Nihai Kurtuluş süreci başladığına göre, Ortodoks olsun olmasın, tüm Yahudilerin bu süreci desteklemek için tüm çabaları göstermesi gerekmektedir. Siyonizm ve İsrail Devleti tarihine aşina olanlar, ilk öncülerin ve radikal milliyetçi eylemcilerin tümünün laik olduğunu bilirler. Bu yavaş yavaş değişti ve bugün en radikal milliyetçi eylemciler dini dürtülerle hareket ediyor ve genel olarak Ortodoks sınıftan geliyorlar. Bunun bir benzeri de Filistin ulusal hareketinde görülebilir. Kökenleri neredeyse tamamıyla laik olan bugünkü daha radikal eylemciler kendilerini öncesine göre çok daha İslami olarak görmekteler.

Bölüm III
Uygulamalar

9

Dua

İbranice "dua", "muhakeme etmek", "aracılık etmek", "yalvarmak" anlamlarına gelen *palal* kökünden türemiş olan *tefila*'dır. Dua insanın kendini muhakeme etmesi ve İlahi Hakim'den bağışlanma dilemesidir. Kendini İlahi İrade'ye bağlamak için insanın, kendi benliğinin ötesindeki her şeyin Yaratıcısı ile, iletişim kurma girişimidir. Dua anlamlı ve mutlu bir hayat sürmek amacıyla destek için Tanrı'dan merhametin dile getirilmesidir. 3. Bölümde anlatıldığı gibi, Aramice İbranice ile birlikte Yahudi geleneğinin bir dilidir. Eğilmek ve dua içinde kibirden vazgeçmek anlamına gelen Aramice "dua" *selota*, Arapça *salaat* ile bağlantılıdır.

Dua, Yahudi ritüellerinin ana unsurlarından biridir. En iyi dua gönlün duasıdır ve Yahudi geleneği sözcüklerin, en derinlerdeki duyguları dile getirmede genellikle yetersiz olduğunu söyler. Ancak sözcükler insan iletişiminin temel araçlarından ve Yahudi dua kitabı ya da *Sidur*, insanlığın dua eylemiyle bağlantılı olan binlerce yıllık yaratıcılığını içerir. Dua kitabı Yahudi dualarının geleneksel ifadelerini içerir ancak bireyler isterlerse kişisel dualar ekleyebilirler. Yahudiler birçok dilde dua edebilir. *Torâ*'nın Kutsal İbranicesi'nin, özel bir yeri vardır. Hahamlar dualarımızı tek düzeleştirmeyip, İlahi Merhamet için gerçekten kişisel bir yakarış haline getirmek suretiyle, onlara yeni anlamlar ve anlayışlar aşılamamız gerektiğini öğretirler. Bilge hahamlar dualarına başlamadan önce, genellikle bir saat meditasyon yaparlar ve günün dua uygulamasının başında kişinin ruhunu tamamıyla Tanrı'ya akıtmaya hazırlandığı bir ön-evre bulunur.

Bazı açılardan Yahudi ve Müslüman ibadeti oldukça farklıdır. İslami ibadet günde beş kez tekrarlanırken, Yahudi ibadeti günde üç kez tekrarlanır. Tekrar sayısındaki eksikliği uzunlukta telafi eder çünkü Yahudi duası Müslüman ibadetinden daha uzundur ve şiir, nesir ve kutsamalar içeren karmaşık bir edebi derlemeden oluşur. Bazı kısımlar doğrudan Kutsal Kitap'tan gelir; bazı dua usulleri bilgiler, hahamlar ve şair-

lerin eseridir. Bazı eğilme hareketleri vardır ama duaların çoğu ya ayakta, ya da oturarak yapılır. Yalnızca Yüce Kutsal Günler, Yıl Başı (*Roş Ašana*) ve Kefaret Günü (*Yom Kipur*) sırasında Yahudiler ibadet sırasında secde eder. Kadim İsraililer kutsal bir mekana girmeden önce ayakkabılarını çıkarıyor idiyse de bu gelenek artık devam etmiyor. Öte yandan Yahudiler geleneksel olarak ibadet sırasında Tanrı'ya hürmet göstergesi olarak başlarını kapatırlar. Bazı Yahudiler daima başlarını örterler, fakat bu dini kuraldan ziyade geleneğe bağlıdır.

Günde üç kere yapılan ibadete ilave olarak *Şabat* ve bayram günlerinde ek bir ibadet vardır. Dualar bireysel olarak, ya da herhangi bir büyüklükteki bir grup eşliğinde söylenebilir ise de, duanın belli kısımları yalnızca *minyan* diye adlandırılan on (Yetişkin erkekten oluşan) topluluk ile söylenebilir. Toplu ibadet, bu nedenle tek başına yapılana tercih edilir. Tanrı'nın birliğini ve Tanrı'nın tüm benlikle sevilip sayılması gerektiğini kabul eden ve Şema Yisra'el olarak da bilinen kutsal kitabı beyitler, günde iki kere tekrarlanır. Tüm ibadetler, ayakta durulduğu için *Amida*, "ayakta dua" denilen ortak paydayı içerir.¹ *Amida* Tanrı'yı yücelten bir dizi takdistir. Kadim devirlerdeki Yahudi halkı yad edilir, Tanrı'dan merhamet dilenir, topluluğa bakilik, sağlık, barış, nihai kurtuluş bahşedilmesi dilenir ve verdiği nimetler için Tanrı'ya şükredilir. Tüm bu dualar tekil "Ben" ile değil, kişiyi topluluğa ait kılan çoğul "biz" ile söylenir. Yahudi ibadetinde birey toplum için dua eder ve toplum da her birey için dua eder. Toplu ibadet bittiğinde dileyenler bireysel dualar ekleyebilir.

TORA'NIN OKUNMASI

Şabat ve bayram günlerinde, Tora'dan belirli bölümler okunur (İbranice *Peraşa*, çoğul *Peraşıot*). Pazartesi ve Perşembe sabahları da daha kısa bölümler okunur. Bu okuma bölümleri öyle belirlenmiştir ki, bir takvim yılı esnasında bütün *Tora*, tamamen ve sıralı olarak topluluk ha-

¹ Duanın bazı önemli bölümleri için ayakta durulur. Ayrıca *Amida* duası onsekiz ayrı kutsama içerdiği için, adına *Şemone esre* de denir (onsekizin in İbranicesi)

linde yüksek sesle okunmuş olur.

Şabat'larda ve bayramlarda *Tora* okumasını, Peygamberler ya da Yazılar Kitaplarından ilgili bölümlerin okunması takip eder. Tıpkı Kur'an'ın belli bir makamda toplu olarak okunduğu *tajwid* gibi, *Tora* da el yazısı bir parşömeden usulüne uygun olarak okunur. El yazısı *Tora*'da sesli harfler ya da noktalama işaretleri belirtilmez, bu nedenle okuyan kişi kelimelerin anlamı, gramer ve makamı konusunda çok iyi eğitilmiş olmalıdır. Değerli *Tora* parşömenlerine ek olarak cemaatin hatip ile birlikte okumayı takip etmesi için her sinagogda birçok *Tora* nüshası bulunur. Bu kitaplarda genellikle çeviri ve yorumlar da bulunur ki, böylece toplu olarak okunduğunda ibadette bulunanlar, *Tora* ve yorumunu bireysel olarak çalışabilsinler. Ayrıca ibadet sırasında okunan duaların ve Kutsal Kitap'tan beyitlerin, sırasını içeren dua kitabının da, birçok nüshası vardır. Sinagogların çoğu ibadete gelen herkes için bir dua kitabı ile kitap şekline getirilmiş bir *Tora* bulundurur.

Tora'nın okunması, yalnızca İlahi Söz'ün törensel şekilde tekrarı değil, aynı zamanda bir öğrenme fırsatıdır da. *Şabat* günlerinde bir haham ya da cemaatin bilgili bir üyesi, genellikle ya bir öğüt verir, ya da *Tora*'dan okunanlarla ilgili bir ders verir. Bu uygulama Müslümanların *hutbe*'sine ya da Cuma vaazına benzer.

SİMGELER VE GİYSİLER

Baş Örtüsü

Yahudi geleneğinde başı örtmek Tanrı'ya saygının bir göstergesidir, ancak bu uygulamayı ilk otoriteler gerekli görmüyordu ve *Talmud* da bunu kişinin kendi seçimine bırakmıştır. Nesiller geçtikçe ibadet sırasında başı örtmek gelenekleşti ve birçok erkek her zaman başını örtmeye başladı. Çoğunun giydiği takkeye İbranice *kippa* ya da bazen *yarmulka* denir.

Kutsal kitabı zamanlarda ya da *Talmud* zamanlarında kadınlar başlarını erkekleri tahrik etmemek için örttüler ve bu Ortodoks Yahudiler arasında gelenekleşti. Kızlar genellikle evlenene kadar başlarını örtmez-

ler. Bazı Ortodoks kadınlar peruk takar. Bugün Ortodoks olmayan kadınlar genellikle başlarını örtmezler; kadınların çoğu sinagogda şapka giyer. Liberal hareketteki kadınlar ibadet sırasında *kippa* giyme geleneğini uygulamaya başladılar.

Tallet ve Tefilin

Yahudi ibadetinde bir aracıya, özel bir teçhizata ya da özel bir zaman ve mekana ihtiyaç yoktur. İbadet her yerde, her zaman herkes tarafından yapılabilir. Ancak günlük üç ibadet belli zaman dilimlerinde yapılır: biri sabah, biri öğleden sonra ve biri de akşam. Geleneksel olarak otoritenin onayladığı ibadet duaları belli bir sırada okunur, bu nedenle bir dua kitabı ya da duaların "düzeni" anlamına gelen *sidur* bulundurmanız faydalıdır. Yahudiliğin daha liberal kolları *Talmud*'da söylenildiği şekilde geleneği izleme konusunda daha esnektirler, ancak günlük ibadet her Yahudi cemaatinde beklenir.

Geleneksel olarak, Yahudi erkekler sabah duaları için, *Tora*'daki Tanrı yasalarını (*Çölde Sayım 15:36-41*) takip etmenin bir anımsatıcısı olarak, Yahudilere giysilerinin dört köşesine püskül takmalarını salık veren kutsal kitabı beyitlere dayanarak, *tallet* denen püsküllü şal benzeri bir elbise giyerler. Ayrıca erkeklerin çoğu, ince kayışlarla bağlı *tefilin* olarak adlandırılan küçük deriden kutucukları alınlarına ve kollarının üst kısmına takarlar. Bu, İsrail'i Tanrı'nın sözlerini dinlemeye ve "onları bir işaret olarak kolda taşımaya ve alındaki bir simge (kelime anlamı: 'gözlerinin arası') olarak tebliğ etmeye" çağıran beyitlerle bağlantılıdır. Bu emir hem simgesel, hem de kelime anlamıyla anlaşılmıştır. Simgesel olarak, İlahi İrade'ye uygun olarak yaşama çabamızda Tanrı'nın sözlerini ve emirlerini ciddiye alırız. Kelime anlamıyla, Tanrı'nın sözlerine bağlamaya çağıran beyitler, küçücük deri parşömenlerle yazılır ve alın ile kalbin karşısına, omuz kısmına, bağlanan deri muhafaza kutulara konur. Bu şekilde *tefilin* anlaşmanın bağlayıcı doğasını temsil eder. Geleneksel olarak yalnızca erkekler *tallet* ve *tefilin* giymişlerdir ancak gittikçe daha fazla sayıda kadın da bu geleneği uygulamaya başlamıştır.

Tora Parşömeni

Sinagogda fazlasıyla süslenen tek ayin nesnesi *Tora* parşömenidir. Değerli ipek ya da kadife bir örtüye sarılı olarak veya ayrıntılı şekilde nakşedilmiş ya da süslenmiş tahta bir kutuda saklanır. Her iki durumda da deri parşömenin sarıldığı uçlar genellikle gümüş taçlarla süslenir. *Tora* parşömeni sinagogun Kudüs'ü gören duvarında, güzel dekore edilmiş bir kemer ya da bölümde saklanır. Tüm *Tora* parşömenleri, metnin doğruluğunu ve güzelliğini kesinleştirmek için kesin talimatlar izleyen, oldukça yoğun eğitim almış hattatlar tarafından yazılır. Bazı harfler üzerlerinde özel "taçlar" ile yazılır; belli kelimelerin harfleri diğerlerine göre daha büyük yazılır; ve çizgiler, metnin doğruluk ve güzelliğini kesinleştirmek için binlerce yıl önce yapılandırılmış özel modellere göre dikkatlice yapılır. Bir hattat çalışmaya başladığında Tanrı'nın sözünün kopyalanması işlemindeki niyetini gösteren şu sözü tekrarlar: "Bir *Tora* yazmanın ilahi niyetiyle yazıyorum. Bu, herhangi bir Müslümanın göreceği gibi, *rak'as* ya da herhangi bir dini faaliyet öncesinde edilen *niyet* ile tamamıyla aynı şeydir. Bir hattatın bir *Tora* parşömenini yazması bir yıl kadar sürer. Toplu halde okunurken, metni koruma amacıyla okuyan kişi kaldığı yeri işaretlemek için *yad* ("el" anlamında, Arapça 'id') diye bilinen özel gümüş ya da fildişinden bir şeref çubuğu kullanır. Bu, parşömeni doğal yağlar ya da el ve parmaklardaki kirden korur. Bugün kullanılan birçok *Tora* parşömeni, yüzlerce yıllıktır ve özenle korunur.

Mezuza

Tora iki kez İsrail'e, Tanrı'nın sözlerini alıp "evinin kapısına ve şehir kapılarına yazması" talimatını verir (*Yasanın Tekrarı* 6:9, 11:20). Bu öğüt yüzyıllar boyunca kelime anlamıyla anlaşıldı ve ev kapısının pervazına bu iki sözün elle yazılı olduğu parşömenlerin bulunduğu küçük muhafaza kutular asıldı. Kapı pervazı İbranice *mezuza* anlamına da gelir ve bu sözcük, iki sözü içeren küçük kutuyu anlatmak için de kullanılagelmiştir.

Sinagog ve Ev

Sinagog bir kurum olarak ortaya çıkmadan çok önce, insanlar kutsal sayılan mekanlarda dua ediyordu çünkü buraların, tanrıların yaşadığı, kendilerini ifşa ettiği ya da büyük mucizelerin gerçekleştiği yerler olduğuna inanılıyordu. Kadim dünyada –ve bu herhangi bir çoktanrılı inanç kadar tektanrılı İsraililer için de geçerliydi- Tanrı'nın duayı duyabileceği ya da kurbanı tadabileceği yerin dışında bir yerde, bir tanrıya tapınmak anlaşılması güç bir davranıştı. Sinagog ise kutsiyetini fiziksel konumundan değil, içinde gerçekleşen faaliyetten alan ilk tapınma mekanıydı. Kutsal mekanının özündeki bu değişimin altında yatan şey ise şuydu: Tektanrıcılığın tek Tanrısı evrenin Tanrısı'ydı ve insanların dualarına her yerde ve her zaman yanıt verebilirdi. Bu nedenle sinagogun ortaya çıkışı devrimsel bir nitelik taşıyordu çünkü Yahudilikte Tanrı'nın birliği ve evrenselliğini belirgin bir şekilde gösteriyordu.

Sinagogun bir ibadet mekanı olarak kökenleri, kadim zamanlara dayanır. M.S. ilk yüzyılda iyi yapılanmış bir kurumdur. Büyük olasılıkla M.Ö. 586'da İlk Tapınağın yıkımından sonra Babil'e sürülen Yahudiler, ibadet için *Şabat* ve bayramlarda buluşabilecekleri dua mekanları kurdular. Yalnızca Kudüs Tapınağı'nda izin verilmesi nedeniyle, kurban sunamayacakları için, Tanrı'ya olan sevgi ve bağlılıklarını göstermek amacıyla kurban yerine geçen ibadetler yaptılar. Sürgündekilerin Kudüs'e dönüp Tapınağı yeniden inşa etmelerine izin verildikten sonra, sinagoglar ve Tapınak, Tapınağın M.S. 70 yılındaki son yıkımından sonra yan yana yer aldılar.

İsrail'e göre Tapınak, Tanrı'nın varlığını temsil ediyordu. Kur'an'da *el-beyt* ("Tanrı'nın Ev'i") olarak geçen Kâbe gibi Kudüs Tapınağı'na da -her ne kadar *Tora*'da Tanrı'nın mekanla sınırlı olmadığı açıkça belirtilse de- Tanrı'nın Ev'i deniyordu. Tapınak dünyanın merkezi olarak görülüyordu ve Tapınak Dağı da cennete açılan geçitti. Tapınak ortadan kalktığında kutsal şehri gören sinagoglar inşa edildi ki, böylece dualar

ona yönlendirilebilecekti. İslamiyet'te olduğu gibi Yahudilikte de, ibadet liderinin bir haham ya da din görevlisi olması gerekmez; liderin, ibadet sırasında cemaate yol göstermeyi bilecek kadar dindar ve bilgili bir cemaat üyesi olması yeterlidir.

Sinagogun tarzını düzenleyen kurallar yoktur; bu nedenle Yahudi ibadethaneleri kendi yöresini ve çağını yansıtır. Batıdaki on dokuzuncu ve erken yirminci yüzyıllarda birçok sinagog, Hristiyan kiliselerinden ayrılması için görkemli ibadethane duygusunu da koruyarak, "Mağribi" tarzında inşa ediliyordu. Bugün sinagog binaları oldukça sıra dışı ve modern mimari tarzlarda da yapılmaktadır.

Her sinagogda cemaatin temsilcisinin ibadeti yönettiği bir okuma kürsüsü bulunur. Bu bazen mekanın ortasında, bazen de önünde yer alır. Her sinagogun ayrıca, içinde bir ya da daha fazla *Tora* parşömeninin saklandığı bir *aron akodeş*'i yani "kutsal sandık" dolabı, ya da Kudüs'e bakan duvarda bir gömme dolap bulunur. Bu iki asgari koşul bile gerekli değildir çünkü ibadet, put benzeri imgeler bulundurmeyen temiz ve saygın herhangi bir yerde hatta açık havada bile yapılabilir.

Sinagogların iç mimarisi ve dekoru oldukça farklılık gösterebilir. İnsan portrelerine çok nadiren rastlanır ve heykellere asla yer verilmez, ancak bazılarında kutsal kitabi karakterlerin tasvirlerini içeren vitraylar görülebilir. Ancak bu eğilim, modern sinagogların tapınaktan tüm insan portrelerinin çıkartılması geleneğine geri dönüşüyle birlikte büyük çapta sona erdi.

Sinagog sonunda toplu ibadetin mekanı olarak Tapınak'ın yerini alsa da, bir Yahudi'nin evi de bir çeşit tapınak gibidir. Bu değişim son Kudüs Tapınağının yıkımından sonra Yahudiliğin demokratikleşmesinin bir örneği olarak gösterilir. Tapınak henüz ayaktaiken yalnızca ruhban sınıfı adak adayabiliyordu ve hatta Tapınağı temizleyebiliyordu. Yıkımdan sonra her ev sembolik bir tapınak, her yemek masası bir sunak ve her Yahudi, en üst din adamı halini aldı. Yemek yemenin kendisi kadim Tapınak ibadetlerine benzetilerek yeni bir anlam kazandı. Masanın üstündeki ekmeğin kadim adakları temsil etti. Herhangi bir yemek yenilmeden ve hatta

su içilmeden önce Tanrı'nın her şeyin nasibini veren olduğu teyit edilir ve sonrasında da verdiği nimetler için Tanrı'ya şükredilir.

Şabatlar ve bayramlarda *halla* denen ekmek kutsanır ve Tapınak adaklarını andıran bir ayinle yenir. Tapınak'taki, evdeki ya da sinagogdaki ayini yöneten dini lider ya da hahamlara ihtiyaç yoktur artık. Herhangi bir bilgili yetişkin Yahudi bunu yapabilir, ancak Ortodoks topluluklarda kadınlar genellikle dini ayin yönetiminin dışında bırakılmıştır.

Hemen hemen her insan davranışı için Tanrı'nın lütfü teyit edilerek, gündelik yaşamın manevi değerinin yükseltildiği ev, küçük bir *mikday me'at*, "küçük bir tapınak" haline getirilmiştir. Dindar bir Yahudi tuvaleti kullanırken bile iç organlarının düzende olup İlahi İrade'yi devam ettirmemize izin verdiği için şükreder.

ERKEKLER, KADINLAR VE DİN ADAMLARI

Cemaat yapısı açısından Yahudilik ve Müslümanlık, Hristiyanlıkla kıyaslandığında birbirine daha yakındır. Yahudilik ve Müslümanlığın bir kilise hiyerarşisi yoktur; Katoliklik, Doğu Ortodoksluğu ve hatta Protestan mezheplerinin çoğunda bulunan resmi örgütsel yapı ve papalık bulunmaz. Eğitimli insanlar olarak rehberlik eden hahamlar ve imamlar vardır. Bunlar Tanrı ile kutsal bir münasebet kurabilecek Tanrı'nın takdir ettiği tek yetkili kişiler değildir. Yahudilik ve Müslümanlıkta Hristiyanlıkta olduğu gibi aracı bir ruhban sınıfı bulunmaz; her mümin bireysel olarak ve ruhbanların arabuluculuğu olmadan Tanrı'ya yaklaşabilir.

Yahudilik, kadim kitabi dönemlerdeki üç sınıf olan Kohenler, Leviler (Tapınak'taki Kohen'lerin yardımcıları) ve İsrail'in geri kalanı arasındaki farkı hala gözetir; Kutsal Kitap zamanlarından bu yana Kohenler ve Leviler, kadim Tapınağın yüceliğini hatırlatan bir iki ufak ayindeki konumları dışında herkesle eşit görülmüşlerdir. Her ne kadar bazı aileler *kohanim* ünvanlarını ya da daha alt bir merteye olan Levi ünvanlarını korusalar da, bilgili, duygusal olarak dengeli ve dindar yetişkin herhangi bir Yahudi, herhangi bir dini ayini yönetebilir. Ayinlerde ve

liderlikte esas ayırım, hala cinsiyetler arasında yaşanmaktadır.

Geleneksel olarak, erkek ve kadınlar ibadet sırasında ayrılırlar ancak bugünlerde bu uygulama yalnızca Yahudi cemaatinin küçük bir kısmını oluşturan Ortodoks cemaatlerle sınırlıdır. Bu tarihi uygulamanın amacının, müminleri karşı cinse değil de, Tanrı'ya odaklamak olduğu söylenir. Geleneğe göre kadınlar ayinlerin tamamından sorumlu değildir. Bu imtiyazın nedeni evdeki ve çocuk yetiştirmedeki sorumluluklarıdır. Bu düzenleme, kadınlara takdir edilen İlahi Ayin sayısını oldukça azaltır. Bu durum Ortodoks olmayan birçok Yahudi tarafından bir sorun olarak görülür çünkü kadına erkekten oldukça alt bir statü tayin eder. Yahudilikte, ne kadar çok İlahi Emir yerine getirilirse statü de o kadar yükseleceğinden, kadınların muafiyeti aslında onları daha alt bir statüye indirir. Erkekler kadar, çok yasa uygulamalarına ihtiyaç olmamaları nedeniyle geleneğin ve yasanın ayrıntılarını bilmelerine gerek olmadığı için kadınlar, Yahudi geleneği hakkında daha az bilgi sahibi oldular. Eğitim Yahudilikte her zaman bir statü göstergesi olmuştur ki bu, kadınların statüsünü erkeklere nazaran düşürmüştür. Birçok Ortodoks Yahudi rol paylaşımını bu şekilde görmez, ancak Ortodoksluğun modern ve liberal ucunda gittikçe büyüyen önemli bir azınlık bu geleneksel sistemden rahatsızlık duymaya başlamıştır.

Geleneksel olarak yalnızca erkekler haham olur, ancak gelenek bazı gruplarda hızla kayboluyor. Hahamların statüleri bilgi düzeylerine göre belirlenir ve kadınların da *Tora*'yı ve geleneği derinlemesine öğrenmesi beklenmiyordu. Elbette, Kutsal Kitap'ta, *Talmud*'da ve Ortaçağlarda bunun her zaman önemli istisnaları oldu. Bu durum son yıllarda oldukça değişti. Ortodokslar hariç her Yahudi hareketi, şu sıralar haham olarak hem kadınları hem de erkekleri eğitiyor. Bazı çok modern Ortodoks topluluklar, erkekler kadar uzman kadınlar yetiştiriyorlar ancak onlara haham demiyorlar ve kadın grupları hariç liderlik rolleri almalarına izin vermiyorlar. Ortodoks hareketin liberal kanadının bir kısmı, birkaç yıl içinde liberal Ortodoks gruplar içinde kadın hahamların da olacağına inanıyorlar.

Bu kısa cinsiyet ve hiyerarşi tartışmasının gösterdiği gibi Batı düşüncesindeki modern fikir ve eğilimler Yahudilerin dünya görüşünü ve Yahudiliği oldukça etkilemiştir. Geleneksel Yahudi düşünce ve değerlerine, modernliğin ışığında sürekli meydan okunuyor ve yeni yorumlar getiriliyor. Yahudilerin modernliğe verdiği farklı tepkiler, Yahudiliğin esas doğasında önemli bir değişiklik yaratmadı ancak esas değerleri kaybetmeden geçerli kalabilmesini sağlayan yolların oluşmasına katkıda bulundu. Kişinin mensubu olduğu Yahudi grubuna göre sonuçlar değişebilir, ancak Yahudiliğin hiçbir kolu modern dünyanın meydan okumalarına tepkisiz kalmamıştır.

DİNİ YEMEK KURALLARI

Yahudilikte dini yemek kurallarına, "uygun" "doğru" anlamına gelen *kaşerut* denir. Kabul gören yemeğe, Arapça *halal* benzeri, *kaşer* denir. Temel yemek kuralları, *Tora*'da birkaç başka beyit daha ek kuralları getirirse de, temel olarak *Levililer 11* ve *Yasanın Tekrarı 14*'te belirtilmiştir. Kişi Kur'an'da belirtilen yemek kurallarıyla benzerliği hemen fark edecektir (Bakara 2:172-73; Maide 5:3-5; Enam 6:141-45).

Sebzelere bir kısıtlama getirilmemiştir. Şarap ve diğer alkollü içecekler de serbesttir. *Levililer 11:3* ve *Yasanın Tekrarı 14:4-5*'e göre "toynaklı, çift tırnaklı (toynağı yarık), geviş getiren" herhangi bir kara hayvanı yenilebilir. Bu şartlar sığır, koyun, keçi ve hatta geyik ya da ceylan gibi birçok evcil hayvana izin verir. Geviş getirmeyen domuz ile gerçek çift toynak yerine parmakları olan tavşan, at, eşek ve deveyi hariç bırakır.

Aynı kutsal kitabı bölümler su hayvanlarının *kaşer* olabilmesi için yüzgeçli ve pullu olması gerektiğini belirtir. Bu, tüm kabuklu hayvanları, yılan benzeri balıkları ve Mersin Balığını da hariç bırakır. Kutsal Kitap kuşlar için bir şart koşmaz ama yasaklı bazı türleri sıralar. Yasaklı türler genellikle avlanarak beslenenler ve leş yiyenlerdir ve tavuk, ördek, kaz, güvercin, hindi gibi evcil türler serbesttir. Tüm yerde sürünen hayvanlar yasaklanmıştır. Kutsal Kitap'ta bu liste fareden, timsaha ve birçok böceğe kadar pekçok hayvanı içerir. Sonuç olarak izin verilen

türdeki hayvanların ölüleri veya uygun olmayan biçimde öldürülenleri yasaktır. Kan yasaktır (*Levililer* 7:26). Bu yalnızca canlı bir hayvandan alınan "akan kan" değil, uygun şekilde kesilen hayvanlardaki kan için de geçerlidir. *Kaşer* et, kanını almak için pişirilmeden önce tuzlanmalı ya da kanın gitmesini sağlamak için açık bir ateşin üstünde yakılmalıdır. Tuzlama demek, eti yarım saat kadar suda bekletmek ve daha sonra her yerini, kanı emmesi için tuzla kaplamak, bir saat tuzda bekletmek ve daha sonra da tuzunu yıkamaktır.

Yalnızca Yahudi yasalarının eğitimini almış birisi (*Şohet*) hayvanı *kaşer* kurallarına uygun olarak kesebilir. Hayvanın boğazını, pürüzsüz çok keskin bir bıçakla arterleri, damarları ve nefes borusunu tek ve kesintisiz bir darbeye, aşağı baskı yapmadan kesmek zorundadır. Bu eylem, beyin ile bedendeki kanı anında dışarı boşaltır ve hayvanı bilinçsiz kılar. Kesimden sonra hayvan, hastalık ya da hasarlı organları kontrol için, dikkatlice incelenir. Hastalık, hasar ya da renk bozukluğu saptanırsa hayvan uygun kesilmiş olmasına rağmen *kaşer* olmaktan çıkar ve artık yenilemez.

Tora'daki üç farklı beyit şöyle der: "Oğlağı anasının sütünde pişirmeyeceksiniz" (*Mısırdan Çıkış* 23:19, 34:25; *Yasanın Tekrarı* 14:2). Bu talimat hahamlarca üç yasak şeklinde algılanmıştır: et ve süt ürünlerinin birlikte yenilmemesi, birlikte pişirilmemesi ve bunların herhangi bir şekilde karıştırılmaması. Etili yemek yemiş birinin süt ürünleri kullanmadan önce birkaç saat beklemesi beklenir. Ayrıca et ve süt ürünleri için farklı kaplar kullanılmalıdır. Böylece *kaşerut* kurallarına riayet eden bir evde, iki farklı tabak-çanak, çatal-kaşık ve pişirme takımı bulunur.

Tora'nın neden böylesi karmaşık yemek kuralları koyduğu, Metin'de açıkça belirtilmiyor ve bunun için birkaç açıklama ileri sürülüyor. Bazılarına göre, böylesine özenli kesim yaptırımlarının ve yiyecek için hayvan seçiminin amacı hijyeniktir ve hastalık salgını olasılığını azaltır. Diğerlerine göre bu karmaşık kurallar dizisi, Yahudilerin kadim devirlerde başkalarıyla yemek yemelerini olanaksız kılmak suretiyle put-perestlerle kaynaşmalarına izin vermemek içindi. Yemek sistemi, mantıklı olsun olmasın, Yahudileri yedikleri konusunda oldukça bilinçli ol-

maya zorlamaktadır. Bu sistemin her düzeyinde Yahudi her şeyin Tanrı'nın bir lütfu olduğunun farkındadır. Her yiyecek bir lütuf olduğu için, *kaşer* yiyecek kurallarını uygulayan Yahudiler, hem yemekten önce hem de sonra Tanrı'nın bu lütufları için şükrederler.¹

Yahudilerin, bu kurallara olan yaklaşımları değişiklik arz eder. Birçoğu kurallara harfiyen uyarken, diğerleri ince ayrıntıları değil temel ilkelerle yetinir. Diğer bazıları ise kurallara evinde uyar ancak bunları dışarıda uygulamaz. Bazıları yalnızca domuz yememek gibi en temel kısıtlamalara uyarken diğerleri hiçbirine uymaz. Bu kurallara riayet aşırı dindarlıktan laikliğe kadar olan bir yelpazede Yahudilik geleneğine ve kimliğine göre farklılık gösterir.

¹ Belirtmek gerekir ki öldürülmemiş hayvanlar, kan, domuz ve Tanrı dışında bir şeye adanmış herhangi bir kurbanın etini yemeye karşı Kurani yasaklamalara, Hadislerin de ek kısıtlamalar getirmiştir. Hadisler maymun ve birçok etobur hayvan ve kuşu yasaklar. Bazı hukuk alimleri eşek yemeyi de yasaklamıştır. Diğer bazı hayvanlar ise teknik olarak *helal* olsa da *mekruh* görülür ve bu nedenle tavsiye edilmez. Bkz Yüsun el-Karadavi *"The Lawful and the Prohibited in İslam (İslamiyette Yasal ve Yasak Olanlar)"*, sf. 39-79.

Takvim

Geleneksel Yahudi takvimindeki yıllar, İbrani Kutsal Kitabı'nın kronolojisine göre hesaplanan yaratılış gününden itibaren başlar. Yaratılış günü, Adem'den bu yana Kutsal Kitap'taki secerelerde sıralanan tüm insanların yaşlarının toplanmasıyla bulunur. Dünya yaşı için ortaya çıkan rakam, modern bilimin saptadığından tabi ki çok daha küçüktür ancak geleneksel dini anlam açısından bunun pek önemi yoktur. Ayrıca Yahudi yılı ile tüm dünyada laik amaçlar için kullanılan Gregorien takvim arasında önemli bir fark vardır. Örneğin Gregorien 2001 yılı Yahudi takviminde 5761'dir.

İslami takvim (Hicri Takvim) gibi Yahudi takvimi de ayın döngüsüne dayalıdır. Her ay yeni ay ile başlayıp biter. Kadim zamanlarda yeni ay, Kudüs'te onu gören şahitlerin ifadelerine göre belirleniyordu ancak bugün yeni ayın tam olarak hangi gün olduğu matematiksel olarak hesaplanıyor. Ay yılı 354 gündür ve güneş yılından yaklaşık onbir gün kısadır. Her takvim ayı, ayın evrelerine göre, yeni ay ile başlar ve biter. Yıllık bayramları her yıl aynı mevsime denk getirmek amacıyla güneş takvimiyle senkronize etmek için Yahudi takvimi, Hicri Takvimin aksine, bazı yıllara bir ay eklenerek düzenli olarak ayarlanır. Bu işlem, her on dokuz yıllık döngüde yedi kez, otuz günlük bir ayın daha eklenmesi ile gerçekleşir. Bu ay, Adar ayından sonra eklenir ve adına İkinci Adar denir (İbranice *Adar şeni* veya *Veadar*). Bu ay ekleme sistemi sayesinde, Yahudi bayramları her güneş yılında yaklaşık yirmi günlük uzunluklarla ileri ya da geri kayarlar¹ ancak her zaman aynı mevsime düşerler.

Yahudi takvimindeki günlerin, günbatımında başladığı kabul edilir. Bunun nedeni Yaratılış hakkında Kutsal Kitap'ta geçen şu söz olabilir: "Ak-

¹ Yeni bir otuz günlük ay eklendiğinde yıllar 348 gün çeker, böylelikle aynı tarihlerin arasındaki gün farkı güneş takvimine göre otuz değil yirmi gündür.

şam oldu ve sabah oldu, ilk gün" Öte yandan bunun nedeni, kutsal kitabı dönemlerde İsrail'in temel olarak bir tarım toplumu oluşu da olabilir. Çiftçinin ya da zanaatkarların işgünü, günbatımıyla sona erdiği için, bir sonraki gün için gerekli düzenlemelerin doğal olarak başladığı zaman olabilir ve bu nedenle de yeni günün başlangıcı olarak düşünülmüş olabilirler.

Kadim zamanlarda yeni ay, Kudüs'teki gözlemcilerce belirlendiğinde, yeni ayın başlangıcını duyurmak amacıyla İsrail Ülkesindeki tüm topluluklara haberciler gönderilirdi. Sonuçta İsrail Ülkesi dışında, Kudüs'ten gittikçe artan uzaklıklardaki mekanlarda, Yahudi toplulukları kurulup da habercilerin oralara gitmesi daha uzun zaman almaya başladı. Diaspora'daki Yahudilerde, yeni aya geç başlama ve sonuç olarak belli bayramları yanlış günde kutlama kaygısı ortaya çıktı. Bu nedenle en azından bir gününün tam olarak *Tora*'da belirtilen günde kutlandığından emin olmak amacıyla, Diaspora'da bayramları iki gün kutlamak gelenek oldu. İsrail'de aynı bayramlar bir gün kutlanıyordu çünkü tüm topluluklar, habercilerin zamanında ulaşacağı kadar Kudüs'e yakın oturuyorlardı. Yeni ayın (bu nedenle de bayramların) tam vaktinin matematik hesaplamalarla belirleniyor olmasına karşın, İsrail Ülkesi dışında kutlamaları iki gün süresince uygulama geleneği günümüze kadar sürdü.

Yahudi takvimi çok uzun bir süre içinde evrim geçirdi ve farklı birçok medeniyetten etkilendi. Ayların kullanılan bugünkü isimleri, Yahudiliğe Babil sürgünü sırasında geldi ancak daha önce başka adlar kullanılıyordu. Kutlama ve bayramların çoğunun, farklı devirleri ve yönlerini yansıtan çeşitli isimleri vardır. Takvim değişikliklerinin bir sonucu da Yahudi takviminde birden fazla "Yıl Başı"nın olmasıdır. Bazı medeniyetler yıllık güneş döngüsünün başlangıcını bahar olarak görürken, diğerleri sonbahar olarak kabul eder. Bahar ayı Nisan, Yahudi takviminin ilk ayı olsa da, *Roş Aşana* (Yeni Yıl'ın İlk Günü) sonbaharda, yedinci ay Tişri'nin ilk gününe denk gelir. Bu, başlangıçta garip gelebilir ancak batılı birçok ülkede benzer bir durum söz konusudur. Mali ya da akademik yıl Temmuz ya da Eylül'de başlayacak şekilde hesaplanır ki bu, Ocak'taki Yeni Yıl ile birbirine oldukça zıttır.

Şabat

Şabat günü, bir Yahudi yılında elli bir kere gerçekleşir. Çok sık tekrarlamasına karşın diğer tüm bayramlardan daha kutsal sayılır. Şabat Yahudiliğin gerçekten en önemli bayramıdır. Yahudi hayatı Şabat günü etrafında döner. Bu gün Yahudi hayatının ana örgütleyici ilkesidir ve Kutsal Kitap'ça, yaratılışla ilişkilendirilir (*Yaratılış 2:1-3*).

Gök ve yer bütün öğeleriyle tamamlandı. Yedinci güne gelindiğinde Tanrı yapmakta olduğu işi bitirdi. Yaptığı işten o gün dinlendi. Yedinci günü kutsadı. Onu kutsal bir gün olarak belirledi. Çünkü Tanrı o gün yaptığı, Yarattığı bütün işi bitirip dinlendi.

Bu metin insanların Şabat gününde tüm yaratıcı işlerden çekilmesi kuralıyla ilişkilendirilir (*Mısırdan Çıkış 20:8-11*):

Şabat Günü'nü kutsal sayarak anımsa. Altı gün çalışacak, bütün işlerini yapacaksın. Ama yedinci gün Bana, Tanrın RAB'be Şabat Günü olarak adanmıştır. O gün sen, oğlun, kızın, erkek ve kadın kölen, hayvanların, aranızdaki yabancılar dahil, hiçbir iş yapmayacaksınız. Çünkü Ben, RAB yeri göğü, denizi ve bütün canlıları altı günde yarattım, yedinci gün dinlendim. Bu yüzden Şabat Günü'nü kutsadım ve kutsal bir gün olarak belirledim.

Şabat günü dinlenme gerekliliğinin mantığı şu beklentiye dayanır: Tanrı'nın suretinde yaratılan biz insanlar (*Yaratılış 5:1-2*) Tanrı'nın ahlaki-etik özünü taklit etmeye çalışarak doğamızın o yönünü en iyi şekilde gerçekleştirmeliyiz. Tanrı evrendeki Mutlak İyi olduğuna göre iyi olmaya çalışmalıyız. Tanrı aynı zamanda affedici ve şefkatli de olduğu için biz de öyle olmalıyız. Tanrı yedinci gün yaratma işinden çekildiği için biz de o gün iş yapmayı bırakırız ve hatta bizim için çalışanlar ve hayvanlarımız bile bir gün dinlenirler.

Yahudiler için Şabat, bir dinlenme gününden çok daha fazla birşeydir. Tanrı'nın iradesini yaşama görevi için ruhsal, toplumsal, entelektüel ve fiziksel yenilenme günüdür. Yahudiler bu günde ibadete, aile ye-

meklerine, sosyal faaliyetlere, bilgi ve öğrenime daha fazla zaman ve çaba harcarlar. *Şabat* günü, zaman kavramının içindeki bir tapınak, birey ve toplumun "yeniden şarj" olması için bir fırsat olarak anılır. Tarihçiler ve teologlar Yahudilerin karşılaştıkları zorluklara rağmen varlıklarını sürdürmüş olmalarında, *Şabat* ibadetinin etkili olduğunu söylüyorlar. *Şabat* ibadetini uygulamanın kendisi bile Tanrı ve İsrail arasındaki bir anlaşmanın işaretidir (*Mısırdan Çıkış 31:16-17*).

Tüm Yahudi kutsal günlerinde olduğu gibi, *Şabat* da günbatımında akşamleyin (Cuma akşamı) başlar. Günün özel yemekleri önceden pişirilir, herkes banyo yapar, en güzel ve rahat elbiselerini giyer. Günbatımından önce günün kutsiyetini belirten bir dua ile mumlar yakılır. Akşam ibadeti sinagogda yapılır ve daha sonra akrabaların ve misafirlerin davet edildiği bayram ziyafeti yenir. Yemekte Tanrı'nın cömertliği ve lütfunun bir işareti olan şarap vardır ve üstüne *Şabat*'ın kutsiyetini işleyen bir dua okunur. Tanrı'nın çöldeki lütfunun bir hatırlatıcısı olarak iki somun özel *hal-la* ekmeği masaya konur ve ekmeğin için özel bir dua okunur. Herkes geleneksel olarak, bu duadan önce ritüel olarak ellerini yıkar. Az önce belirttiğimiz ayinlerle birlikte bu dua Kudüs Tapınağındaki Kohenler'in resmi adaklar için yaptıkları ayinin ev uyarlamasıdır.

Ertesi sabah aile yeniden sinagogda toplu ibadete katılır. *Şabat* ibadeti günlük ibadetten daha uzundur çünkü dua ve eğitim için daha fazla zaman vardır. Haftalık okuma parçası (*Peraşa*) geleneksel *Tora* parşömenlerinden usulüne göre okunur, tartışılır ve *Şabat*'ın şerefine sabah ibadetine bir ibadet daha ilave edilir (*Musaf*). Aile daha sonra, bayram yemeği ve öğleden sonra dinlenmesi için eve döner. Akşamüstü sinagogda kısa bir *Tora* okuması daha yapılır. Bu okumada, gelecek *Şabat*'da okunacak kısmın başlangıcı okunur ve böylece bir *Şabat*'dan diğerine bir köprü kurulmuş olur. Daha sonra şarkı, şükran ve yoldaşlığın daha fazla işlendiği bir yemek yenir. Akşam ibadeti, yeni bir günün başlangıcının habercisi olan üç yıldız gökyüzünde belirdikten sonra başlar.

Her Yahudi kutlamasında, şarap ve ekmeğin bileşimi bir arada bulunur; Tanrı ve insanlık arasındaki birlikteliği simgeler. Tanrı işlenmemiş, ham

maddeleri sunar ancak son ürünün ortaya çıkması için insan elinden geçmesi gerekmektedir. Şarap, bu günün özel olduğu tasdik edilerek içilir. Buna *Kiduş* denir ve Arapça "kutsamak" "kutsallaştırmak" anlamına gelen *qaddasa* ile aynı kökten gelir. Yahudilik bu kelimeyi, bazı insani faaliyetlere izin vermek ama aynı zamanda da sınırlamak için, sürekli kullanır. *Kiduş*, günün kutsallığını şarabı içerek teyit eder. Yahudiliğe göre şarap içmek hem serbesttir hem de bayramlarda gönlü hoş tuttuğu için içilmesi beklenir. Ancak şarap içmenin kutsallaştırılmasıyla birlikte, olumsuz etkilerini bertaraf etmek ve kutsiyetini korumak için bazı sınırlamalar da gelir.

Evliliğe de *Kiduşin* denir. Yahudilikte cinsellik güzel ve kutsaldır ve yoğun bir bağ, aşk ve haz anı olmalıdır. Kirli ya da utanç verici birşey olarak görülmez. Ancak cinsellik de şarap gibi sarhoş edici olabilir ve sınırları bilinmezse oldukça yıkıcı olabilir. Cinsel birleşmenin evlilik aracılığıyla kutsallaştırılması, yani *Kiduşin*, bazı kısıtlamalar getirir ki cinsellik gerçekten kutsal ve özel olsun. Kutsallaştırma, hareketi (*Kiduş*, *Kiduşin*) cesaretlendirirken, aynı zamanda da kısıtlamalar getirir. İster şarap, ister cinsel ilişki, ister benzeri diğer faaliyetler olsun, kutsallaştırma hareketi hem ödüle, hem de ödülün taşıdığı potansiyel tehlikelere dikkati çeker ve kısıtlamalar getirerek sağduyulu bir yol sunar.

BAYRAMLAR VE KUTSAL GÜNLER

Yahudilik anılarıyla yaşayan bir dindir. Bayram ve kutsal günlerin yıllık döngüsü, Yahudiliğin uzun tarihini ve Yahudilerin Tanrı, doğa ve insanlık ile olan bağını teyit etme fırsatını sunar. Erken kutsal kitabi dönemlerde, İsrail bir tarım toplumuydu. Bugüne kadar kutlanan festivallerin bazıları, tarımın ihsan ettikleri için, Tanrı'ya şükreder. Bazıları İsrail'in tarihindeki hem sevinçli hem de trajik bazı olayları işaret eder. Diğerlerinin ise tarihi ya da iktisadi bir temeli yoktur ve yalnızca Tanrı ve insanlık arasındaki ilişkiye odaklanırlar.

SAYGI - HUŞU GÜNLERİ (*Yamim Noraim*)

Yılın başlangıcı, hem kutlama hem de tefekkür zamanıdır. Bir yan-

dan varoluşumuzu, öte yandan kendimizin ve ailemizin ihtiyaçlarını karşılamak için hayatımızı kazanmadaki başarımızı kutlarız. Daha da derin bir düzeyde, geçmiş yılı sağ salim bitirmiş oluşumuzu ve başlayacak olan yıla sağ salim girecek oluşumuzu kutlarız. Ancak bu farkındalık, yaşamımızın derin doğası ve anlamını düşündükçe, bizi bir ürperti noktasına getirmelidir. Huşu Günleri, Yahudilerin kutlama ve ürpertiye bir arada yaşadıkları bir dönemdir. Tişri ayının ilk gününde *Roş Aşana* (Yıl Başı) ile başlar ve on gün sonra Yahudi takviminin en kutsal günü *Yom Kipur* (Kefaret Günü) ile sona erer.

Roş Aşana

Roş Aşana, *Tora*'da, hem *Yom Teru'ah*, yani *Şofar* (koç boynuzundan yapılmış çalgı) çalma günü, hem de *Yom ha-Zikaron*, Hatırlama Günü, olarak geçer. Yahudi geleneği bu günü, dünyanın doğum günü, yaratılışı anma günü olarak kabul eder. Mutlu bir gün olsa da kutlama günü değildir çünkü dikkatli bir öz-keşfe adanmış, zor bir kişisel araştırma döneminin de başlangıcıdır. Geçen yılda -başkalarına karşı, kendimize karşı ve Tanrı'ya karşı- yaptığımız hataların farkına varmayı amaçlarız. Yoğun öz-keşfin amacı, verdiğimiz zarar için pişmanlık duymak ve tekrar doğru yola yönelmek ve böylece gelecek yılda kendimizi iyileştirip farklı davranmaktır. Bu öz-keşif dönemi on gün sürer ve ayın 10'u olan Kefaret Günü'nde neticelenir.

Roş Aşana'nın çoğu tören ve gelenekleri, sinagogda gerçekleşir. Ancak ilk akşam özel simgesel yiyeceklerle evde yenilen bir bayram ziyafeti vardır. Bunların en yaygını gelecek yılın tatlı geçeceğini simgeleyen baldır. *Halla* denilen özel bayram ekmeği ile elmalar bala banılarak yenir. Günün çoğu sinagogda geçirilir. Günlük düzenli ibadet, şiirler, şarkılar, okumalar ve ayinler eklenerek genişletilir. *Roş Aşana*'daki en belirgin ayin, ibadet sırasında *şofar* (koç boynuzu) üflenmesidir. Bu gelenek *Tora*'da emredilmiştir ve bazı sinagoglarda *şofar* yüz kere üflenir. *Şofar*'ın ilkel ve gırtlaktan gelen sesi hem heyecanlandırıcı hem de rahatsız edicidir. Uykudaki ruhlarımızı uyandırabilir ya da bizi kötü

yanlarımıza karşı mücadeleye çağıran bir "savaş borusu" olabilir. En temel düzeyde, Tanrı'yla iletişimden ortaya çıkan, kelimesiz bir dua ve duygusal bir haykırıdır.

Bu gündeki özel dualar Yahudiliğin üç önemli ilkesini yansıtır:

- Tanrı'nın evrenin Kralı olarak kabulü
- Tanrı'nın kötülerini cezalandırdığı ve iyileri ödüllendirdiği
- Tanrı'nın *Tora*'yı Sina'da vahyettiği ve Nihai Kurtuluşu getireceği

Bu güne ait dualar, iyi ve kötü davranışlarımızın yazıldığı ilahi kitap imgesini içerir. Eğer iyi davranışlarımız kötü davranışlarımızdan fazlaysa, gelecek yıl için Yaşam Kitabı'na yazılırız; ancak eğer günahlarımız iyi hareketlerimizden fazlaysa, Ölüm Kitabı'na yazılırız. Bu nedenle, Tanrı'nın bizi yaptığımız iyilikler için hatırlaması, affedici olması ve bizi Yaşam Kitabı'na yazması için dua ederiz.

Yom Kipur

Kefaret günü *Yom Kipur*, Tişri ayının onuncu gününe denk gelir ancak önceki günlerinde, önemli bir özelliği ihtiva eder. Bu günlere On Tövbe Günü denir. Geleneğe göre, tamamıyla dürüst olanlar *Roş Aşana*'da Yaşam Kitabı'na kaydedilirken, tamamıyla günahkar olanlar Ölüm Kitabı'na kaydedilir. Ancak insanlığın büyük çoğunluğu ne tamamen iyi ne de tamamen kötüdür. On Tövbe Günü'nde içten bir şekilde tövbe edip Yaşam Kitabı'na yazılabilirler. *Talmud*, kendimizi her zaman biraz iyi, biraz kötü olarak görmemizi öğretir, böylelikle yaptığımız her hareket, kaderimizi yaşam ya da ölüme kaydettiren hareket olabilir (*Kiduşin 40a-b*). Böylece bir bilinç, kaçınılmaz olarak iyi ve ahlaklı davranışa götürecektir.

Yom Kipur'un en ayırt edici özelliği, günbatımından önce başlayıp ertesi günün günbatımından sonra biten oruçtur. *Yom Kipur* muhtemelen, Medine halkına 622'de Muhammed tarafından öğretilen ve İslami Muharrem ayının onuncu gününde, iki akşam arasında tutulan Aşure orucuyla aynıdır. Aslında *Aşure* isminin, *Yom Kipur*'un Aramicesi "Tişri'nin onuncu günü" anlamına gelen *Asora de Tişri* (*Levililer 16:29*) ile aynı kökten geliyor olma ihtimali yüksektir. İslami Aşure artık zorunlu

bir oruç değildir, ancak *Yom Kipur*'da oruç Yahudilik'te zorunludur. Aslında Yahudi takvimindeki en kutsal gündür.

Kadim Kudüs Tapınağı'nda, İsrail toplumunun günahlarının kefaletini ödemek için takvimdeki en kutsal gün olan *Yom Kipur*'da, ayrıntılı ayinler gerçekleşirdi. Bunlardan biri de, Tanrı'nın ağıza alınamaz isminin topluluktaki en kutsal kişi olan *Kohen gadol* tarafından, yer yüzündeki en kutsal mekan olan Tapınağın da en kutsal mekanında, resmi olarak telaffuz edilmesi idi. O bunu yaparken bir araya gelmiş İsrailliler, Tapınak avlusunda ve yerlerde yüzüstü secde ederlerdi. Birçok adağı içeren daha birçok ayin de *Yom Kipur*'da, Tapınak'da gerçekleşiyordu.

Geçen iki bin yıl boyunca *Yom Kipur* ayini, sinagogda gerçekleşti. Yeme, içme, banyo, cinsel ilişki ve diğer birçok faaliyet yasak olduğundan bu günde evde bulunmak için pek bir neden yoktur. Ayrıca deri ayakkabı giymek de yasaklanmıştır. Oruç hariç, *Yom Kipur* ile Müslüman hacıların *Hac* yolculuğu kuralları birbirine çok benzer. *Tora* Yahudilere, gündelik yaşamın düzenli hazırlarından çekilerek kendilerine "acı çektirmelerini" emreder (*Levililer 16:31, 23:27; 32; Çölde Sayım 29:7*). Bu günde kendine acı çektirmenin amacı, kendini Tanrı'nın lütuflarından mahrum bırakarak bu lütufların daha fazla farkına varmak ve akli çelici herhangi birşey olmaksızın yaşamın daha derin konularına odaklanmaktır. Yahudi geleneği melekleri, yemeyen, uyumayan ve tabi ki cinsel ilişki kurmayan varlıklar olarak tarif eder. *Yom Kipur* Günü'nde bizler, Tanrı'yı ve yaşamımızın gerçek anlamını tefekkür içinde bulunan melekler gibiyizdir.

Yom Kipur'da beş tane ibadet vardır ve bunların uygulanabilmesi için günün çoğunun sinagogda geçmesi gerekir. Her ibadet, bazıları özel bazıları topluluk önünde olmak üzere, itirafları içerir. Huşu Günleri için bestelenmiş özel bir melodi eşliğinde *Tora* okunur. Kutsal kitabi dönemlerden gelen *Yunus* Kitabı'ndan da çeşitli bölümler, sinagogda okunur. Bu bölümlerden biri ölenler için duadır, diğeri *Yom Kipur* için yapılan Kadim tapınak döneminin ayinini anlatır, bir diğeri ise çağlar boyunca Yahudilerin maruz kaldıkları azap ve işkenceyi hatırlatır. Hafı-

zalardan silinmeyen ezgiler, cemaat halinde uzun ibadet süreçleri, fiziksel güçten yoksunluk (oruç), zorlayıcı metinsel ve şiirsel okuma ve günün manevi anlamını derinden zenginleştiren dualar, kişinin bireysel tövbeye, hayatın anlamına ve Tanrı ile aile arasındaki ilişkilere yoğunlaşmasına olanak tanır. Günün amacı yalnızca tövbe etmek değil, aynı zamanda da kişinin bireysel önceliklerini silerek başa dönmesidir ki, böylece yeni yıl iyi edimler ve iyi düşünceler yılı olabilsin.

HAC BAYRAMLARI

Tora, İsrailoğulları'nın üç hac festivali olan *Sukot*, *Pesah* ve *Şavuot*'ta, yılda üç kere Kudüs'e hac yapmasını söyler (*Yasanın Tekrarı* 16:16-17). Tanrı'ya şükran sunmak için vesile olan bu kutlamalar, binlercesinin yürüyerek Kudüsteki merkez Tapınağa ve İsrailoğulları'nın başkentine gittiği için, ayrıca Yahudiler'in birliğine de şahadet eder. Üç hac bayramına *shalosh regalim* (şaloş regalim), "üç kere ayakla gitmek" (Arapça: *thalthe rujlan*) denir. Bunlara, Arapça *hac* sözcüğü ile tam olarak aynı olan *hag* da denir. Bu kökün çekirdek anlamı "zıplamak ve dans etmek", ya da "bir daire şeklinde hareket etmek"tir ki bu iki hareket de kadim dini kutlamaların bir parçasıydı. Halen günümüzde de Müslümanlar Mekte'deki Kutsal Kabe'yi tavaf etmeye ve Yahudiler de *Şabat*'da ve özellikle de *Sukot* (hakkafot) Bayramı'nda *Tora* parşömenleriyle sinagogda ibadet edenlerin çevresinde dönmeye devam etmektedirler.

Kutsal Kitap'la bağlantılı üç hac bayramı Tapınak'ın yıkımından iki bin yıl sonra bile hala temel bayramlardır. Bar Kohba isyanından sonra Yahudilerin Kudüs'e girişi yasaklandığında hacca gidemez oldular. Bunun yerine festivaller sinagog ve ev kutlamalarına dönüştü. Bu kutlamalar sırasında çalışmama kuralı bir istisna ile aynı *Şabat*'taki gibi geçerlidir. Yemeklerin ve onunla bağlantılı şeylerin hazırlanması serbesttir (*Mısırdan Çıkış* 12:16).²

² Bu *Roş Aşana* ve *Yom Kipur* için de geçerlidir, fakat *Yom Kipur*'da çocuklar, hastalar, güçsüzler ve hamileler dışında kimse için yemek hazırlanmaz.

Sukot

Yom Kipur'dan beş gün sonrası *Sukot*'tur. Bu bayramın adı İbranice "barakalar" ya da geçici sığınak anlamına gelen sözcükten türemiştir. Tüm büyük Yahudi bayramlarında olduğu gibi, *Sukot*'un kutlanması *Tora*'da emredilmiştir (*Mısırdan Çıkış* 23:14-16, *Levililer* 23:33-44, *Yasanın Tekrarı* 16:13-17). Diğer hac festivalleri gibi *Sukot* da bir tarım bayramıdır ve Hasatın *Hag*'ı (yani ürünün; İbranice: *hag ha- 'sif*) olarak anılır. Güz hasatının sonunda gerçekleşen bu kutlama, İlahi Bolluğa şükran sunmak için bir vesiledir. Her ne kadar Tanrı'ya şükran sunma için vesile olsa da, tüm Yahudi kutlamalarında olduğu gibi *Sukot* Bayramı'nın da manası bunun çok ötesindedir (*Levililer* 23:41-43):

"Bunu her yıl yedi gün RAB'bin Bayramı olarak kutlayacaksınız. Kuşaklar boyunca sürekli bir yasa olacak bu. Bayramı yedinci ay kutlayacaksınız. Yedi gün çardaklarda kalacaksınız. Bütün yerli İsraililer çardaklarda yaşayacak. Öyle ki, gelecek kuşaklar İsrail halkını Mısır'dan çıkardığım zaman çardaklarda barındırdığımı bilsinler. Tanrınız RAB Ben'im."

Bu nedenle *Sukot*'a katılmak, Tanrı'nın İsrail'i Mısır köleliğinden kurtarışının da bir anımsatıcısıdır.

Zamanımızda birçok Yahudi bütün hafta boyunca *Suka*'larında yaşamıyor olsalar da içinde bulunan yemeklerden mümkün olduğunca yerler ve bazen de içlerinde uyurlar. Akraba ve arkadaşlar neşe içinde birlikte *Suka*'da yemek yerler. Bu süreç boyunca sinagogda, *Tora* parşömeninden bu bayrama özel okumaların yapıldığı ve dört demet bitkinin dört ana yönde ve de yukarı aşağı sallandığı özel ibadet şekilleri de yer alır. On Tövbe Günü'nün zorlu öz-keşif sürecinden sonra *Sukot* gerçekten de neşeli bir kutlamadır.

Sukot'un sonunda, sinagogdaki haftalık *Tora* okumalarının bir yıllık döngüsünün tamamlanışının kutlandığı, "*Tora* sevinci" anlamına gelen, *Simha Tora* Bayramı gelir. Bu günde *Yasanın Tekrarı*'nın (*Tora*'nın son kitabı) kapanış beyitleri okunur ve bunu *Yaratılış*'ın ilk birkaç beyti iz-

ler. Kutsamaya ve *Tora*'dan okumaya, genelde uygulama dışı bırakılanlar ve çocuklar dahil olmak üzere herkes davet edilir. Ayrıca cemaatin, ellerinde *Tora* parşömenleriyle dans edip şarkı söyleyerek, ritüelik bir çember oluşturma geleneği de vardır. *Tora*'nın yüceltilmesi, ona bir tapınma değil vahyin İlahi Sözlerine duyulan sevginin bir ifadesidir. *Tora*'yla yapılan coşkulu danslar, insanların Tanrı'ya ve Yahudiliğe olan tutkularını göstermek için vesile olurlar.

Pesah

Pesah (Fısıh) bahar hac festivalidir ve diğer hac festivallerinde olduğu gibi Tapınak'ın yıkımından sonra ev ve sinagoga taşınmıştır. Bu hem koyunların yavrulama, hem de Filistin'deki kış yağmurlarıyla büyüyen tohumların bahar başlangıcındaki hasat zamanıdır ve festival ayinlerinde hem göçebe hem de zirai unsurlar hala görülebilir. Ancak kutlamanın temel özelliği *Yasanın Tekrarı 16:1-4*'de özetlendiği gibi, Tanrı'nın İsrail'i Mısır köleliğinden kurtarışıyla ilgilidir:

"Aviv ayını tutun ve Tanrınız RAB'bin Pesah Bayramı'nı kutlayın. Tanrınız RAB Aviv ayında geceleyin sizi Mısır'dan çıkardı. Tanrınız RAB'bin adını yerleştirmek için seçeceği yerde davarlardan, sığırlardan Pesah kurbanlarını keseceksiniz. Kurban etiyle birlikte mayalı ekmek yemeyeceksiniz. Yedi gün mayasız ekmek -sıkıntıda yenilen ekmek- yiyeceksiniz. Siz Mısır'dan aceleyle çıktınız. Öyle ki, yaşadığınız sürece Mısır'dan çıktığınız günü anımsayacaksınız. Yedi gün ülkenizin hiçbir yerinde maya bulunmasın. Akşam kurban edeceğiniz hayvanların etinden ilk günün sabahına bir şey bırakmayacaksınız."

Pesah Bayramı İsrail'in Mısır'daki yüzyıllık kölelikten kurtuluşunu andığı için bugün birçokları tarafından insanın esaretten kurtuluşunu kutlayan bir bayramdır. Bu, Pesah'ın anlamının gerçekten önemli bir parçasıdır ancak bayramın dini özü özgürlük değil, (insandan ziyade Tanrı'ya) sadakat -hatta kulluk-tur. İsrail'i Mısır bağımlılığından kur-

taran, insan özgürlük savaşçıları değil, Tanrı idi. Bu nedenle Yahudiler, sadakatlerini sadece Tanrı'ya göstermelidirler ve asla herhangi bir lidenin kaprislerine körü körüne kapılmamalıdır.

Bu onurlu bir durumdur ancak aşırılık, şiddet ve kıyıma (kan dökme-ye) götürebilir. Tanrı'nın talepleriyle toplumun talepleri arasındaki bağlantıyı kişiler birbirinden farklı algılayabilir. Böylelikle aşırıya kaçanlar, Tanrı'nın taleplerini garip ve önyargılı bir şekilde yorumladıkları için, topluma karşı şiddet uygulayabilir. Bu nedenle *Talmud* toplum kuralları ile Tanrı'nın talepleri arasında her zaman bir denge oluşturulması gerektiğini açıkça belirtmiştir. Bu, Arami deymi *dina de-malkhuta dina*'da şöyle özetlenmiştir: "krallığın yasası yasa olmalıdır" (*Nedarim 28a, Baba Kama 113a-b*). Okuyucu İbranice ve Arapça arasındaki benzerliği burada da fark edecektir. İbranice *din*'in kök anlamı "yargı"dır. Arapça'da bu anlam *daynuna* ("yargı") ve el-Dayyan ("Hakim", Tanrı'nın bir sıfatı) sözcüklerinde de vardır. Ancak bunların yaygın Arapça anlamları "ödünç alma ya da verme" ya da "bir dini ikrar etmek"tir.

Pesah Bayramı Tanrı'nın talepleriyle insanlığın talepleri arasındaki dengeyi simgeler. Zorlu ancak neşeli ritüelik uygulamalar şartları, Yahudilerin tarih boyunca her toprakta iyi vatandaşlar olarak yaşarken aynı zamanda da bu ilahi olarak emredilmiş bayramı kutlamanın yollarını bulmaya zorlamıştır. *Sukot* gibi *Pesah* da bir hafta sürer ancak işten tamamen uzaklaşma bütün bu süreç için geçerli değildir. Bu yalnızca bayramın başı ve sonu için geçerlidir. Aradaki günler kutlamaların ve bayramın ritüelik uygulamalarının kutlamalarının çoğunu içerir ancak insanların iş, aile ilişkileri gibi gündelik sorumluluklarını yerine getirmelerine de olanak tanır.

Pesah haftasının en belirgin özelliği, kişinin evindeki tüm mayaları kaldırması kuralıdır. İbranice *Hametz* (Arapça: *hamid*), ekşimiş maya ya da tahılın mayalanmasını sağlayan herhangi bir katalizördür (başlatıcı). Yalnızca mayalı ekmek ve pastalar değil, geniş *matsa* hariç, hububat alkolü ve hemen hemen her türlü tahıl ürünü yasaktır. *Matsa* buğday unundan yapılmasına rağmen maya kullanmadan sıkı bir denetim

altında pişirilir ve una su eklendikten sonra gerçekleşen doğal mayalanmanın pişimden önce oluşmaması için çok süratli davranılır. *Matsa*, *Pesah* haftasının ana yemeğidir ve çeşitli *matsa* türlerini içeren birçok tarif vardır. Kişinin eşyaları dahil evinin her köşesi tüm kırıntı ve tozdan arındırılmalıdır. *Pesah* ayrıntılı bir bahar temizliğine dönüşür. Festival için, özel yemek ve pişirme takımları kullanılır. Mayalanmaya yol açabilecek herhangi bir şeyle temas etmemeleri için yılın geri kalanında kapalı bir şekilde muhafaza edilir.

Tora, Yahudilerin *Pesah* haftası boyunca neden mayalanmış ekmekten uzak durmaları gerektiğini açıklamaz. Bu uygulamanın özünde kişinin kendini Tanrı'nın emirlerine teslim etmesinin gerekliliği yatar. Daha sonraki nesillerin haham ve bilgeleri ise birkaç neden ileri sürerler. Bunlardan popüler olanı şudur: Nasıl ki maya hamur işlerini kabartır, biz insanlar da şişmeye eğilimliyiz ve alçakgönüllülüğü çabuk unutturuz. *Pesah* haftası boyunca daha alçakgönüllü ve şefkatli olabilmek için kendimizi yalnızca somut mayalardan değil kişisel şişkinliklerimizden de arındırmaya çalışırız. *Hametz* insanın kötülüğe olan eğilimini de simgeler. Tüm mayaların temizlenmesi, kişinin kendini tüm kötülüklerden -içindeki *hametz*'den- arındırmasının mecazi bir anlatımıdır.

Her ne kadar fakirlere yardım etmek bütün bir yıl boyunca bir gereklilikse de *Pesah*, ihtiyacı olanlara yardım amacıyla para toplamak için özel bir zamandır. Bu *ma`ot hittin* ("buğday parası"), bayramı neşe içinde kutlayabilmeleri için fakirlerin *matsa* almalarına -ve diğer tüm ihtiyaçlarını karşılamalarına- yardım etmeyi amaçlar.

Yıl içerisinde en sevilen Yahudi bayram uygulaması evde gerçekleşen *Pesah*'ın *seder*'idir (Pesah sofrası). *Tora*'da *Pesah*'ı kutlama emirlerinin ardından şu yazar (*Mısırdan Çıkış 13:14*): "İlerde oğullarınız size, 'Bunun anlamı ne?' diye sorduklarında, 'RAB bizi güçlü eliyle Mısır'dan, köle olduğumuz ülkeden çıkardı' diye yanıtırsınız."

Tanrı'nın kurtuluşunu anlatma gerekliliği uzun ve neşeli bir tören yemeğine dönüşmüştür. Yemek boyunca Mısır'dan Çıkış, bilmeceler, oyunlar, şarkılar, yorumlar ve sofradaki yiyeceklerle tekrar tekrar hatırlatılır.

Gecenin faaliyetleri çocukların katılımı üzerine odaklanır.

Seder töreni ve yemeği, simgesel nesnelerle doludur. Mısır'dan Çıkış hikayesini ve ritüelik uygulamaları nakleden *Agada*, bir taslak sunar. Tanrı İsrail'i dört yolla kurtarma sözü vermiştir ve bunları anımsamak için dört kadeh şarap içilir. Fazladan bir kadeh, peygamber Eliyahu'yu bekler. Eliyahu geleneğe göre Kurtarıcı Mesih'in gelişini duyuracağı zaman gelip bunu içecektir. *Seder* yemeğinde *matsa* (hamursuz) yemek gereklidir. Göze çarpacak bir şekilde masaya konan tören tepsisinde bazı simgesel yiyecekler bulunur. Kızarmış incik kemiği, kadim Tapınak'taki *Pesah* adağının bir anımsatıcısıdır. Yanına konulan yumurta, baharın uyanışını ve Tapınak kurbanlarını simgeler. Bir tabak yeşillik, kereviz doğanın ve baharın simgesidir ancak kölelerin gözyaşlarını anımsatan tuzlu suya batırılmışlardır; acı otlar (*maror*, Arapça: *murr*) da köleliğin acılığını simgeler. Siyah üzüm, elma ve cevizden yapılmış bir kâse bulamaca benzer tatlı, (*haroset*) kadim Mısır şehirlerinin, Yahudi kölelerce, yapımında kullanılan harcı simgeler.

Akşamın başlangıcında evin reisi bir parça *matsa*'yı kaldırır ve Aramice şu duyuruyu yapar:

Bu, atalarımızın Mısır ülkesinde yediği, fakirlik ve keder ekmeğidir. Aç olan herkes gelsin ve yesin. Muhtaç olan herkes gelsin ve Pesah yemeğini paylaşsın. Bu sene halâ buradayız, seneye İsrail ülkesinde. Bu sene halâ köleyiz, seneye özgür insanlar.

Bu duyuru karmaşıktır ve farklı anlamlar içerir. Fakirlerin ve açların artık muhtaç olmayacakları ve zulme uğrayan halkların özgürlüğe kavuşacakları Kurtuluş için derin bir özlemi dile getirir.

Yahudilerin kurtuluş ümidi, İsrail Ülkesine dönme ümidiyle her zaman yakından bağlantılı olmuştur. Ancak bu, yüzyıllar boyunca belirsiz bir gelecekte gerçekleşecek bir hayaldi. Dindarlık ve iyi edimler Kurtuluş'u hızlandıracaktı ancak başarısızlığa uğrayan birçok mesihi hareket, siyasi ya da askeri faaliyetlerin Kurtuluş'u getirmeyeceğinin acı gerçeğini gösterdi. Daha önce 5. Bölümde söylendiği gibi, ancak Batı'da yeni modernlik fikirleri geliştğinde Yahudiler kendi kaderlerini yeniden yönetme çabası içine girdiler. Edilgen bir biçimde Kurtuluş'u bekledik-

leri sessiz yüzyıllar boyunca bile Kudüs ve İsrail Ülkesi ile olan manevi ve hatta etnik ya da vatanperver bağ, her zaman Yahudi toplum bilincinin ve benlik farkındalığının ayrılmaz bir parçası oldu.

Seder'de en küçük çocuk sorar, "Bu akşam neden diğer tüm akşamlardan farklı?" Bu sorunun yanıtı akşamın geri kalanını, hikayeler, Kutsal Kitap'tan ve hahamlar tarafından yazılmış metinler, şarkılar, simgesel yiyeceklerin yenmesi ve tartışmalar ile doldurur. Haftanın geri kalanını ise diğer birçok adet ve uygulama doldurur. Bunların arasında sinagogdaki özgün ibadet uygulamaları ve Kutsal Kitap'tan özel okumalar vardır. *Pesah*'ın ikinci gününden başlayarak, yıllık hac bayramlarının üçüncüsü ve sonuncusuna kadar elli gün sayılır (*Levililer 23:15-21*).

Şavuot

İngilizce Pentecost olarak bilinen *Şavuot*, *Tora*'nın "İlk Meyve Hasatı'nın Hac festivali" (*hag hakatzir bikkurei ma'asekha; Mısırdan Çıkış 23:16*) olarak adlandırdığı yaz başlangıcı hasatının habercisidir. Tüm hac bayramlarında olduğu gibi, tarihi bir olay, Tanrı'ya şükran sunma ile birleştirilmiştir. Kutsal Kitaba göre *Pesah*'tan *Şavuot*'a kadar elli gün sayma gerekliliği iki bayramı birleştirir. Bu elli gün Mısır'dan Çıkış ile Sina Dağı'nda *Tora*'nın verilişi arasındaki süreye denk gelir (*bkz. Mısırdan Çıkış 19:1*). Bu nedenle *Şavuot*, Mısır köleliğinden kurtuluşu izleyen Sina vahyine tekabül eder. Yasa olmadan özgürlük anlamsızdır ve Tanrı'nın İsrail'i kölelikten kurtarışı ilahi bir rehberlik olmaksızın tamamlanamazdı. Mısır'dan kurtuluş İsrail halkının tümünün Tanrı ile yaptığı *Tora* ahidine topluca adanmaları ile tamamlanmıştır.

Şavuot tam olarak bir hafta sürmeyen tek hac bayramıdır. Bayramda süt ürünleri tüketmek, ev ve sinagogu yeşil bitki ve dallarla süslemek adettir. Bu adetlerin kökeni bilinmemektedir. Ayrıca *Şavuot* gecesi uyumayıp *Tora* okumak da adettir. Bu adet, ertesi gün gerçekleşecek tarihi vahiye hazırlanmanın bir yolu olarak, Ortaçağ mistiklerince başlatılmıştır. Bugün birçok sinagogun *Şavuot* gecesinde bir okuma programı vardır. Bu program Kutsal Kitap, *Talmud*, tefsirler (yorumlar), *Mid-*

raş, ya da Yahudilik ve dini hayatla ilgili modern konuları kapsar. İbadet, Kutsal Kitap'tan okumalar ile tüm bayramlarda söylenen *allel* ("övgü") adlı özel ilahileri içerir. O hafta *Tora*'dan okunan parça, Sina'daki vahyi anlatır. On Emir sesli okunurken cemaatin ayakta durması adettir. Tüm İsrail de Sina'da Tanrı'nın vahyini almak için aynen bu şekilde ayakta durmuştur ve bu da onun simgesidir.

DİĞER BAYRAMLAR

Yahudi takviminin en büyük bayram ve kutlamaları Huşu Günleri (*Roş Aşana* ve *Yom Kipur*) ile üç hac bayramı olan *Sukot*, *Pesah* ve *Şavuot*'tur. Ancak takvimde daha birçok bayram bulunur. Bunların en önemlileri *Hanuka*, *Purim* ve *Tişa BeAv* (Av ayının dokuzuncu günüdür). Bunların yalnızca tarihi bir önemi vardır ve zirai ya da pastoral kökenleri bulunmaz. Bu bayramlar ya kutsal kitabi dönemden sonra ortaya çıkmıştır, ya da İsrail Ülkesi dışındaki olayları anmaktadır.

Hanuka

"Adamak" anlamına gelen *Hanuka*, Kudüs Tapınağının Yunanlılar tarafından lekelenmesinden sonra yeniden adanmasını anar. M.Ö. 167 yılında Suriye hükümdarı Antiohus IV, putperest ibadetleri serbest bırakıp Yahudiliği yasaklayarak, Tapınağın kutsiyetini lekeledi. Yahudiler buna isyan etti ve bölgeyi yeniden kontrol altına almaya çalışan Yunan ordularını yendi. Durum biraz karmaşıktı çünkü önemli sayıda bir grup Yahudi, Yunan kültürünün çekiciliğine kapılmış ve Yunanlıların tarafına geçmişti. Yahudi gelenekçiler sebat ettiler ve sonunda kazandılar.

Her ne kadar isyancılar askeri bir mücadele verip savaşı kazanarak amaçlarına ulaştılsa da, *Talmud*'un hahamları öne çıkardıkları hikayede bunun çok önemli olmadığını vurguladılar. Bu hikaye *Hanuka*'yı askeri zaferden daha çok, mucize ile karışık manevi bir yükseliş olduğunu vurgulayarak, askeri zaferin önemini azalttı. Tapınak'ta daimi olarak yanan kutsal bir lamba vardı ancak Yunanlılar bunu söndürdü. Yahudiler Tapınağı yeniden adadıklarında, Kohen'ler yağı boşalan lamba-

yı yeniden yakmağa gittiler ancak kutsal yağdan lambayı bir gün yakacak kadar, yalnızca bir kutu kaldığını gördüler. Kutsal Kitap'ta belirtildiği şekilde uygun bir yağın hazırlanması sekiz gün alacaktı (*Levililer 24:1-2*). Kalan yağ yenisi hazırlanana kadar sekiz gün, mucizevi bir şekilde yandı (*Talmud, Shabbat 21b*). Tanrı'nın bu mucizesini anmak için her evin sekiz gün boyunca, her gün bir ışık yakması kararlaştırıldı.

Hanuka aslında büyük bir bayram değildir ancak Yahudi topluluklarında çok geniş kitlelere yayılmıştır çünkü Noel ile hemen hemen aynı zamanda gerçekleşmektedir. Hristiyan Batı'da, Hristiyan olmayan ufak bir azınlık olarak birçok Yahudi, çocuklarının Noel kutlamalarından etkilenip Yahudilikten uzaklaşacaklarını hissettiler. Bu tehdide tepki olarak *Hanuka* kutlaması, Yahudi çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik, daha çekici hale getirildi.

Purim

Purim kutsal kitabı bir bayramdır ancak İsrail Ülkesi dışında gerçekleşen bir olayı andığı için küçük bir bayramdır. *Purim*, *Pesah*'tan tam olarak bir ay önce baharda, Adar ayında gerçekleşir. İran'daki Yahudi topluluğunun, kralın veziri Haman'ın¹ şeytani planlarından kurtuluşunu anar. Hikaye İbrani Kutsal Kitabı'nın üçüncü ve son bölümü *Yazı-lar*'da yer alan beş kısa kitap ya da parşömeden biri olan *Ester* Kitabı'nda bulunabilir. Alimler hikayenin kurgu olduğundan şüphe etseler de Yahudiler için oldukça anlamlıdır çünkü yabancı topraklardaki azınlıkların içinde bulundukları riskli duruma iyi bir örnektir. Hikayeye göre iki Yahudi kahraman Ester ve Mordehay, kötü veziri alt edip Pers İmparatorluğundaki Yahudileri kesin bir yok oluştan kurtarırlar. İlginçtir ki kitabın hiçbir yerinde Tanrı'dan bahsedilmez; buna rağmen Yahudi Kutsal Kitabı'nda bu hikayeye yer verilmiştir çünkü çok sevilir.

¹ Kutsal Kitaba ait *Ester* Kitabı'nda, Haman, Pers kralı Ahaşveroş'un veziridir. Kuran'da Firavun'un'un veziri olarak geçer. (Al-Qasas 28:6, 8, 38; Al-'Ankabut 29:39; Al-Mu'mun 24, 36).

Hac bayramları, *Roş Aşana*, *Yom Kipur* ve *Şabat*'ın aksine *Purim*'de, *Hanuka*'da olduğu gibi, Yahudiler çalışabilirler. *Purim* de *Hanuka* gibi oldukça neşeli bir bayramdır. Çocuklar kostümler giyer ve şeker hediyeleri verilir. *Ester* Parşömenin'in tamamı sinagogda yüksek sesle okunur. Parşömen okumasının her kelimesinin duyulması ve cemaatin kötü vezirin adı okunduğunda ayakları yere vurup gürültü çıkarması beklenir ve böylece vezirin adı tarihten silinir. Duymak ama aynı zamanda da duymamak gerekliliği çocuklar için bir eğlence, yetişkinler için de derstir. *Purim* aynı zamanda da muhtaçlara bağış yapma zamanıdır.

Tişa BeAv

Yaz mevsiminin ortalarında gerçekleşen *Av*'ın Dokuzu (*Tişa be-Av*), bir yas günüdür. Hem İlk Tapınak hemde İkinci Tapınak'ın da yıkıldığı günü anar. *Ağıt* Kitabı sinagogda yüksek sesle okunur ve dindar Yahudiler yirmi dört saat oruç tutarlar. Geleneğe göre iki Tapınağın yıkımına ek olarak diğer birçok felaket de bugünle bağlantılıdır. Avrupa'daki bazı Yahudi topluluklarının Haçlılarca kıyımı da bunlar arasındadır. 1492 yılında *Av* ayının dokuzu büyük ve görkemli İspanya Yahudi Topluluğu'nun Hristiyan Monarşisi tarafından sürüldüğü tarihi.

MODERN BAYRAMLAR

Yahudilerin hikayesi devam ediyor. Yirminci yüzyıl hem acı hem de sevincin damgasını vurduğu bir yüzyıl oldu. Soykırım Yahudileri daha önce hiç olmadığı kadar yok oluşun eşiğine getirirken (dünyadaki Yahudilerin üçte biri katledildi), İsrail Devleti'nin kuruluşu onlara, iki bin yıldan beri ilk kez kendi kendilerini yönetme fırsatı verdi. Her iki olayda dünyadaki bütün Yahudilerce anılır.

Yom a-Şoa

Bazen *Yom a-Şoa ve-Gevura* (Soykırım ve Direniş Günü) olarak da anılan Soykırım Günü, *Pesah*'ın ardından bahar sonunda gerçekleşir. Naziler ve Avrupa'daki birçok işbirlikçilerinin Yahudi soykırımı giri-

şimlerini anar. Ayrıca hiçbir kurtuluş umudu olmamasına rağmen, kurbanlık koyunlar gibi öldürülmeye karşı koyan Yahudilerin direnişini de anar. Yahudi direnişi geleneksel silahlı mücadelenin yanısıra birçok farklı şekillerde cereyan etti. Örneğin Naziler için mühimmat üreten bazı Yahudi köle-işçiler mühimmatları kullanılmaz hale getirdiler.

Yom ha-Atzma'ut

Yom ha-Atzma'ut (Bağımsızlık Günü) *Yom a-Şoa*'dan bir hafta sonraya denk gelir ve İsrail Devleti'nin kuruluşunu anar. Özellikle İsrail'de önemli bir bayramdır ancak dünyadaki birçok Yahudi de anmaya katılır. *Yom a-Şoa*'da olduğu gibi çok yeni bir anma günü olduğundan dünya genelinde uygulanan belli bir tören yoktur.

Yahudi Yaşam Döngüsü

Tüm dinler ve dünya kültürleri gibi Yahudi geleneği de, bireysel yaşamın en önemli olaylarını özel ritüeller, törenler ve ibadetlerle anlamlı kılarlar. Her din ve kültür bu olayları belirleme biçimiyle "kişiliğini" ortaya koyar ve Yahudilik de bunun dışında değildir. Yaşam-döngüsü törenlerinin özünde insanlığın dünya tarihinde Tanrı ile yoldaş olduğu inancı yatar. Her ne kadar yaratıcı Tanrı ise de, biz de dünyaya katkıda bulunuruz ve edimlerimiz olumlu olduğu kadar olumsuz da olabilir. Hayattaki görevimiz yapabileceğimizin en iyisiyle İlahi İradeyi gerçekleştirmektir.

DOĞUM VE *BRİT*

Çocuk dünyaya getirmek ilahi bir emirdir ama bunu gerçekleştiremeyecek durumda olanlar cezalandırılmaz ya da dışlanmaz. Ebeveynler çocuklarını eğitmek, onlara bir meslek ya da zanaat kazandırmak ve hatta yüzmeyi bile öğretmekle yükümlüdür ki güvenli, sağlıklı ve üretken yaşamlar sürdürebilsinler. Yahudilik bu-dünyaya önem veren bir dindir ve her zaman, dünyada cennet için değil dünya için yaşamının önemini vurgular. Bir çocuğun doğumu mutluluktur çünkü saf ve tarafsız bir çocuk dünyaya gelmiştir. Doğduğu an ne günahkardır, ne de *aziz*. Çocuğun potansiyelinin farkına varmasını ve dünyaya olumlu ve mutlu bir şekilde katkıda bulunmasını sağlama görevi ebeveyne, aileye ve topluma düşmektedir.

Yahudi anneden doğan bir bebek geleneğe göre Yahudi kabul edilir. *Tora* tüm erkeklerin sekiz günlükken sünnet edilmelerini emreder. (*Yaratılış 17:10-14, Levililer 12:3*) Yahudi anneden dünyaya gelen sünnet olmamış bir erkek nadiren görülür ancak yine de Yahudi kabul edilir. Sünnet törenine, İbranice "sünnet anlaşması" anlamına gelen, *brit mila* denir. İbrahim'in *Yaratılış*'ta başından geçen olaydan bu yana sünnet İsrail ve Tanrı arasındaki anlaşmanın "işaretlerinden" biri olarak kabul edilmiştir. Erkek çocuğu sünnet etmek babaya düşer ama genellikle *mo-*

el (sünnetçi) denen bu işin uzmanı bir kişiyi çağırır. Yeni doğan bebeğin sağlık durumu aksini işaret etmedikçe tören doğumdan sonraki sekizinci günde gerçekleşir.¹ *Şabat*'daki "dinlenme" gerekliliği bile sünnet emri ile ortadan kalkar ve böylelikle tören bir *Şabat* ya da tatil gününde bile gerçekleştirilebilir.

Sünnet töreni neşeli bir olaydır ve sünnet evine aile ve arkadaş çevresinden kalabalık bir grubu toplar. Törene katılmak bir onur olduğu için çok yakın akrabalar çocuğu getirmek ve tören sırasında tutmakla görevlendirilir. Törende çeşitli okuma ve dualar da vardır,ve bunların ardından aile ve misafirler neşeli bir ziyafete katılırlar.

Bazen *brit* olarak telaffuz edilen *Brit* töreni yeni doğan bebeğin adının da konduğu gündür. Herhangi bir isim seçilebilir ancak çocukları yakın akrabaların isimleriyle adlandırmak adettir. Aşkenaz Yahudileri geleneğinde çocuğa ancak ölmüş bir akrabanın ismi verilebilir. Böylelikle ölen kişinin hayatı yeni doğan çocuğa rehberlik ve ilham kaynağı olabilir. Sefarad Yahudileri geleneğinde çocuklar genellikle halen hayatta olan büyüklerinin isimlerini alırlar. Çocuk böylelikle yaşayan bir büyük ebeveyni özel bir rehber ve yaşam danışmanı olarak görebilir.

Sünnetin Yahudilikte neden bir anlaşıma işareti olduğu, *Yaratılış* Kitabı'nda İbrahim ile ilgili olan emir ve örnek dışında bilinmemektedir. Sünnet yalnızca erkek çocuğa uygulanır. Yahudilikte dişi sünneti gibi bir uygulama yoktur. Ancak bu, kadınların anlaşıma dışında olduklarını göstermez. Aksine İlahi Anlaşma tüm Yahudiler içindir. Ancak bu özel tören ve ziyafet yalnızca erkeklerle ilişkilidir. Geleneksel olarak bir kızın doğumu sinagogda duyurulur ancak bu gerçekleştirilirken yaşanan coşku ve heyecan daha azdır. 1970'lerin sonlarından bu yana kız bebeklerini de cemaate 'tanıştırmak' için *brit mila* törenine benzeyen bir tören yapılmaya başlanmıştır. Bu törenin şekli çok çeşitlilik arz etmektedir ve bir standardı yoktur ancak birçok toplulukta oldukça sevilip yaygınlaşmıştır.

¹ Geleneksel olarak doğumdan sonraki yedinci günde gerçekleşen eski İslami gelenek âkike adağı ve ad koyma arasındaki benzerliğe de dikkat ediniz.

Yapılan dua ve kutsamalar, Tanrı'dan her iki cinsin de *Tora* ile büyümesini, geleneğe ba lı kalıp O'nu sürdürmesini ve sevgiden kaynaklanan edimlerden asla uzakla mamasını diler. *Brit* töreninde baba  u duayı tekrarlar: "Tanrım, onu [yeni doğan bebeği] atamız İbrahim'in anlaşmasına dahil etmemizi emreden Sen, Mukaddes'sin." Aile ile birlikte kutlamaya katılan insanlar sonra hep beraber yanıt verir: "Anlaşmaya dahil olduğu için *Tora*'ya [ alı maya ve okumaya], evliliğe ve iyi edimlere [de yapmaya] dahil olabilsin."

BAR/BAT M TZVA

Çocuklar okula erken bir yaşta ba larlar ve onlardan *Tora*'yı   renip Yahudi hayatını tam olarak yaşamaları beklenir. Ne tam yetişkin ne de  ocuk olan genç ergenler, entelektüel olduğu kadar fiziksel olarak da olgunlaşmaya ba larlar. Geli imlerinin bu aşamasında davranışlarının sorumluluğunu almaları ve toplumun refahına katkıda bulunmaları beklenir. On üç ya ına basmı  bir erkek *har mitzva* ya da "anlaşmayla yükümlü" olur. Bu onun dini olarak re it olduğu ve artık bir yetişkinin dini sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiği anlamına gelir. Artık toplu ibadette yer alarak "minyan" olunabilir. *Bar mitzva*'nın, *Yom Kipur*'da oruç tutması ve diğer tüm dini ve etik emirleri yerine getirmesi beklenir.

Erkek  ocuk on üçüncü ya  gününden kısa bir süre sonraki bir * abat*'da *Tora* okumaya çağrılarak resmi olarak *bar mitzva* olur. Cemaatin önünde gerekli duaları okuyup *Tora* ve *Peygamberler*'den beyitler söyleyerek yeterliliğini gösterir. Okudu u beyiti analiz edip tartışarak cemaate *Tora*   retmesi beklenir, ayrıca toplu duaların bir kısmını da yönetebilir. Böylelikle yeterlilik gösterdiği herhangi bir Yahudi ayinine katılabilir ya da liderlik yapabilir. Her ne kadar bir Yahudinin yaşamındaki bu dönüm noktası geleneksel olarak sinagogdaki törenle sınırlı olsa da, birçok yerde törenin ardından ziyafet, bazen de müzik ve dans ile kutlamaya devam etmek gelenekle mi tir.

Yakın zamana kadar kişinin dini re itli e eri mesi yalnızca erkeklerle mahsustu. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında gittikçe artan miktarda

kız çocuklar kendi cemaatlerince *bat mitzva* olarak kabul edilmeye başlandı Onuncu bölümde gördüğümüz gibi, son birkaç nesildir durum değiştiyse de, Yahudilik geleneksel olarak kadınları birçok ayin faaliyetinden soyutlamıştır. Ancak Yahudiliğin liberal kollarındaki kadınlar erkekler kadar sorumludur ve aynı ayin ve liderlik faaliyetlerine katılmaları beklenir. Ortodoks Yahudilik cinsler arasındaki ayrımı sürdürüyor ancak Ortodokslukta bile *bat mitzva* kızları bir şekilde kabul görmeye başlamıştır. Her ne kadar *Tora* parşömeninden cemaate okumalarına izin verilme de kendi öğrenim ve bilgilerini başka şekillerde gösterirler. Kızlar genel olarak fiziksel ve entelektüel olarak erkeklerden daha erken olgunlaştıklarından, on ikinci yaşgünlerinden sonra *bat mitzva* olurlar.

EVLİLİK

Daha önce belirtildiği gibi İbranicede evlilik "kutsallık" anlamına gelen *Kiduşin* kelimesidir. Evlilik ilişkisi kutsaldır. Her ne kadar çoğalmak ya da eş olmak evliliğin önemli yönleri olsa da, tek amacı değildir. *Talmud*'a göre "eşi olmayan kişi uygun bir erkek değildir." Evli olamayan bir erkek "neşe, kutsama, iyilik . . . *Tora*, koruma . . . ve huzur olmadan" yaşar (*Yevamot 62b-63a*). Cinsel arzu kötü ya da utanılacak birşey değildir ancak tehlikeli olabilir, bu nedenle evlilik kurumu ile düzenlenmelidir. Geleneğe göre cinsel arzu [*yetzer a-ra`*], olmasaydı hiçbir erkek ev, evlilik ya da çocuk yapmazdı (*Genesis Rabbah 9:7*). Cinsel arzusunu inkar ettiği için çocuk yapmayan kişi "kan dökmüş, Tanrı'yı küçültmüş, ilahi-yeti İsrail'den uzaklaştırmış gibidir" (*Şulhan Aruh, Even ha-Ezer 1:1*).

Çok eşlilik Yahudilikte serbesttir ve Kutsal Kitap birden fazla karısı olan peygamber ve atalardan bahseder. Çok eşliliğin serbest olması na rağmen hem Kutsal Kitap hem de *Talmud*'da tek eşlilik kuralmış gibi görünür. Birçok kutsal kitabi metin tek bir eş önerir², ve *Talmud*'un hahamları arasında çok eşlilik hemen hemen hiç bilinmiyordu. İslamiyet aleminde çok eşliliğin serbest olması nedeniyle oralarda yaşayan

² Bkz. *Mezmurlar 128; Özdeyişler 12:4, 18:22, 19:14, 31.10-31, Vaiz 25.1, 26.*

Yahudilerin birden fazla eşli olmaları daha çok rastlanan bir durumdur. Çok eşliliğin yasak olduğu Hristiyan alemi tarafından suçlanmamak ve tepki almamak için hahamlar çok eşliliği yasakladı.

Yahudi yasasına göre erkek eşine yiyecek, giyecek ve cinsel doyum sağlamakla yükümlüdür (*Mısırdan Çıkış 21:10*). Karısı ve çocuklarını uygun bir şekilde yaşatabilmek için gerekirse kendi maddi gereksinimlerinden bile vazgeçmelidir (*Talmud, Hullin 84b*). Boşanma serbesttir ancak tavsiye edilmez. Resmi olarak yalnızca erkek boşanmaya onay verir ancak kadın da mahkemeye başvurarak inatçı eşini boşanmaya mecbur kılabilir. Yahudilikte boşanmak serbest olsa da İslamiyetteki gibi geçici evliliğe (*mut`a*) dair bir örnek yoktur.

Geleneksel olarak erkek evlendiklerinde eşine bir *ketuba* verir (Arapça: *kitab*). Bu, kocanın zamansız ölümü ya da boşanma durumunda kadının ekonomik güvenliğini sağlar. Bu uygulama kutsal kitabı *mohar*'dan gelir (*Mısırdan Çıkış 22:15*, Arapça: *mahr*) *Mohar* damadın, gelinin ailesine ödediği miktardır ancak Yahudilikte kutsal kitabı devirden sonra (İslamiyette olduğu gibi) *mohar* "armağanı", *ketuba*'da garanti altına alındığı şekliyle gelinin yasal hakkı oldu. Kadına mülk sahibi olma ve mülkü idare etme yetkisi verildi. Ortodoks olmayan Yahudiler arasındaki evliliklerde, *ketuba* karı kocanın birbirlerine olan ekonomik yükümlülüklerinden ziyade daha çok duygusal ve ruhsal bağa dayanır.

Evlilik töreni basittir. Çiftin yeni evini simgeleyen bir örtü (*hupa*) altında yapılan tören, sinagogdan ziyade genellikle dışarıda uygun herhangi bir mekanda yapılabilir. (Türkiye Yahudilerinin düğün törenleri sinagogda gerçekleşmektedir.) Yetişkin her Yahudi evlilik törenini yönetebilir ancak günümüzde bir hahamın yapması adet olmuştur. Törenin bağlayıcı olması için *ketuba*'nın gelin ya da damat ile kan bağı olmayan iki şahit tarafından imzalanması gerekir.

Tören iki bölümden oluşur. İlkine *Erusin* (nişan) denir. Kadim zamanlarda genç bir erkek ve kadın bu halka açık törende birbirlerine bağlanırlar ve ardından evlilik töreni tamamlanıncaya kadar ebeveynlerinin evine dönüp aylar hatta yıllarca beklerlerdi. İkinci bölüm *Kiduşin*

(kutsama), evliliğin tören sürecini tamamlar. Bugün, esasında ayrı olan iki tören, tek bir tören olarak birleştirilmiştir.

Nişan kısmı (*`erusin*, Arapça "evlilik" anlamına gelen *`urs* ile bağlantılı) Tanrı'yı yücelten ve evlilik kurumu için şükran sunan iki kutsamadan oluşur. Birçok Yahudi töreninde olduğu gibi, kutsamalar bir kadeh şaraptan yudumlanarak "mühürlenir" ya da onaylanır. Bu noktada *Kiduşin* kısmı başlar. Damat gelinin parmağına bir yüzük takar ve şu sözleri İbranice olarak tekrarlar: "Bu yüzük ile, Musa'nın öğretisi, yasası ve İsrail halkıyla uyumlu olarak, bana adanmış oluyorsun." Kadim zamanlarda, evlilik boyunca gelinin yalnızca kocasına ait olduğu, törenle de halkın önünde teyit edilirdi. Çok eşliliğin Yahudiler arasında hiç kalmadığı modern zamanlarda ilişkiyi karşılıklı kılmak için kadının da erkeğe yüzük takması adet haline gelmiştir.

Kısa süren yüzük törenini evlilik belgesinin (*ketuba*) okunuşu izler. Bunu da, Tanrı'yı kadın ve erkeği yarattığı için yücelten, yedi kutsamanın söylenişi takip eder. Bu kutsamalar çiftin hayatının sevgi ve mutluluk içinde ebedileşmesi için söylenir. Bu kutsamalar gelin ve damadın yeni bir kadeh şaraptan yudumlamasıyla onaylanır. Tören damadın (ya da her ikisinin de) cam bir bardağa basıp kırmasıyla son bulur. En mutlu anlarında bile çift böylelikle Kudüs'teki kadim Tapınak'ın yıkımını anar. Tören burada sona erer ve çift evlenmiş sayılır. Ardından ayrıntıları bölgeden bölgeye cemaatten cemaate değişen ziyafet ve kutlama gelir.

Tora insanların meyve vermelerini ve çoğalmalarını emreder ve evli çiftten eğer fiziksel olarak bir engel yoksa çocuk yapmaları beklenir. Kadim zamanlarda kısırlık boşanma nedeniydi. Geleneksel Yahudilikte doğum kontrolü, bazı koşullar altında ve halihazırda bir aile kurulmuşsa serbesttir. Yahudi geleneğine göre rahatlık ve kolaylık için kürtaj yapmak yasaklanmıştır. Ancak sorunlu bir hamilelik durumunda, annenin yaşamı tehlikedeyse kürtaj zorunludur. Annenin hayatı, gelişiminin son evresinde olsa dahi, doğmamış bebeğin hayatından önemlidir –hatta doğum anında bile (*Mişna, Ohalot 7:6*). Fetus potansiyel bir ya-

şam olarak görülür ancak doğum sürecinin son aşamasına kadar tam bir yaşam olarak görülmez.

Aile saflığı denilen uygulamanın özellikle Ortodokslar üzerinde önemli etkisi vardır. İsrail Ülkesine girmeden önce, Sina'da *Tora*'nın vahye-dilmesinden sonra çölde dolaşırken, İsrail kampı kutsal olarak görülüyordu. Bedensel işlevler kampın dışında gerçekleşmeliydi ve hem erkekler hem de kadınlar töreye göre *tum'a* denilen kirlenme durumuna girdiklerinde, kampın dışında olmaları gerekiyordu. *Tahara* denilen saflaştırma törenine katıldıktan sonra tekrar kampa kabul ediliyorlardı. Kirlenmenin nedenlerinden biri bedensel sıvıların kasıtsız olarak salgılanmasıydı. Bu nedenle uykuda boşalan erkekler ve adet gören kadınlar geleneğe göre kirli sayılıyorlardı (*Levililer 15*). *Tora*'ya göre adet gören bir kadınla cinsel ilişki kurmak, töreye göre ritüel kirlilik bulaştırdığı için, yasaklanmıştır (*Levililer 15:24, 20:18*).

Tapınak'ın yıkımından sonra töreye göre saflıkla ilgili olan kadim kuralların çoğu terk edildi ancak adet görme ile ilgili kurallar kaldı. Adet sırasında ve adetten hemen sonra bir kadınla cinsel ilişkiye girmek yasaktır. Adet gördükten sonra kadın hazır olduğunda özel olarak yapılmış *mikve* denilen bir havuza girer (bu bir akarsu ya da deniz de olabilir), tüm bedenini yıkar ve bundan sonra kocasına kendini teslim edebilir. Ortodoks Yahudiler bu kurala sıkı sıkıya uyar ancak Yahudiliğin liberal kolları daha esnektir. İslamiyetteki saflık (*tahara*) ve kirlenmeye (*najasa*) olan paralellik ilginçtir. İslamiyete göre de bedensel sıvılar kişiyi töreye göre kirli kılar ve adet dönemlerinde (*al-ha'id*) kadınlara kısıtlamalar gelir. Saflık ve kirlenmeye ek olarak eklemek kutsanmadan önce, ellerin törenle yıkanması Yahudilerde halâ gelenektir. Bu adet, Tapınak'ta adaklar adanmadan önce törensel saflığa erişen Kohen'lerin kadim uygulamalarından gelir.

YAŞLILIK

Talmud'da Haham Yehudah ben Tema'ya atfedilen ünlü bir deyiş vardır:

[Çocuk] beşinde *Tora* [çalışmak] için

Onunda Mişna için.

Onüçünde emirler [emirleri yerine getirmenin sorumluluğu] için

Onbeşinde *Talmud* için.

Onsekizinde evlilik için.

Yirmisinde geçimini sağlamak için.

Otuzunda güç [gücünün azami potansiyeline erişmek] için.

Kırkında anlayışa kavuşmak için.

Ellisinde [uygun] nasihat [vermek] için.

Altmışında yaşlılığa girmek için

Yetmişinde [oldukça saygın bir dönem olan] yaşlılık için.

Sekseninde [kişinin hayatta kalmış olması] gücü [nü göstermek] için

Doksanında [yaşlılığın ağırlığıyla] eğilmek için hazırdır.

Yüzünde kişi ölmüş ve geçmiş, bu dünyadan çekilmiş gibidir.

Bu deyiş Yahudilerin yaşam döngüsü görüşünü yansıtır: Yaşlılık; olgunlaşma, anlayış ve öğüt verme zamanı olduğu kadar, kişinin gündelik işlerden (liderlikten) de çekildiği bir zamandır. Bir mezmur, "Doğru insan hurma ağacı gibi serpilecek, Lübnan sediri gibi yükselecek. RAB'bin evinde dikilmiş, Tanrımız'ın avlularında serpilecek. Böyleleri yaşlanınca da meyve verecek, Taptaze ve yeşil kalacaklar" der. (*Mezmurlar 92:12-14*). Yahudilik yaşlılığın saygı ve mükemmellik zamanıdır. *Tora* şöyle emreder: "Ak saçlı insanların önünde ayağa kalkacak, yaşlılara saygı göstereceksin. Tanrın'dan korkacaksın. RAB benim. (*Levililer 19:32*). İbranice yaşlılara sakal (*zaqan*; Arapça *dhaqan*) kelimelerinden türeyen *zaqen* denir. *Talmud* bir *zaqen*'i *Tora*'yı öğrenmiş kişi olarak tarif eder (*Kiduşin 32b*). Yaşamın saygı gören bir dönemidir.

Modern dünyada gençler güzellik ve güçle özdeşleştirilirken, yaşlılar genellikle dışlanmanın ve işe yaramaz olarak görülmenin acısını çekerler. Yahudilik, aynen İslamiyet gibi, bu durumu kabul etmez. Yaşlılar toplum tarafından desteklenir ve bilgeliklerini paylaşmaları için cesaretlendirilirler. Gerçek aile, gerekse cemaat yaşlılar için sorumluluk alır ve onların katkılarını anlamlı, fiziksel ve toplumsal durumlarını da rahat kılmak için çalışırlar.

ÖLÜM VE YAS

Ölüm doğal olarak korkutucu bir şeydir ancak Yahudilik ölümün hayatın ve Tanrı'nın dünyasının bir parçası olduğunu teslim eder. Gündelik dualarda Tanrı'dan "ölüm ve yaşamın nedeni Olan" (*memit u-mehaye*) diye bahsedilir. Bu kavram ve deyiş Kur'an'da da bulunur (*yuhıy wayumit*; 3:156, 15:23, 50:43). Tanrı'nın savaşta olduğu bir güç ya da şeytan yoktur. Aksine Tanrı hayatın ve ölümün kaynağıdır. Ancak Tanrı'nın birgün ölüme bir son vereceği umudu vardır: "Ölümü sonsuza dek yutacak. Egemen RAB bütün yüzlerden gözyaşlarını silecek. Halkının utancını bütün yeryüzünden kaldıracak. Çünkü RAB böyle diyor." (*Yeşaya* 25:8).

Kurtuluş ve gelecek-olan-dünya inancı Yahudiliğin temel unsurlarındandır. Her ne kadar bu kavramlar Kutsal Kitap'ta açıkça belirtilmemişse de *Talmud*'un önemli bir kısmını oluştururlar. Yahudilik cennet ve cehennemden bahsetmez ancak kişi Tanrı'nın Emirleri'ni, cezalandırılma korkusuyla ya da ödül için değil, Tanrı aşkıyla yerine getirmelidir. Örneğin cehennem Yahudilikte çok iyi tasvir edilmemiştir ancak kişinin günahları için özür dileyebileceği bir yer olarak düşünülür. Yahudi geleneğine göre kötü olup cehenneme gidenler orada özür dileyebilecekler ve bir yıl acı çektikten sonra orayı terk edeceklerdir.

Talmud bilgeleri cennet cehennem, kurtuluş ve gelecek-olan-dünya gibi konularda görüş ayrılığı gösterdiler. Bu kavramlar asla anlaşılamayacağından, bunların asıl anlamlarını analiz etmek için zaman ve enerji harcamamanın daha iyi olduğuna karar verdiler. Kişinin kendini bu dünyaya fayda sağlamaya ve kendi davranışlarını düzeltmeye adanmasının daha iyi olduğunda karar kıldılar. Buna rağmen *Talmud*, tefsirlerinden birinde, bu dünyadan gelecek-olan-dünyaya geçme anı için teselli de bulunur. Türkçe'ye: "Ey Egemen RAB, güçlü Kurtarıcım, Savaş gününde başımı korudun" (*Mezmurlar*, 140:7) olarak çevrilmiş olan *Mezmur*'un orijinal İbranicesinde "*neşek*" olup da "savaş" diye çevrilmiş olan kelimeyi sorgular. Bu kelimenin kökünün "öpmek" ile aynı kökten gelmesini sebep göstererek, şöyle bir yanıt bulur: "İki dünyanın birbirini öptüğü gündür (*noşkin*). Bu dünya gidiyor, gelecek-olan-dünya

geliyor" (*Talmud Yerushalmi, Yevamot 15:2*).

Yahudilik hastaların iyileştirilmesi için elden gelen her şeyin yapılması gerektiğini düşünür ancak ölümü hızlandırmak için hiçbir şey yapılamaz. Öte yandan ölüme engel teşkil edecek şeyleri ortadan kaldırmak kabul edilebilirdir. *Talmud*'da, ölüm döşeginde bir haham hakkındaki bir hikaye vardır. Arkadaşlarının hiç durmaksızın okuduğu duaların gücü, hahamın ruhunu teslim etmesini engeller. Hahamın kızı elinde bulunan cam kavanozu düşürerek, odadakileri irkiltir ve hahamın son istirahatine çekilmesine olanak tanıyacak kadar uzun bir süre için duayı bölen bir gürültü yaratır (*Ketubot 104a*). Yahudi yasası konusunda otorite olan bazı kişilere göre belli şartlar altında, bir kişi ölürken, mekanik bir yaşam-destek cihazı devre dışı bırakılabilir bu konular çok karmaşıktır. Her duruma göre farklı karar verilir.

Birisi ölürken yanında bulunanlar ona *Şema İsrail*'i (Şema Duası'nı) söylemesi için yardımcı olurlar. Bu İbranice Tanrı'nın Birliğini onaylayan bir ifadedir ve İslamiyet'te ölürken Mekke'ye dönüp *şahadet* getirmeye benzer. Cesedin yıkanmasından, cenaze refakatine ve törenin sadeliğine kadar Yahudi ve Müslüman cenaze uygulamaları arasında çok büyük benzerlik vardır. Yas tutma şekli de bazı benzerlikler gösterir.

Bir ölüm duyulduğunda *baruh dayan a-emet*, "Gerçek Hakim Kut-sanmıştır" demek adettir. Yas tutan kişi daha sonra bir işaret olarak elbisesini hafifçe yırtar. Ölen kişinin cesedi, defnedilene kadar asla yalnız bırakılmaz. Hem bir saygı göstergesi olarak, hem de olası bir tacize karşı önlem olması açısından ceset defnedilene kadar "izlenir"

Ölü bir beden töreye göre saf değildir ve dokunanları kirletir. Beden defnedilmeden önce temizlenmeli ve sade, basit beyaz bir kefen (örtü) giydirilmelidir (sarılmalıdır). Buna *tahara* ("saflaşma") denir. Mumyalama kabul görmez çünkü doğal çözülme sürecini geciktirir.

Bazı bölgelerde kefene sarılan ceset doğrudan toprağa defnedilir. Birçok yerde basit kapalı tahta bir tabuta konur çünkü Yahudilik açık tabutları onaylamaz. Ölüm en büyük eşitleyicidir ve bu nedenle şatafatlı tabutlar inançsızlık hürmetsizlik olarak algılanır. Gösterişli bir cenaze

töreni Yahudilik ruhunu zedeler. Tabut, metal ya da fiberglas içermekten tahtadan yapılmalıdır ki cesetle birlikte ayrışsın. Bu kurallar şu beyitten kaynaklanır: "Topraksın ve toprağa döneceksin" (*Yaratılış 3:19*; ve bkz Kur'an 20:55). Ceset yirmi dört saat içinde, mümkün olduğunca çabuk gömülmelidir. Bedenin toprağa dönmesi beklendiği için geleneksel Yahudilikte ceset yakma kabul görmez ama liberal Yahudiler yakmayı seçebilir.

Müteveffa defnedileceği yere giderken cesede refakat etmek o kadar önemli bir emirdir ki, bilgeler ve hahamlar bunu gerçekleştirebilmek için *Tora* çalışmalarını dahi kesmekle yükümlüdürler (*Ketubot 17a*). Genellikle mezarlıkta gerçekleşen cenaze töreni, oldukça sadedir ve biri ölü için (*El male` rahamim*), diğeri de Tanrı'yı yüceltmek için okunan (*Kadiş*) iki duadan oluşur. Yüzyıllar içinde Kutsal Kitap'tan mezmurlar eklenmiştir, ve ölen için de bir mersiye okunabilir.

Tabut daha sonra mezara taşınır ve gömülür. Çok yakın kan bağı olan akrabalar sembolik olarak giysilerinden bir parça yırtar ve bu anda "Kutsanmışsındır Sen...Gerçek Hakim" derler. (*baruh dayan a-emet*) Cenazeye katılanlar ve akrabalar, her biri bir avuç ya da bir kürek alarak, tabutun üstüne toprak atar. *Kadiş* Duası yeniden okunur ve bunun ardından cemaat iki sıralık bir teselli grubu oluşturur; yas tutanlar böylece oluşan koridordan yürürken, gruplar onlara şöyle der: "Sion ve Kudüs için yas tutanların arasında Tanrı sizi teselli etsin." Mezarlık terk edilirken yas tutanlar ve yakınlar *tahara* ellerini yıkarlar. Cemaat daha sonra yas evine gider. Bu ev, *şiva* diye bilinen yedi günlük yas için seçilen, ölen kişinin veya yakın bir akrabasının evidir. (Sefardi geleneğinde, Judeo-Espanyol dilinde *los syetes* denir)

Yas bir süreçtir. Sağlıklı bir yas, derin kayıpları olanların acılarını yürekten ama bir başına kalmadan yaşamalarına imkan tanır. Yas, en acılı süreçten geçip tekrar topluma dönmeleri, kayıplarını kabullenmelerini ancak hayata da devam etmeleri için onlara cesaret verir. Yahudilik bunun birkaç aşaması olduğunu tanır. *Aninut* denilen ilk aşama sevilen kişinin ölümünün haber alınması ve toprağa verilmesi arasında ge-

çen süredir. Bu kısa süre boyunca yasta olan kişinin, cenaze hazırlıkları dışında herhangi bir emre uyması beklenmez. Bu varoluşsal şok sırasında yastaki kişi teselliye açık değildir. Kimseyden onu rahatlatmaya çalışması beklenmez. Gelenek şöyle der: "Arkadaşınızı, yakınının cesedi henüz yanındayken teselli etmeye çalışmayın" (Avot 4:23). Cenaze töreni ve defin işlemi, yas tutan kişi üzerinde sevdiği yakını mezara indirilirken bir psikolojik boşalma, etkisi yapar.

İkinci aşama *şiva* denilen yedi günlük bir dönemdir. Bu, en yoğun ve derin şekilde yas tutulan süreçtir. Ölen kişinin anısına evde bir mum yanar ve tüm aynalar örtülür. Yas tutanların cinsel münasebette bulunmaları, tıraş olmaları ya da saç kestirmeleri, çalışmaları ve hatta kederi konu eden beyitler hariç *Tora* okumaları bile yasaktır. Dimağlarının sadece kayıpları, kayıplarına duydukları sevgi, ve yasları ile dolu olması beklenir. Yas tutanlar bu dönemde yalnız değildir cemaat ziyarete gelir, yemek getirir ve geleneksel şekilde taziyelerini sunar. Yas tutanlar ziyaretçileri karşılamaz, ziyaretçiler de yas tutanları selamlamaz. Ziyaretçiler getirdikleri yiyeceklerle eve girer, yas tutanlar ve diğer ziyaretçiler için yemek hazırlarlar. Sonra, yas tutanların ölen kişi hakkında konuşmaları ve üzüntü ya da diğer duyguları dile getirmeleri için sessizce otururlar. Ziyaretçiler yaslı ailenin duygularını dile getirmelerinde ve yemek yemelerinde onları desteklerler. Günlük dualar yas evinde gerçekleşir, böylece ölen kişiyle bağlantılı olarak okunan *Kadiş*-Tanrı'ya övgü kasidesini, yastakiler de söyleyebilir.

Bir sonraki aşama *şeloşim*, cenazenin defnedilişinden otuz gün sonra sona erer (*şiva*'nın bitiminden de yirmi üç gün sonra). Bu dönemde ev yiyecek getiren ziyaretçilerle dolu değildir. Yastakiler işlerine ve sinagoga ve neredeyse olağan bir yaşama geri dönerler. Ancak hala saç ya da sakal kesemez, eğlenceye ya da davete gidemez ve evlenemezler. Bu en derin yas zamanı ile hayatın normale döndüğü dönemin ara aşamasıdır. Bu dönemde yakın arkadaşlar ve aile, yastaki kişiyi ziyaret edip avutmaya devam ederler.

Şeloşim'in sona ermesiyle, ebeveyni için yas tutan çocuklar hariç,

yas biter. Yasın bu son aşaması bir yıl sürer. Bazıları tüm bu süre boyunca tıraş olmaz ama bu gerekli değildir. Yastakiler kutlama ve eğlenmelere katılabilirler ancak bir *minyan*la (on yetişkin Yahudi erkekten oluşan topluluk) birlikte ya da cemaat ibadetinde, gündelik olarak *Kadiş Duası*'nı okurlar. Bu "yıllık" dönem aslında yalnızca on bir ay sürer çünkü geleneğe göre on bir ayda en kötü günahkarlar bile gelecek-olandünyadaki ödülleri kavuşurlar. Bu dönemin sonunda mezar taşının dikilmesiyle yas süreci resmi olarak sona erer. Çocuklar, ebeveyninin ölüm yıldönümünü *Kadiş* okuyarak, yirmi dört saat mum yakarak ve ayrıca *Yizkor*'a katılarak anar. *Yizkor*, Hac Bayramları'nın son günlerinde ve *Yom Kipur*'da, ölenler anısına yapılan özel bir anma duasıdır.

Bireysel Uygulamalar

Yahudi geleneği *Tora*'nın 613 ilahi emir içerdiğini öğretir; 248'i olumlu emir (kişinin yapmakla yükümlü olduğu) ve 365'i olumsuz emirdir (yasak olanlar). Bu nedenle On Emir, Yahudi yasasının bütünüdür yalnızca küçük bir bölümüdür ve diğer emirlerden daha önemli ya da önemsiz değildir. İşte bu nedenle Yahudilikte, On Emir ön plana çıkartılmaz. Diğer bir nedenle, Yahudiliğin yasayı bu kadar vurgulamasına eleştirel yaklaşarak Hristiyanlığın, geleneksel olarak *Tora*'da insanların uyması gereken tek İlahi Emir grubunun On Emir olduğunu öğretmesidir.

6. Bölümde görüldüğü gibi Yahudilik Emirler'i modern Batı'nın aşına olduğu şekilde medeni kanun, dini tören kanunu, ceza kanunu, ahlaki kurallar ve toplumsal kurallar gibi kategorilere ayırmaz. İlahi Emirler ne *Tora*'da, ne de Yahudi kanun ve yorumlarında kategorilere ayrılmamıştır. *Tora*'daki emirlerin çoğu Tapınak adakları ve diğer kadim uygulamalarla ilgili olduğu için artık işlevini kaybetmiştir. Buna karşılık diğer birçok emir *Sözlü Tora*, *Talmud* ve *Midraş*'ın rabinik edebiyatı ile Ortaçağ kural ve yorumlarına eklenmiştir.

Modern zamanlardan önce Yahudiler, dini yasalardan ziyade, daha çok kültürün şekillendirdiği geleneksel bir yaşam sürdürdüler. Tam bir Yahudi yaşamı sürmek doğaldı çünkü Yahudiler genellikle Yahudi olmayanlardan ayrı yaşamaya eğilimliydi ve bu nedenle bir kabile gibi yaşadılar. Örneğin dini yemek kuralları Yahudi cemaatinde yaşamın bir parçasıydı. *Kaşer*¹ olmayan gıdaların yenilmesi söz konusu bile olamazdı ve bu gıdalar Yahudilerin kolayca ulaşabileceği şeyler olmadığı için insanlar yemek alışkanlıklarının ne kadar *kaşer* olduğunu düşünmek zorunda değildiler. *Kaşer* yemek yaşamın doğal bir parçasıydı zaten. Bugünkü durum tamamıyla farklıdır. Dünyanın

¹ Yahudiliğe göre temiz sayılan, turla olmayan yiyecek.

birçok bölgesinde Yahudiler modern hayata uyum sağlamış durum-
dalar. Yahudi olmayanlarla yaşıyor, çalışıyor ve sosyalleşiyorlar. Ya-
hudiler *kaşer* yiyecek satılan küçük Yahudi dükkanlarından ziyade,
herkesin gittiği süpermarketlerde alışveriş yapıyorlar. Bugün aslında
kaşer gıdaları bulmak ve hazırlamak, *kaşer* olamayanlara nazaran çok
daha çaba gerektiriyor. Bu nedenle bugün Yahudiler dini yemek ku-
rallarına nasıl uyacaklarını tayin etmekte zorlanıyorlar. Geleneksel
kurallara harfiyen uyacaklar mı, yoksa esnek mi davranacaklar, yok-
sa hiç mi uymayacaklar? Bugünlerde *kaşer* yemek alışkanlıkları çok
çeşitlilik gösteriyor.

Sorun yalnızca kişinin tüm kurallara uyması değil. Bazı Yahudiler
gelenegin öngördüğünden *fazlasını* uyguluyor. Örneğin bazıları, mo-
dern dünyanın günahlarından korunmak için modern zamandan önce
asla görülmemiş diyet kuralları uyguluyorlar. Bugün hem İsrail Dev-
leti'nde hem de Diaspora'da bulunan Yahudi cemaatlerindeki gıda
alışkanlıklarının, esneklikten aşırı sıkılığa kadar çeşitlilik gösteren ye-
ni kısıtlamalarla, geleneğe eklendiğini görebiliriz. Bu durum diğer Ya-
hudi davranışları için de geçerlidir. Birçok Yahudi, geleneği harfiyen
uygulamazken, diğerleri modernliğin getirdiği zararlardan sakınmak
ve dini yasanın istemeden de olsa bazı kurallarını çiğneme olasılığın-
dan kendilerini korumak için, kurallara sıkı sıkıya uyar. Kısaca özet-
lemek gerekirse modernlik öncesinde Yahudilerin çoğu ılımlı birer
Yahudi idi. Bugün Yahudilik uygulamaları çok çeşitlilik gösterir. Hiç-
bir dini vecibenin yerine getirilmemesinden, İlahi Yasanın gereklilik-
lerini yerine getirmek için gereğinden fazla katılığa gidilmesine ka-
dar, geniş bir yelpazedir bu.

Bugün Yahudiler çevredeki kültürlerle oldukça kaynaşmışlar ve on-
lardan ayrı, gettolarda yaşamaları beklenmemektedir. İsrail Devleti'nde
bile laik, modern Batı dünyasının değerlerinin, davranışlar üzerinde bü-
yük etkisi oldu. İsrail Devleti'nin yasaları ve ulusal kültürü, Yahudi ya-
şam tarzını destekler ancak bu yasalar, Yahudi geleneğinin *alaha*'sınca
tanımlanan Yahudi yasaları değildir. Aksine bunlar *Knesset* ya da millet

meclisi tarafından çıkarılır ve genellikle Yahudi din kurallarıyla çelişir. Bu durum, İslamiyet dünyasında da karşımıza çıkar. Nitekim nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan (Türkiye gibi) birçok modern ulus-devlet, hamurunda *şeriat* olan birer İslam ülkesi olarak sınıflandırılmaz.

Modernliğin etkisinin bir sonucu olarak bugün Yahudilik uygulamaları, aşırı-Ortodoksluktan tam laikliğe kadar, oldukça çeşitlilik gösterir. Özellikle uçlara yakın olan kesimlerde diğer uçtakilerin yaptıklarını eleştirmeye doğru bir eğilim vardır. Bu tür eleştiriler ateşli olabilir ancak nadiren şiddete neden olurlar.

TSEDAKA

Yahudilik de İslamiyet gibi fakirlere vermeyi sadece ihtiyari olarak bırakmaz, ancak sadaka vermeyi İlahi Yasa'nın bir parçası olarak gerekli görür. Yapılan bağış fakirlere yapılan bir iyilik değil, aynı zamanda onların hakkıdır. Ayrıca, bağışta bulunan kişi bağış yapmakla yükümlüdür-de. Kutsal kitabı dönemlerde neredeyse tüm İsraililer çiftçi iken, tarlaların köşeleri hasat edilmez ve fakirlere hasat edilecek bir şeyler bırakılırdı ve ayrıca tarlaların ana bölümleri hasat edilirken yere düşen ürünler de muhtaçlara bırakılırdı (*Levililer 19:9-10, 23:22*). Yahudi Kutsal Kitabı aç olanları doyurmanın, üstünde başında olmayanları giydirmenin, dul, yetim ve muhtaçlara bakmanın gerekliliğini vurgular. *Yasanın Tekrarı* Kitabı, bağış yapmayı ilahi bir nitelik olarak tanımlar (*10:17-19*):

Çünkü Tanrınız RAB, tanrıların Tanrısı, rablerin Rabbi'dir.

O kimseyi kayırmayan, rüşvet almayan, ulu, güçlü, heybetli Tanrı'dır. Öksüzlerin, dul kadınların hakkını gözetir.

Yabancıları sever, onlara yiyecek, giyecek sağlar. Siz de yabancıları seveceksiniz. Çünkü Mısır'da siz de yabancıydınız.

Yahudilere kendi, insani sınırları dahilinde, Tanrı'nın iyiliğini taklit etmeleri öğretilir. Kur'an'da benzeri bulunan ilginç bir kutsal kitabı beyitte, Tanrı'nın iyiliğinin taklit edilmesi, mecazi bir şekilde şöyle anlatılır: "Fakire cömert davranan, Tanrı'ya borç vermiş gibidir; Tanrı borcunu ona ödeyecektir" (özellikle el-Taghabun 64:17 ile kıyaslayın: "Tanrı'ya iyi bir borç öderseniz,

O bunu ikiye katlayacak ve sizi affedecek; Tanrı yanıt verir ve şefkatlidir."²

Verilmesi gereken bağışa *tsedaka* denir (Arapça: *sadaqa*) ve Kur'an'da ki *zekat* ile aynıdır (El-Bakara: 196, 263-264; El-Nissan 4:114; El-Tevbe 9:103). İbranice bu kelime "doğruluk" ya da "adalet" anlamına gelir ve herkes yükümlüdür. *Tsedaka* olanlar dahi kendilerinden daha kötü durumdakilere vermekle yükümlüdür (*Gittin 7a*). Bağış kuralları karmaşıktır ancak kişinin varlığının onda birini vermesi beklenir. Yirmide birini ya da daha azını vermek cimrilik olarak algılanır. Ancak beşte birinden fazlasını vermesi beklenmez aksi takdirde kişi fakirleşebilir ve kendisi yardıma muhtaç hale gelebilir. *Tsedaka* vermenin önemi ne kadar vurgulansa azdır. Bir *Talmud* bilgisi olan Haham Assi'ye göre *tsedaka* diğer tüm emirlerin toplamından daha önemlidir (*Bava Batra 9a*).

Yahudilikte muhtaçlar için başka yardım türleri de vardır. Sevgi ve nezaket (*gemilut hasadim*), ölüye özen göstermek ve gömmek, işsizlere iş sağlamak, vs. Aşağıdaki *Talmud* beyiti (*Shabbat 27a*) hergün sabah duasında okunur:

Bunlar bu dünyada meyvesini veren ve gelecek-olan-dünya için de artı puan olan edimlerin bazılarıdır: Ebeveyni onurlandırmak, sevgi ve nezaket dolu davranışlarda bulunmak; sabah ve akşam dini çalışma evine katılmak. Misafirperverlik göstermek, hastaları ziyaret etmek, fakir bir geline yardım etmek, cenazeye gitmek, ibadete bağlılık, iki insanın arasını düzeltmek; ve Tora çalışmak da bunların tümüne eş değerdir [çünkü bütün bu davranışlara sevk eder].

İNSAN ERDEMLERİ

Birçok din gibi Yahudilik de en yüce erdemleri hedefleyerek yaşamının önemini vurgular. Bunlar alçakgönüllülük, başkalarına saygı, tevazu, özel yaşamda ve iş hayatında dürüstlük ve elbette daha birçok şey. Hayatın amacı sadece var olmak, üremek ve bu dünyadan göçmek değil, onu en

² El-Maide 5:12, El-Hadid 57:18. vs'ye de bkz.

iyi ve tam bir şekilde tutku ve sevgi ile yaşamak ve dünyayı mükemmelliğe yaklaştırmaktır. Kutsal Kitap, *Talmud* ve din üzerine yazılmış diğer birçok Yahudi yazını insan erdemleri ile hayatın nasıl tam ve Tanrı'nın iradesiyle uyumlu yaşanacağını öğretir. Bu dersler atasözleri, deyişler, ahlaki sözler ve hikayeler şeklindedir. Bu kapsamlı edebiyatın yalnızca birkaçına burada değinebiliriz. İşte *Midraş*'tan bir tanesi (*Leviticus Rabbah* 33:1):

Rabbi Shimon ben Gamliel birgün hizmetkarı Tabbai'ye şöyle dedi: "Git ve bana pazardan iyi bir yiyecek getir." Tabbai gitti ve ona bir dil getirdi. O [daha sonra] ona şöyle dedi: "Git ve bana pazardan kötü bir yiyecek getir." Tabbai gitti ve ona başka bir dil daha getirdi. Haham şöyle dedi: "Bu ne? İyi yiyecek getir dediğimde dil getirdin, kötü yiyecek getir dediğimde yine dil getirdin!" Tabbai yanıtladı: "İyilik de kötülük de ondan gelir. Dil iyi ise ondan daha iyisi yoktur ve dil kötü ise ondan kötüsü yoktur."

Hikaye yalnızca mesajı doğrudan vermesinden ötürü değil, büyük haham ve bilge Shimon ben Gamliel'in mütevazı hizmetkârından ders almasından ötürü de ilginçtir. Kötü konuşmanın tehlikesi çok önemli bir konudur çünkü etkileri oldukça yıkıcı olabilir. Haham Hama ben Hanina *Talmud*'da bir el gibi dilin de öldürebileceğini söylemiştir (*Arkhin* 15b). *Talmud*'un aynı bölümündeki bir tartışma, kötü konuşmanın üç kişiye zarar verdiği sonucuna varır: Söyleyene, dinleyene ve hakkında konuşulan kişiye.

Kişinin hem kendine hem de topluma olan sorumluluğu ile ilgili başka bir konuda *Mişna*'nın büyük bilgelerinden Hillel şöyle der: "Ben kendim için değilsem, kim benim için? Ve eğer yalnız kendim için isem, ben neyim? Ve, eğer şimdi değilse, ne zaman?" (*Avot* 1:14). Birçok ders İslami gelenek ve kadim Arap bilgeliğiyle benzer formlarda veriliyor. Bir örnek de Haham İlay'ın *Talmud*'daki (*Eruvin* 65b) mnemonik (zihnin hatırlamasına yardımcı) ya da aliteratif ifadesidir: "Bir kişinin şahsiyeti üç şeyle tartışılabilir: *Be-koso*, *be-kiso*, ve *be-ka'aso*: Kâsesi (içtiği zaman), cüzdanı (para ile ilişkilerinde) ve kızgınlık anında."

Yahudi aleminde *Tora* çalışmak binlerce yıl boyunca en onurlu meslek

olmuş, bilgili ve bilge kişiler el üstünde tutulmuştur. Bununla bağlantılı olarak Yavneh'deki akademinin en arif bilgelerinden birinin şu ünlü deyişine, *Talmud*'da kaydedildiği şekliyle bir göz atalım (*Shabhat 17a*):

Ben Tanrı'nın bir yaratığıyım ve benim [cahil] yoldaşım da Tanrı'nın yaratığıdır. Benim işim şehirde [yani akademide] onun işi doğada [yani çiftlikte]. İşim için erken kalkarım ve o da işi için erken kalkar. Nasıl o benim işimi daha iyi yapamaz ise, ben de onun işini daha iyi yapamam. Benim büyük bir iş yaptığımı, onunsa önemsiz bir iş yaptığını mı söylüyorsun? Gönlü (Tanrı'nın içinde olduğu) cenneti hedeflediği sürece yapılan işin büyük ya da küçük olması birşeyi değiştirmez.

İslamiyet gibi Yahudilikte de farklı yorum okulları bulunur. *Talmud*'da (*Eruvin 13b*) Şammai Okulu ve Hillel Okulu arasında hiç bitmeyen bir tartışmadan bahsedilir:

Şammai Okulu şöyle dedi: "Yasa bizim görüşümüzle uyuyor." Hillel Okulu şöyle dedi: "Yasa bizim görüşümüzle uyuyor." Sonra cennetsi bir ses duyuldu: "Her ikisi de yaşayan Tanrı'nın sözleridir ancak yasa Hillel Okulunun kurallarıyla hem fikir. Ancak her ikisi de Tanrı'nın sözleri ise neden yasa Hillel Okulunun kurallarıyla uyumlu? Çünkü Hillel Okulundakiler nazik ve mütevazı idi. Hem kendi kurallarını, hem de Şammai Okulunun kurallarını çalıştılar ve öylesine mütevazıydılar ki Şammai Okulunun kurallarını kendi kurallarından önce belirttiler . . . Bu gösterir ki kim ki alçakgönüllüdür, Kutsal Olan onu yüceltir, ve kim kendini yüceltir Kutsal Olan onu alçaltır. Büyüklük arayandan büyüklük kaçır. Büyüklük, büyüklükten kaçanı izler."³

Yahudilik gösterişsiz bir giyinme, beslenme ve yaşam tarzı öğre-

³ İslamiyetteki gibi, her iki okul da günümüze kadar sayıldı. Günümüzde artık her iki okul da ayrı birer yasa ve yorum (tefsir) okulu olarak bulunmamasına rağmen, belli kurallar için her ikisi de otorite olarak kabul edildi.

tir. Tüm faaliyetlerde mütevazı olunmalıdır. Ticaret adil olmalıdır. Bir dükkana giren kişi eğer birşey almayacaksa fiyat sormamalıdır çünkü dükkan sahibinin beklentilerini haksızca etkileyecektir. Bu değerler tabi ki yalnızca Yahudiliğe özgü değildir. Dini medeniyetlerin çoğu benzer ahlaki erdemleri yüceltir. Burada amaç Yahudiliğin ahlaki olarak yüksek bir konumda olduğunu göstermek değildir. Amaç İslamiyet ve diğer dinlerin takipçileri gibi Yahudilere de uymaları için mükemmel bir ahlaki yasanın öğretildiğidir. Sıklıkla önyargı nedeniyle ya da kişinin kendi türünü yüceltmesi uğruna "ötekini" alçaltması, halklar ve dinler arasında kardeşlik ve uyum yaratmaya engel oluşturmaktadır. Mantık, "ötekinin" aşağı olduğunu varsaymaktansa, binlerce yıllık geçmişi ve yüz milyonlarca dini takipçisiyle saygıyı hak ettiğini söyler. Çok iyi ve çok kötü bireyler her toplumda bulunur; insanların çoğu ortalarda bir yerde yer alır.

Bölüm IV

İnsanlığın Yazgısı

Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi Yahudilik de, yaşamın ölümden sonra bir şekilde devam ettiğini kabul eder. Önceki bölümde belirttiğimiz gibi, Yahudilik ölümden sonraki yaşamın ayrıntılarını açığa çıkarmak için fazla çaba sarf etmemiştir ve gelenekte bu konu ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Bu tartışmada iki ana konu vardır. İlki ölümden sonra ne olduğu; ikincisi de yargılanma günü için gelecekteki bir zamanda ölümlerin yeniden dirildiklerinde ne olacağıdır.

İhtimaller ve Amaç

ÖLÜMDEN SONRA YAŞAM

Kutsal Kitap iyiler için cennet ve kötüler için cehennemden bahsetmez. *Yasanın Tekrarı 13* ve *Yeremya 3:10 ff.* gibi kutsal kitabı kaynaklara göre ödül ve ceza yalnızca bu dünyada gerçekleşir. Bu nedenle Yahudi Kutsal Kitabına göre iyi ya da kötü tüm ölümler, dünyanın altında yer alan ve *Şe'ol* diye bilinen gölge bir alt dünyaya girer.¹

Hatta büyük peygamber ve Haham Samuel bile bu yeraltı bölgesine girer (*1 Samuel 28:8 ff.*). Tüm Yahudi Kutsal Kitabı içinde bu kurala uymayan sadece iki istisna vardır. Birincisi, "*Yaratılış 5:24*"e göre (Enok) Hanok'tu. "Tanrı yolunda yürüdü, sonra ortadan kayboldu; çünkü Tanrı onu yanına almıştı." İkincisi ise peygamber (Eliya) İlyas; ateşten bir atlı araba ile göğe çıkarıldı (*2. Krallar 2:11*). Bu iki alıntıda beliren tutarsızlık Kutsal Kitabı dönemde sorun olarak görülmemekle birlikte, daha sonraları *Talmud* hahamları tarafından mantıklı açıklaması arandı.

Birçok insan ödül ve cezalar söz konusu olduğunda ve iyiler acı çekerken kötüler keyif sürdüğü için, Tanrı'nın bariz bir şekilde adaletsiz davrandığını vurgular. Bu sorun kutsal kitabı dönemin ancak sonlarına doğru önem kazandı. Kişinin ödül ve cezalarının hem bu dünyada, *hem de* bundan sonrakinde yerini bulacağı inancı ile bu sorun çözüldü. Bu *Mişna* ve *Talmud*'un en erken dönemlerinde gerçekleşti ve bu kutsal metinler, cennet (*gan `eden*) ve cehennemdeki (*gehinnom*; Gehenna) ölümden sonra yaşamla ilgili düşünceler içerir.

Kutsal Kitap, Kudüs'ün dışında, Kenâniler için Moleh'e insan kur-

¹ Bkz. *Yaratılış 37:35, 52:38; 1 Samuel 2:6; 1 Krallar 2:6; Yeşaya 14:15; Mezmurlar 30:4*, vs. *Şe'ol* kelimesinin kökü belli değildir. Bazıları "sormak ya da sorgulamak" anlamına gelen *şa'al* (Arapça: *sa'alah*) olduğunu ileri sürer; eğer öyle ise *Şe'ol*, bu dünyada bildiğimiz şekliyle yaşamı sona erdikten sonra gidilen "sorgulama" yeridir.

ban etmenin adet olduğu *Gey Hinnom*, Hinnom Vadisi adlı bir vadiden bahseder. Kutsal Kitap bazı İsraililerin de çocuklarını ateşe atarak putlara kurban ettiğinden bahseder ve onları çok sert bir şekilde yargılar (2 *Krallar* 23:10, *Yeremya* 19:5-6; 2). Bu nedenle Kutsal Kitap'ta, bu uygulamanın gerçekleştiği Hinnom Vadisi, ahlakdışı ve hatalı bir dini uygulamanın gerçekleştiği bir yer olarak geçer; ancak ölümden sonra yaşama dair herhangi bir ima yoktur. Ancak *Gey Hinnom* ateş ve ölümlle ilişkilendirildiği için (*Yeremya* 19:6) daha sonradan Yahudilikte cehennem için kullanılmaya başlandı ve Arap ve Avrupa dillerinin bir parçası oldu (Arapça: *jahannum*). Bu bölge ile ateş ve ölüm bağlantısı kutsal kitabıdır ancak ölümden sonraki yaşamda cennet ve cehennem kavramları, Yahudi geleneğine kutsal kitabı dönemin sonlarında, ya da daha sonraları girmiş gibi görünmektedir.

Talmud ve *Midraş*'ta belirtilen, ölümden sonra yaşam görüşüne göre ruh ölümden sonra bedeni terk eder ancak beden tamamıyla çürüye kadar aşağı yukarı bir yıl, bağını geçici olarak sürdürür. Bu dönemde ve sonrasında ne olduğuna dair bilgelerin düşünceleri farklılık gösterir. Bazıları bu bir yılı ruh için ıstırap çekilen bir dönem olarak görürken, diğerleri bunun yalnızca kötülerin ruhları için ıstırap verici bir dönem olduğuna inanır. Bazıları iyilerin ruhlarının hemen cennete girdiğine, günahkarların ise ya cehennemde acı çektiğine, ya da bir yıl geçene kadar kendini çürüyen cesetten kurtaramadığına inanır. İşte bu dönemde çocukları, ölen ebeveyni için *Kadiş* Duası'nı okur çünkü çocuklarının doğru edimleri ebeveynin ruhunun Cennet Bahçesine girmesine yardımcı olacaktır. Bir yılın ardından kabir taşı konur ve yas tutanların *Kadiş* okuması, ölüm yıldönümleri haricinde sona erer.

Yukarıda değinildiği gibi Kutsal Kitap ölümden sonraki yaşam hakkında tamamıyla sessizdir. *Talmud* bilgeleri ruhun ölümden sonraki durumu hakkında hemfikir değillerdi. Bazıları ruhun tamamıyla şuurlu olduğuna inanırken, diğerleri istirahatte olduğunu düşünüyordu. Ölümlerin geride bıraktığı dünyanın ne kadar farkında olduğu, ölümlerin yaşayanlarla iletişim kurup kuramadığı, vs. gibi konularda birçok tartışma var.

Her ne kadar hahamlar ölümden sonra bir çeşit yaşam olduğuna inansalar da, orada olacakların ayrıntılarını çok fazla düşünmüyorlardı. *Yeşaya 64:4* de: "Hiçbir göz görmedi, Tanrım, ama bir tek Sen" dayanarak, birçok varsayımı elediler.

YENİDEN DİRİLİŞ

‘Yeniden diriliş’ düşüncesi, yani ölümlerin bedenleriyle yeniden canlanıp yaşayacakları düşüncesi, ‘cennet ya da cehennemdeki ruhsal yaşam’ düşüncesinden ve ‘ruhun ölümsüzlüğü’ fikrinden oldukça farklıdır. Mantıksal olarak birbirlerinden ayrı olsalar da, bu üç kavram ölümden sonrası ile ilgilendiği için bağlantılıdır ve ölümden sonrası ile ilgili dini tartışmalar genellikle bu kavramları birbirine bağlar. Kutsal Kitap bu kavramlarla ilgili pek birşey söylemez. Ancak Tanrı belirgin bir şekilde ölümleri diriltme gücüne sahip olarak tanımlanmıştır (*Yasanın Tekrarı 32:39, 1 Samuel 2:6, Hezeikel 37:1-14*). Ölümlerin gelecekteki bir zamanda toplu olarak yeniden dirileceği Kutsal Kitabın son kitaplarının yalnızca birinde vardır. (*Daniel 12:2*): "Yeryüzü toprağında uyanların birçoğu uyanacak: Kimisi sonsuz yaşama, kimisi utanca ve sonsuz iğrençliğe gönderilecek."² Gelecekteki bir yeniden diriliş düşüncesi aslında *Talmud*, *Midraş* ve daha sonraki Yahudi edebiyatında oldukça çok geçer. Yeniden diriliş, yargı için ölümleri diriltecektir. Ancak bunu hak edenler, gelecek-olan-dünyaya girecekler (*`olam ha-ba'*).

Yahudilik çok az teolojik dogma içerir; yeniden diriliş kavramı, inançlılarla yanlış kavramlara inananları ayırmanın önemli bir yolu haline gelmiştir. *Mişna*, *Sanhedrin 10:1* bu düşüncenin önemi hakkında bize bilgi verir.

İsrail'in tamamının, gelecek-olan-dünyada bir yeri vardır; şurada söylendiği gibi: "Halkının hepsi doğru kişiler olacak; El Emegim, görkemimi göstermek için diktiğim fidan, ülkeyi

² *Yeşaya 26:19* ve *Hezekiel 37* gibi diğer kutsal kitabı beyitler, büyük ihtimalle, yeniden doğuşla aslında ilgisi olmayan mecazi ifadelerdir.

sonsuz dek mülk edinecek" (*Yeşaya 60:21*). Ancak gelecek olan dünyada yeri olmayanlar [İsraililer arasında] vardır: Onlar ölülerin yeniden dirilmeyeceğini söyleyenlerdir.

Talmud'da, haham olarak anılan Haham Prens Yehuda ile Romalı asker arasında geçen tartışmada açıklandığı gibi, yeniden diriliş, son yargılama için beden ve ruhu birleştirir:

Antonius Haham'a şöyle dedi: "Beden ve ruhun her ikisi de kendini, yargılamadan kurtarabilir. Beden yalvarabilir: 'Ruh günah işledi [kanıtı da şu ki] beni terk ettiği günden beri mezarda dilsiz bir taş gibi [hiçbir şey yapacak gücüm olmadan] yatıyorum.' Ruh şöyle diyebilir: 'Beden günah işledi [kanıtı da şu ki] ondan ayrıldığımdan beri bir kuş gibi havada uçuyorum [ve hiç günah işlemiyorum].'" Haham yanıtladı: "Sana bir hikaye anlatacağım. İçinde şahane incir ağaçları bulunan bir meyve bahçesi olan bir kralın hikayesi ile bunu kıyaslayabilirsin. Kral meyvelere bakması için bir total, bir kör iki bekçi tuttu. Birgün total olan, kör olana şöyle dedi: "Meyve bahçesinde güzel incirler görüyorum. Beni omzuna al da toplayıp yiyelim." Total, körü incirlere götürdü ve toplayıp yediler. Bir süre sonra bahçenin sahibi geldi ve sordu, 'Benim güzel incirlerim nerede?' Total olan yanıtladı: 'Ben yürüyebiliyor muyum?' Kör olan yanıtladı: 'Ben görebiliyor muyum?' Kral ne yaptı? Total körün omzuna çıkarttı ve birlikte yargıladı. İşte bunun gibi, Kutsal Olan, ruhu bedene getirip onları beraber yargılayacak, aynı şurada yazdığı gibi: "Halkını yargılamak için yere göğe sesleniyor" (*Mezmurlar 50:4*).

'Yukarıdaki gökleri çağırarak' -bu, ruhun karşılığıdır; 've yeri çağırarak ki halkını yargılayabilsin' - bu da bedenın karşılığıdır."

Yargılama için kim yeniden diriltilecek? Bu konuda kaynaklar tutarlı değil. Bazıları yalnızca İsrail'in yeniden diriltilip yargılanacağını düşünürken, çoğunluğu bunun tüm insanlık için geçerli olduğunu söylüyor. Gelecek-olan-dünyadan kimler nasibini alacak? Yukarıda belirtti-

ğimiz *Mişna* metni, bazı özel günahları işleyenler hariç, tüm İsrail'in gelecek-olan-dünyadan nasibini alacağını söylüyor. Metin tartışmada İsraili olmayanları da içererek devam ediyor. Haham Yeşu b. Hananya'a göre Yahudi olmayan iyiler için, gelecek-olan-dünyada yer var (*To-sefta Sanhedrin 3:2*). Fikirler çeşitlilik gösterir ve çok önemsenmez çünkü hahamlara göre bunlar sadece birer varsayımdır ve dini yasayı göstermez; herkes tüm insanlığın yargılanacağı olasılığını ve tüm inanç ve halklardan iyi insanların, gelecek-olan-dünyadan nasibini alacağını kabul edecektir (*Yeşaya 64:4*). "Senden başka kimse görmedi Tanrı'm", bu tür tahmine açık soruların yanıtını yalnız Tanrı'nın bileceği nihai gerçeği desteklemek için söylenir. İslamiyette, nihai yanıtın kesin olarak bilinemeyeceği benzer konularda tartışmalar, hemen hemen aynı şekilde sonuçlanır: *Allahu a'lam* ("Allah bilir").

DÜNYANIN KURTULUŞU

Yahudilerin, 'kefaretiler' görüşünü anlamak için, Kutsal Kitabın dünya tarihine bakış açısı anımsanmalıdır. İnsan türü, içgüdü bağlarından kurtulabilecek, yaratıcı şekilde davranabilecek ve hatta doğayı etkileyebilecek yetenekle yaratılmıştır. Yaratıcılığı ve iradesi tehlikeli olabilir. Felakete de götürebilir, mükemmelliğe de. Kendine özgü doğası nedeniyle insanlık, yalnızca Tanrı'nın emirleriyle yönlendirildiğinde, içindeki kutsallığın farkına varabilir. *Tora*, kutsiyete ve nihai olarak da kurtuluşa götürecek olan insan davranışı türü için gerekli rehberliği ve temelleri sağlar.

Yahudi inancına göre, tüm dünyaya kutsiyeti getirecek olan Nihai Kurtuluşa, *Tora*'da belirtildiği şekilde, Tanrı'ya sadık olanlar liderlik edecektir. Yahudi düşünür ve bilgiler öncelikle kendi dinlerinden olanlar için yazdığından bakış açıları evrensel değildir. Her ne kadar Nihai Kurtuluşu evrensel bir olgu olarak görseler de, dini metinleri genellikle kurtuluşun, Yahudilere olan etkisinden bahseder. Bu özellikle Yahudilerin zulüm gördüğü dönemler için geçerlidir. Bu devirlerde, Yahudi geleneği Nihai Kurtuluşun acı çeken bu halka bir ümit

ve kurtuluş olacağını düşünerek açıklama yaptı ve bunu yaparken de İsrail'e zulmeden ulus ve halkları düşünmedi.

Kutsal Kitap'ta yazdığı gibi, Tanrı, kadim devirlerde, İsrail'i Mısır'daki ıstıraptan kurtardı (*Yasanın Tekrarı* 7:8, 13:6) ve Günlerin Sonunda da (*kets a-yanim*) Nihai Kurtuluşu getirecek (*Yeşaya* 1:27, 35:10). "RAB diyor ki, Kurtarıcı Siyon'a, [Kudüs için şiirsel bir kullanım] Yakup soyundan olup başkaldırmaktan vazgeçenlere gelecek. (*Yeşaya* 59:20). Önceki beyit kurtuluşun tövbeye bağlı olduğunu ima ederken diğer beyitler Tanrı'nın bağışlayıcılığının ve sevgisinin insan günahlarını affedeceğini belirtiyor. "Bir anlık taşkın öfkeyle senden yüz çevirmiştim, ama sonsuz sadakatle sana sevecenlik göstereceğim. Seni kurtaran RAB böyle diyor" (*Yeşaya* 54:8).

İsrail'in kurtuluşu ile ilgili kutsal kitabi beyitlerin çoğu, Yahudi halkının topraklara dönüp kadim siyasi ve dini sistemlerini yeniden yapılandırmaya can attıkları bir dönemin ürünleridir. Bu nedenle kurtuluş ile ilgili kehanetler, Tanrı'nın İsrail'i anayurduna, Kendi koruması altında kavuşturacağını sıklıkla vurgular. Bu kehanetlerin bazılarının "ulusal" karakteri aşağıdaki örnekte açıkça görülmektedir (*Yeremya* 32:37-41):

Kızgınlıkla, gazapla, büyük öfkeyle onları sürdüğüm ülkelerden hepsini toplayacağım. Onları buraya geri getirip güvenlik içinde yaşamalarını sağlayacağım. Onlar Benim halkım olacak, Ben de onların Tanrısı olacağım. Tek bir yürek, tek bir yaşam tarzı vereceğim onlara; gerek kendilerinin gerekse çocuklarının iyiliği için Ben'den hep korksunlar. Onlarla kalıcı bir antlaşma yapacağım: Onlara iyilik etmekten vazgeçmeyecek, Ben'den hiç ayrılmasınlar diye yüreklerine Tanrı korkusu salacağım. Onlara iyilik etmekten sevinç duyacağım; gerçekten bütün yüreğimle, bütün canımla onları bu ülkeye ekeceğim.

Böylesi ilahi bir kurtuluşu anlatan kutsal kitabi terimlerden biri de pada'dır. Arapça "kurtarmak" anlamına gelen fada ile aynı anla-

mı taşır. Hemen hemen aynı anlama gelen ikinci bir kutsal kitabı terim ise Arapça karşılığı olmayan, kitabı dönem sonrası Yahudi metinlerinde yaygın bir şekilde kullanılan *gaal*'dir. *Geula* ("kurtuluş") terimi neredeyse her zaman İsrail halkının ulusal kurtuluşu için kullanılır ve İsrail Devleti'nde konuşulan modern İbranicede ulusal egemenlik anlamında kullanılmaktadır. Talmud'da ulusal kurtuluş, tövbe ve iyi edimlere bağlıdır (Shabbat 118b, Yoma 86b). Yahudi kurtuluş düşüncesi, İslamiyetin etkisi altında iyice evrenselleşti. Onuncu yüzyılda Bağdat'ta dönemin en önemli Yahudi akademisini yöneten Sa'd İbn Yüsuf el-Fayumi (Sa'dia Ga'on), Yahudiler her ne kadar seçilmiş olsa da, kurtuluşun tüm halkların erdemliliği sayesinde geleceğini yazdı. Bu dönemden sonra Nihai Kurtuluşla ilgili yazılar daha evrensel bir nitelik kazandı ancak bu kavramın ulusal düzeyde de güçlü bir şekilde devam ettiğini kimse inkâr edemez. 5. Bölümde belirtildiği gibi, modern Siyonist hareketin, tüm dünyadaki Yahudileri bu kadar güçlü bir şekilde etkilemesinin nedeni, Yahudi geleneğine nüfuz etmiş olan ulusal kurtuluş düşüncesidir.

MESİHÇİLİK

Yahudilikteki karmaşık birçok dini düşünce gibi mesihçilik kavramı da, çağlar boyunca evrimleşti. İbranice *mašiah* (Arapça: *masih*) "meshedilmiş" anlamına gelir ve başı yağlanmak suretiyle resmen göreve başlayan kral ya da rahibe atıfta bulunmak için kullanılır (1 Samuel 10:1).³ Davut İsrail kralı olup, büyük ve güçlü bir halk ve ülke yarattığında, büyük kral olarak çok sevildi ve "yağlanmış, meshedilmiş kişi" (*mašiah*) olarak çağrıldı. Hanedanlığının sonsuza kadar süreceği zannedildi. Kurduğu büyük imparatorluk yıkıldıktan sonra, Davut'un Evi'nin birgün güçlü bir Davudi kral, Davut'un kendisi gibi bir *mašiah* tarafından yenileneceği inancı oluştu. Davut'un Evi'nin yeniden yapılması için

³ Arapça kökün anlamı "silmek ya da vurnak" ya da "ölçmek"tir. *Mesih*, el-Zamakhshari ve el-Baydawi'nin Kuran yorumlarında onayladıkları gibi Aramice *mešiha*'dan gelir.

duyulan özlem, gelecekteki kralın adalet şevki ile ayırt edileceği ve her davayı doğru şekilde yargılama sezgisine sahip olacağı inancı oluşturdu. Bu nedenle beklenen "yağlanmış, meshedilmiş kişi", sadece büyük bir askeri ve siyasi lider değil, aynı zamanda da asalet ve adaletle hüküm verecek adil bir hakimdi. Kutsal kitabı devrin bitiminden sonra bu fikir gelişmeye devam etti. Roma devrinde Yahudiler Tanrı'nın, Davut'un Evi'nden büyük bir kral yetiştireceğine ve bu kralın kafir imparatorluğun boyunduruğunu kırarak, Diaspora'da yaşayan sürgündeki Yahudilerin döneceği bir krallığa hükmedeceğine inandılar.

Talmud zamanında, mesianik kurtuluş tarihi çerçeveden çıkarıldı. *Mashiah* artık, insanlık tarihinin doruk noktasında İsrail'i kurtarıp hükmedecek bir kral olarak algılanıyordu. Günlerin Sonunda, yeryüzünde Tanrı'nın krallığını kuran kişi olacaktı. Hem fiziksel hem de ruhsal mutluluğu yeniden getirecekti. Yahudi mesih görüşlerinin tamamında kabul edildiği gibi, onun yalnızca Tanrı'nın bir aracısı olduğu ve Hristiyanlıktaki gibi bir kurtarıcı olmadığı, burada vurgulanmalıdır. Yahudilikte kurtarıcı her zaman Tanrı'dır. Mesih yalnızca Tanrı'nın aracısıdır. Bu nedenle Hristiyanlıktaki ilahi kurtarıcı fikrinden önce varolan Yahudilikteki Mesih kavramı İslamiyet'te, dünyada din ve adaleti sağlayacak olan doğru rehber anlamına gelen *mehdi* kavramına çok benzer.

TİKKUN OLAM

Tanrı'yı tanıyan tüm dinler, mensuplarının, Tanrı'nın beklentileri olduğuna inandıkları şeylere verdikleri inançlı tepkilerdir. Elbette farklı dinler ne Tanrı'nın beklentileri, ne de gerçek yaşamda Tanrı'nın beklentilerini nasıl gerçekleştirecekleri konusunda hemfikirdirler. Yine de tüm mesuliyetli dinlerin temel hedefi bireyleri, toplulukları ve dünyayı daha iyi bir yer haline getirmektir.

Diğer tüm dürüst dini sistemler gibi Yahudilik de, iyi ve doğru ile yalnızca kendi takipçileri için değil, genel olarak tüm dünya için ilgilidir. Tüm mesuliyetli dinler gibi bireyin arzu ve ihtiyaçlarını, dini topluluk ve dünya ile dengelemelidir. Bu nedenle Yahudilik kendi takipçi-

lerine özel bir ilgi ve alaka göstermekle birlikte, Yahudi olsun olmasın tüm dünyanın sağlığı ve refahını da düşünür. Bu kitap Yahudiliği dini bir medeniyet olarak ele aldığı için, Yahudiliğin kendine has fikirlerine odaklandı; ve diğer birçok din gibi Yahudilik de, kendi takipçilerini diğer dinlerin takipçilerinden üstte tutar. Daha önce bahsettiğimiz gibi, Yahudi halkının incinebilir ve genelde güçsüz tarihi, bir azınlık olarak uzun tarihi, onları kendilerini korumaya ve dışa dönüklükten ziyade içe dönüklüğe sevk etmiştir. Her şeye rağmen Yahudiliğin önemli bir evrensel yönü bulunmaktadır.

Yahudiliğin hem kendi takipçileri, hem de tüm dünya için duyduğu sorumluluk *Talmud*'daki şu beyitte açıkça ifade edilmiştir (*Shabbat 54b*): "Ev halkından birinin bir günahını engelleyebilecekken bunu yapmayan, o kişinin günahından sorumludur; vatandaşlarının günahını engelleyebilecekken bunu yapmayan, onların günahından sorumludur; tüm dünya ise tüm dünyadan sorumludur." Benzer şekilde bir kişinin yasal bir tanık ya da hakim olmasına karar verilirken dikkat edilen ilke, adayın "dünyanın refahını düşünmesidir" (*`oskin bi-yshuvo shel `olam; Sanhedrin 24b*).

Bu türdeki evrensel kaygıya, "dünyayı tamir etmek" ya da "dünyayı düzeltmek" anlamlarına gelen *tikun olam* denir. Bu kaygı bazı dönemlerde daha güçlü, bazılarında daha zayıf olsa da, Yahudiliğin her zaman önemli bir parçası olmuştur. Yüzyıllarca sürgün halinde, tehlikelere açık bir şekilde yaşamış bir azınlığın dini olan Yahudilik, içe dönük olma eğilimi göstermiş, yargılanmaktan devşirilmeye kadar değişen türde dış baskılara karşı kendini koruma çabalarında, geleneklerini ön plana çıkarmıştır.

Geçtiğimiz yüzyılda Batı'da Yahudiler zulmedilen azınlık konumundan kurtulup, ortak yaşama katıldıklarında, modern topluma adaleti ve kaybedilen değerleri geri getirmek için çalışarak, toplumsal ve ahlaki hareketlerin genellikle ön saflarında yer almışlardır. Bu çabaların tümü başarılı olamamıştır ancak hepsi de Yahudiliğin, dünyayı daha iyi bir yere dönüştürme kaygısını gösterir. Örneğin A.B.D. nüfusunun küçük bir bölümünü oluşturmalarına rağmen Yahudiler, Afrikalı-Amerikalı'larla eşit haklar getirme mücadelesine katılan beyaz eylemcilerin büyük

çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Yahudiler, yirminci yüzyılın başlarında kurulan işçi sendikalarının öncü örgütçülerindendiler ve Avrupa'daki sosyalist-komünist hareketlerin lider ve fertleri arasında büyük bir çoğunluğu oluşturdular. Bunların arasında Rusya'daki Çarlık rejimini yıkan devrimciler de yer alır. Her ne kadar komünizm ve sosyalizm mü-kemmeliyetçi ideallerine ulaşamadıysa da -hatta komünizm, Yahudilik ve Yahudilere karşı oldukça saldırgan hatta canice tavır almasına rağmen- kurucu ve lider konumundaki eylemcileri, konumundaki mazlumların durumunu iyileştirmeyi hedefleyen bir vizyonla harekete geçmişlerdi. Yahudi yaşamının özünü oluşturan insaniyet dürtüsü, birçok farklı şekilde ve farklı yerde ifade bulmaya devam ediyor. Yahudiler Bosna'yı kurtarmak ve yardımla kalkındırma hareketine büyük destek verdi, Türkiye'deki deprem mağdurlarına yardım gönderdi ve A.B.D.'de hayır işlerini diğer birçok gruptan daha fazla destekledi.

Fakir, aç, öksüz ve dullara yardım İsrail'in büyük peygamberlerinin mirasıdır:

Açlar uğruna kendinizi feda eder, yoksulların gereksinimini karşılırsanız, Işığınız karanlıkta parlayacak, Karanlığınız öğlen gibi ışıyacak. RAB her zaman size yol gösterecek, kurak topraklarda sizi doyurup güçlendirecek. İyi sulanmış bahçe gibi, tükenmez su kaynağı gibi olacaksınız.
(*Yeşaya 58:10-11*).

Ancak muhtaçlar için sorumluluk duymak hem yasada (emirlerde) hem de kehanetli ilhamlarda yer alır. Yahudi yasası kişinin, hasta, fakir, dul, yetim ve diğer muhtaçlara sahip çıkmasını ister. Bu yasaların çoğu hem Yahudiler, hem de Yahudi olmayanlar için geçerlidir.

Yabancıya haksızlık ve baskı yapmayacaksınız. Çünkü siz de Mısır'da yabancıydınız. Dul ve öksüz hakkı yemeyeceksiniz. Yerseniz, bana feryat ettiklerinde onları kesinlikle işitirim.
(*Mısırdan Çıkış 22:20-22*). Ayrıca yargıçlarınıza, Kardeşleriniz arasındaki sorunları dinleyin dedim, Bir adamla İsraili kardeşi ya da bir yabancı arasındaki davalarda adaletle karar verin.

Yargılarken kimseyi kayırmayın; küçüğe de, büyüğe de aynı gözle bakın. Hiç kimseden korkmayın. Yargı Tanrı'ya özgüdür. Çözemeyeceğiniz bir sorun olursa Bana getirin, Ben gerekeni yaparım (*Yasanın Tekrarı 1:16-17*).

Kral Süleyman Kudüs Tapınağı'nda İsraili olmayanların dualarını kabul etmesi için Tanrı'ya dua eder:

"Halkın İsrail'den olmayan, ama Senin yüce Ad'ını, gücünü, kudretini duyup uzak ülkelerden gelen yabancılar bu Tapınağa gelip dua ederlerse, göklerden, oturduğun yerden kulak ver, yalvarışlarını yanıtla. Öyle ki, dünyanın bütün ulusları, halkın İsrail gibi, Senin Ad'ını bilsin, Sen'den korksun ve yaptırdığım bu Tapınağın Sana ait olduğunu [İbranice "Senin adınla çağrıldığını] öğrensin."
(*1 Krallar 8:41-43*).

Tüm dinler gibi Yahudilik de bir denge noktası bulmaya çalışıyordu. Tapınağın yıkımından bu yana geçen iki bin yıl boyunca, geleneğin kişilerin kendilerini oluşuma adanmaları (*particularist*) yönü vurgulandı çünkü çoğunlukla Hristiyan ve Müslüman olan bir dünyada küçük bir azınlık olarak yaşamını sürdürmesi gerekiyordu. Bugün iletişim ve taşımacılık teknolojisindeki inanılmaz gelişmeler nedeniyle küçülen ve kitle imha silahlarının ilerlemesine bağlı olarak daha da tehlikeli bir hal alan dünyada Yahudilik, tarafçılık (*particularism*) ve evrenselcilik arasında yerini yeniden değerlendirmelidir. Bugün tüm dinler, içe dönüklükten uzaklaşıp samimi olarak inanmayanlara ulaşmalıdır. Coğrafyalar artık bizi birbirimizden ayırmıyor ve bizler dini inançlarımıza katılmayanlarla birlikte yaşamak zorundayız. Bu yeni, kalabalık ve çeşitlilik arz eden dünyadaki başarımız, Tanrı'nın iradesi ile ilgili kendi anlayışımızı gerçekleştirme yeteneğimizi belirleyecektir.

15

Sonuç

Tanrı, hikmetiyle, birçok farklı bitki ve hayvan türü ile iç ve dış özellikleri çeşitlilik gösteren insanların yaşadığı bir dünya yarattı. Hem Kut-sal Kitap, hem de Kur'an, insanların çeşitliliğini kabul eder. İnsanların ne-redeyse her şeye farklı yaklaşım eğilimi göz önüne alındığında, Tanrı'nın bizler için tasarladıklarına itiraz etmeleri de pek şaşırtıcı olmazdı.

Yahudiler, Müslümanlar ve Hristiyanlar Tanrı'nın Bir, yaşayan, mer-hametli, Kadiri Mutlak ve evrenin Yaratıcısı olduğunda hemfikirler. Biz-ler, insan anlayışının ötesindeki ölümsüz bir Gücü anlamaya çalışan ölüm-lüler olarak, nüanslarda anlaşıyoruz. Üç büyük tektanrılı gelenek için-de bile, Tanrı'nın amaçları hakkında büyük görüş ayrılıkları var. Her ge-lenekteki farklı mezheplere bakılarak dahi bunu görmek mümkündür.

Tarihi olarak üç dini gelenek ve onları temsil eden kurumlar, birbirine kuşku ve güvensizlikle yaklaştı. Eğer Tanrı Bir, iyi ve merhametli ise, ne-den benzerlikleri olduğu kadar çelişkileri de çok olan üç ayrı vahiy gön-dersin ki? Bu soruna karşı verilen tepkiler genellikle tek bir vahyin gerçek ya da doğru olduğu şeklindeydi -diğerleri ise yanlıştı, artık geçerli değildi ya da doğru olmadığı gösterilmişti. Hangi vahiy Tanrı'dandı? Yanıt her zaman basitti: *Benim* vahyim. Tartışmadaki tüm taraflar aynı savı ileri sür-düğünde, bu savın geçerliliğini yitirdiğini rahatlıkla görebiliriz.

Ancak bu kördüğüm, daha akla yatkın bir çözüm bulunmaktadır. Birçok yüzyıl boyunca inançlı milyonlarca kişi, kendi inancını takip et-ti. İlahi İrade'nin her üç dinle de ilişki içinde olduğunu kabul etmek mantıklı; çünkü bu inançlar birçok hikmete ve merhamete kaynak oldu ve onları yüceltmek için pek çok güzel şey yaratıldı. Tüm bunlar göz önüne alındığında, her büyük medeniyetin dini iddiaları, en azından ön-yargısız bir şekilde dinlenmelidir. Ancak tüm bu dinler adına kötülük-ler yapılmış, nefret saçılmış, günah işlenmiş ve hatta katliam ve diğer korkunç şeyler gerçekleştirilmiştir. Ancak yapılan kötülükler bu dinle-

rin yanlışlığını değil, insanın Tanrı'nın Mesajı'nı yanlış algılayıp, çarpıtabileceğini gösterir. İlahi Mesaj Tanrı'nındır. Mesajı yorumlayan ve yayan dini kurumlar insanidir ve hata yapmaya açıktır. İnsanların zafiyeti bu sistemlerdeki İlahi Gerçeği ortadan kaldırmaz.

Kur'an'a göre Tanrı insanlığı birçok farklı topluluk şeklinde yaratmıştır (Hud 11:118): "Rabbin dileyseydi kesinlikle bütün insanları bir tek ümmet yapardı; oysa onlar ihtilaf edip duracaklardır."¹ Aşağıdaki ayet bu çeşitliliğin insanların doğru yolu bulması için bir sınav olduğunu söylese de, İslamiyet dışındaki yolları yargılamaz. "Şüphe yok ki iman edenler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiiler; bunlardan her kim Allah'a ve âhret gününe gerçekten iman eder ve iyi bir amel işlerse elbette bunların Rableri yanında mükâfatları vardır. Bunlara bir korku yoktur ve bunlar mahzun da olmayacaklardır." (Bakara 2:62). Sonuç olarak herkes kendi yolculuğundan sorumludur. (Nahl 16:93, Şûrâ 42:8).

Farklı tanıklar belli bir olayı gözlemlerken, her birinin farklı bir açıdan yorumladığını biliriz. Birbirinden bağımsız yapılan görüşmelerde olayı tanımlamaları istendiğinde, hepsi olayı farklı bir şekilde anlatır ve değişik anlamlar yükler. Hepsi olayın gerçekleştiğinde hemfikir olsalar da ayrıntıları ve anlamı hakkında anlaşamayacaklardır. Bir olayı hiçbir iki insan, tamamıyla aynı şekilde algılamaz, ancak bazı açılardan hemfikir olabilir ve görüşlerinin daha büyük bir grupça paylaşılan bazı parametreler dahilinde olduğunu görebilirler. Tanrı da, herkesçe farklı bir açıdan algılanır. Ancak topluluklar Tanrı'nın bazı niteliklerinde hemfikirler ve bunlar dini cemaatlerdir.

Kur'an geleneksel İslami yorumculara göre bu ayet dua yönüne değinir. Her cemaatin kendi kıblesi veya Tanrı'ya dönüp dua etme şekli vardır. Her din Tanrı'yı farklı bir açıdan görür.

Kur'an'ın belirttiği gibi, Tanrı her yeredir, her yerde hissedilebilir ve farklı cemaatler Tanrı'yı farklı algılayabilirler. Asıl amaç iyilik yapmak için (al-khayr) çalışmak hatta yarışmaktır. Bu yapıcı bir yarıştır.

¹ El-Maide 5:48, El-Nahl 16:93 ve El-Şura 42:48'e de bkz.

Nerede olursak olalım, Tanrı'yı hangi açıdan görürsek görelim, eğer doğruyu yapmaya çalışıyorsak, Tanrı, erzleri birleştirecektir çünkü Tanrı'nın gücü herşeyden herkesten üstündür. Bakara suresinde (2:147-148) bahseder: "Gerçek, Rabbin'dendir. Sakın şüpheyeye düşenlerden olma. Her birinin [toplumun]² yöneldiği bir yön vardır, o ona yönelir. Hayırlı işlerde birbirinizle yarışın. Nerede olursanız olun Allah sizi bir araya toplar. Şüphesiz ki Allah her şeye Kadir'dir."

² Toplum kelimesi verilmemiştir ve Yahudilerin ve Hristiyanların belirtildiği, 146. ayete, atıfta bulunuyor olmalıdır. Bu, Muhammed b. Jarir al-Tabari'nin erken İslami okulların görüşlerine dayadığı büyük tefsirinde yer alan görüşüdür: *Likulli sahib millatin* ("dini bir topluluğun her bir bireyi") (s.v 2:128, sayı 2, sayfa 28). Bu Kur'ani mevzunun tam bir incelemesi için Yvone Yazbeck Haddad ve Vadi Zaidan Haddad'ın derlediği *Hristiyan-Müslüman Karşılaşmaları* adlı eserde İsa Boullata'nın "İnançlararası İlişkilerin Kur'ani İlkesi" adlı yazısına bakınız (Gainesville: Florida Üniversitesi Baskısı, 1995), sayfa 43-53.

Kronoloji¹

M.Ö.

1700'ler İbrahim, Sara ve Hacer'in ilk neslinde, İshmael, İshak ve Rebeka'nın ikinci neslinde, Yakup, Rahel, Lea ve Esav'ın üçüncü neslinde yaşadığı "ilk atalar dönemi"nin başlangıcı. Kutsal Kitabı kronolojiye göre bu dönemin sonunda Yusuf, Firavun'un kutsamalarıyla, babası ve kardeşlerini, yaşamaları için Mısır'a getirir (*Yaratılış*).

1250'ler Kutsal Kitabı Mısır'dan Çıkış ya da Mısır'dan Sina Çölü'ne kaçışın yaklaşık olarak yaşandığı dönem. Kutsal Kitabı kronolojiye göre İsraililer burada kırk yıl yaşadılar (*Mısırdan Çıkış ve Çölde Sayım*).

1210'lar İsrail'in Kanaan Diyarını yaklaşık olarak "fethettiği" tarih (*Yezu*).

1210-1010 Kabileler Dönemi. Hakimler Dönemi olarak da bilinir. İsrail bu dönemde, İsrail Ülkesindeki farklı bölgelerde yaşayan on iki kabileden oluşan dağınık bir konfederasyondan oluşuyordu. (Hakimler) Kabileler, her birini ruhban bir ailenin yönettiği, çeşitli kutsal mekanlarda tapınıyordu.

1020 Şaul kral ilan edildi ve Samuel peygamber tarafından atandı (*1 Samuel*).

1010 Yehuda kabile bölgesinden Jesse'nin en genç oğlu Davut, Filistin düşmanına karşı Şaul ile birleşir (*1 Samuel*).

1005 Şaul ve oğlu Yonatan savaşı kaybeder ve Davut kendi başkenti Hebron'dan, kral olarak yönetimine başlar (*2 Samuel*).

1000 ya da 990 Davut Kudüs'ü Cebusiler'den (bir Kenani kabile-si) alır ve Kudüs, İsrail birleşik kabilelerinin başkenti olur. Davut Sina'dan Yukarı Fırat'a kadar uzanan geniş toprakları alır.

967 Davut ölür ve Süleyman birleşik İsrail'in kralı olur. Süleyman bir-

¹ Bu kronoloji, Judah Gribetz, et.al tarafından yazılan. *The Timetables of Jewish History* (New York, Touchstone, 1993) kitabının oldukça genişletilmiş bir şeklidir. Dr. Stephen Steinlight'a yardımları için teşekkür ederim.

çok komşu ülkeyle ittifak kurar ancak Davut'un aldığı topraklardaki bazı halklar ayrılır ve bağımsız devletler kurar. Süleyman Akaba Körfezi'nde bir liman ve donanma inşa ederek uzak ülkelerle ticaret yapar (*1 Krallar*).

950 Süleyman Kudüs'te ilk Tapınağı inşa eder ve adak sistemi Tapınak ruhbanlığı altında oluşturulur.

928 Süleyman ölür ve İsrail'in kuzey kabileleri, oğlu Rehavam'ı reddeder. Ayrılarak başkenti Samiriye ya da Şehem olan (bugünün Nablus'u), İsrail adlı ayrı bir krallık kurarlar. Her ne kadar birçoğu Kudüs Tapınağına bağlılık duysa da, kuzeyde de bağımsız tapınaklar inşa edilir. Başkenti Kudüs olan güney krallığı, bölgenin en güçlü kabilesinin adı olan "Yehuda" olarak anılır.

928-722 Bölünmüş Krallık Dönemi. Kuzey ve güney krallıkları bazen müttefik, bazen düşmandır. Eliyahu, Elişa, Hosea, Amos ve Yeşaya peygamberler bu dönemde faaldirler (*1 ve 2 Krallar, Yeşaya, Hosea, Amos, Mika ve Mezmurlar*).

721 Kuzey İsrail Krallığı Asur ordusuna yenik düşer ve halkın büyük bir çoğunluğu yabancı topraklara sürülür. On Kayıp Kabile diye bilinen sürgün halklar, yeni yerleşimlerinde özümser ve İsrail kimliklerini kaybederler. Güneydeki Yehuda Krallığı, Kral Hezekiah yönetiminde varlığını sürdürür.

715 Kral Hezekia dini sistemin sağlamlaştırılmasına ve ayakta kalan Yehuda Krallığı'nın birliğinin güçlendirilmesine yardımcı olur.

609 Asurlular Babililere yenilir ve Babil, Ortadoğu'nun en güçlü krallığı olur.

721-586 Yehuda, Mezopotamya ve Mısır İmparatorluklarına ara sıra vergi ödemek suretiyle, bağımsız bir krallık olarak varlığını sürdürür. Yeşaya, Yeremya, Sefanya, Nahum peygamberler bu dönemde yaşadılar (*2 Krallar, Yeşaya, Sefanya, Nahum, Rut, Özdeyişler*).

587-6 Babil, Kudüs'ü fetheder ve Tapınağı yıkar. Yehuda görevliler diğer binlerce kişiyle birlikte, ya öldürülür, ya da Babil'e sürülürler ve Yehuda Babil'in bir eyaleti olur (*2 Krallar, Ezeziel, Yeremya ve Ağıtlar*).

539 Pers Kralı Cyrus, Babil'i yener.

538 Kral Cyrus Babil'de sürgünde olan Yehudalıların, Yehuda'da-

ki vatanlarına dönmelerine ve Tapınağı yeniden inşa etmelerine izin verir (*Ezra, bölüm 1*).

515 İkinci Kudüs Tapınağı inşa edilir ve yeniden adanır; ancak Yehuda zayıftır. Hagay ve Zaharya peygamberler bu dönemde hizmet ederler, (*Haggai Zekeriya*) ve son kutsal kitabı peygamber Malaki 450 yılları civarında hizmet eder (*Malaki*).

445-370 Nehemya ve Ezra'nın Kudüs'ün duvarlarını güçlendirmek, uzun bir dini ve toplumsal çöküşün ardından topluluğu toparlamak ve Yahudilere *Tora*'nın yasasını öğretmek için, İran'dan Yehuda'ya geldiği yıllar (takribi). Her ne kadar büyük Yahudi toplulukları Ortadoğu'nun birçok farklı bölgesinde yaşamaya devam etse de, Yahudi topluluğunun çoğu Yehuda'da birleşir (*Nehemya, Ezra*).

333-323 Büyük İskender Mısır'dan Hindistan'a kadar Ortadoğu'nun büyük bir kısmını fetheder. Yunan hakimiyetinde bir süre refah içinde yaşayan Yehuda da bu topraklar arasındaydı.

323 İskender ölür ve imparatorluğu yüksek rütbeli generalleri arasında paylaşılır. Başkenti Kudüs ile birlikte Yehuda, takip eden bir buçuk yüzyıl boyunca, Ptolemaic (Batlamyus) Mısır'ı ile Silusid (Seleucid-Silifke) Mezopotamya'sı arasında el değiştirir. Kutsal Kitabın son kitapları *Vaiz* ve *Daniel* bu dönemde yazılır.

260 *Tora*'nın (Yahudi Kutsal Kitabının ilk beş kitabı) Yunancaya tercümesi (*Septuagint*) bu dönemde gerçekleşir. Kudüs, merkezi Mısır'da olan Ptolemaic (Batlamyus) Yunanlılarının yönetimi altındaki Yehuda'nın hem Yahudi hem de Yunan nüfusu için gittikçe önem kazanan bir Helen ticaret merkezine dönüşür. Yehuda'nın nüfusu benzeri görülmemiş bir hızda artmaktadır.

175 IV. Antiochus, kardeşinin ardından Yehuda'yı Mısır Yunan Batlamyus İmparatorluğundan alan Mezopotamya Yunan Seleusi İmparatorluğunun başına geçer. Programı Yehuda'daki birçok Yahudiye kendine çeken, güçlü bir Hellenleştiricidir. Yehuda'nın Yahudi topluluğu, gittikçe artan Helenleşmeye destek verenler ve itiraz edenler olarak, iki gruba ayrılır. Tapınağın büyük Kohen'i bile Yunan dini fikirle-

rini, törenlerini ve sembollerini Tapınak ibadetine sokmaya başlar.

165 Kudüs'ün Helenleşen Yahudilerine karşı, Modiin'deki (bugünkü Lod yakınlarında) bir Kohen ailesi liderliğinde bir isyan başlar. İsyancı Yahudiler arasındaki Helenleşme eğilimlerine ve Seleusi İmparatorluğu'na karşı büyük bir ayaklanmaya dönüşür. Makabiler olarak bilinen rahip aile ve yandaşları, Yehuda'nın kontrolünü yeniden ele geçirmek isteyen Seleusi Yunanlılarının ardarda gelen girişimlerini püskürtürler.

164 Makabiler Kudüs'teki Tapınağı saflaştırıp yeniden adarlar (bu olay Hanuka Bayramı'nda anılır) ancak Seleusiler* ile savaş yirmi yıl sürer. Bu arada Yahudiler Roma, Güney Fransa ve İspanya'yı da içine alan Akdeniz bölgesinde ve Kuzey Afrika'nın tamamında yaşamaktadırlar. Makabiler, kökleri Haşmonai hanedanlığı olarak bilinen Kohen ailesine dayanan, bir krallar hanedanlığı kurarlar ve Yahuda'yı 150 yıldan fazla bir süre idare ederler.

100'ler Ferisiler ve Sadukiler olarak bilinen iki Yahudi grup, Yahuda'daki Yahudi topluluğunda filizlenerek dini konu ve uygulamalarda etkili olmaya başlarlar.

75'ler Eseniler ile aynı grup olması muhtemel Ölü Deniz topluluğu, çöldeki yerleşimlerine göçer ve Yahuda'daki Yahudi topluluğunun geri kalanından ayrılır.

63 Romalı General Pompey Yahuda'yı fetheder. Tapınağın kutsal mekânına girer ve kutsiyetini bozar. Yehuda Roma'ya tabi bir devlet olur.

50 Roma'nın Yahudi nüfusu 10.000'i aşmıştır. Ölü Deniz yakınlarındaki mağaralarda bulunan Ölü Deniz Parşömenlerinin çoğu bu dönemde derlenir.

40 Roma Senatosu Herod'u Yahudakralı ilan eder. Daha sonra halktan destek almak için Haşmonai kraliyet ailesinden Mariamne ile evlenir.

22 Herod, Akdenizdeki Caesarea'yı da kapsayan Yahuda'da, bir inşaa programı başlatır ve ülke çapında kale ve şehirler inşa eder. Herodion, Massada saray-kalesi ve Kudüs Tapınağının geniş çaplı rekonstrüksyonu bunlar arasında yer alır.

4 Herod'un ölümü.

M.S.

10 Büyük hahamlar Hillel ve Şammai, bu dönemde yaşamıştır. Yahudiler Roma İmparatorluğundaki nüfusun %10'nu, Ortadoğu'daki doğu vilayetlerindeki nüfusun da %20'sini oluşturur.

33 Yahuda'nın Romalı valisi Pontius Pilate'nin, Nisan ayında çarmıha gerilen Nazaretli İsa adlı bir vaizi vardır. İsa'nın, kendilerine Nazarinler diyen (hemen hemen hepsi Yahudi olan) izdeşleri, onu Kral Davut'un halefi, Mesih olarak görür.

36 Pilate Samiriyeliler tarafından zalimliği protesto edildiğinden valilikten alınır.

38 İskenderiye'de, Roma İmparatoru Caligula'ya tapınmayı reddettikleri için, Yahudiler saldırıya uğrayıp öldürülür. Takip eden yılda Yavne'deki (Yahuda'da) Yahudiler, Caligula'nın kendi için yaptığı bir sunağı yıkarlar. Caligula misilleme olarak Kudüs Tapınağına altın bir heykelinin dikilmesi için emir verir. Yahudilerin büyük itirazlarının ardından emir geri çekilir. Yahudiler ve Romalı derebeyleri arasında gerginlik, takip eden otuz yıl boyunca daha da artar.

50 Mısır'ın Yahudi topluluğunun nüfusu, yüz binlere ulaşır ve Yahudiler büyük kitleler halinde Akdeniz'e yayılırlar. Birçok Greko-Romen Yahudiliğe geçer ya da resmen din değiştirmeden Yahudi uygulamalarına başlarlar.

66 Tüm Yahuda'da büyük sayıda Yahudi, Caesarea ve Kudüs'ten başlayarak Roma'ya karşı ayaklanır. Roma İmparatorluğu, General Vespasian ve 60.000 Romalı askeri göndererek karşılık verir. Vespasian daha sonraki üç yıl boyunca birçok Yahuda şehrini ele geçirir ve Kudüs'e kadar ulaşır. Roma'ya geri çağrılan ve imparator ilan edilen Vespasian'ın yerine bölgede Titus geçer.

70 Kudüs yaz ortalarında düşer ve Tapınak yakılır. Bu arada Haham Yohanan ben Zakkai, küçük Yavne kasabasında bir akademi kurar ve Roma işgali altında Yahudi geleneğini öğretmeye devam eder. Bu şekilde Yahudi ulusal kurtuluşu için yeni Ferisi stratejiyi yapılandırır: Siyasi egemenlik değil, dini otonomi. Romalılar Yahudilere ceza ola-

rak vergi koyar ve ciddi kısıtlamalar getirirler.

73 Son Yahuda kalesi Massada'yı Roma ordusu alır.

79 Büyük Yahudi tarihçi Flavius Josephus, ayrıntılı çalışması *Yahudi Savaşı* ve *Yahudilerin Geçmişi*'ni tamamlar. Bu eser Yahudi hayatı ve Yahuda'daki siyaset hakkında oldukça değerli tarihi bilgiler verir.

80 Haham Gamaliel II, Yavne Akademisi'nin başına geçer ve Roma'ya karşı yapılan savaş nedeniyle oldukça kötü şekilde yıpranan bölgedeki Yahudi cemaatlerini güçlendirip, yeniden düzenlemeye başlar. *Mişna*'da belirtilen hahamlar geleneklerini öğrenip öğretmeye devam ederler. Öğretilerini sözlü edebiyata dönüştürerek bölgedeki rabinik çalışma grupları aracılığıyla yayarlar. Öğrenciler üstad hahamların verdikleri öğretiyi alırlar.

100 İsa'nın izdeşleri ve onun öğretisi bu dönemde önemli ölçüde yayılır. Onu, mesih ve kutsal kabul eden izdeşler arasında Yahudiler kadar, Greko-Romenler de vardır. Yahuda'nın örgütlü Yahudi topluluğu bu fikri reddeder ve İsa'ya inanan Yahudileri Yahudi toplumunun geri kalanından uzak tutmaya çalışır. Yahudiler ve İsa'nın takipçileri arasındaki gerginlik artar.

100-132 Romalı işgalcilerle bölge Yahudileri arasındaki gerilim devam eder. Yahuda'da, İskenderiye ve Srenaike (Kuzey Afrika'da Mısır'ın batısı) gibi Roma şehirlerinde ve Mezopotamya'daki bir dizi ayaklanma buna örnektir. Yahudiler sert bir şekilde cezalandırılır ve bir isyan planı yaparak işgalci Roma güçlerine karşı fırsat buldukça gerilla saldırıları düzenlerler.

132 Bar Kohba (yıldızın oğlu) olarak da bilinen Simon bar Kosiba liderliğinde Roma'ya karşı bir ayaklanma düzenlenir. Yahudiler Suriye, Mısır ve Arabistan'daki birleşik orduyu yenerek Kudüs'ü alırlar. Kendi paralarını basarlar ve bağımsızlıklarını ilan ederler. Roma daha sonra, İngiltere kadar uzaktaki lejyonlarını dahi kullanıp, yanıt vererek direnişi kırar.

135 Betar'daki son Yahudi mevzileri de kaybedilir. Romalı tarihçi Dio Cassius 600.000'den fazla kayıp olduğunu yazar ve bu sayı Yahudi kaynaklarınca da (Eikhah Rabbah ve Kudüs Talmudu) onaylanır. Hadrian, Kudüs'ü bir pagan şehrine, Aelia Captilonia'ya dönüştürür ve hatta

Yahudilerin girmesini yasaklayarak Yahudîlîlari cezalandirir. Böylelikle Yahuda'dan yıkıcı bir    almış olur. Yahudi dini liderleri kuzeyde Galile'ye göçer. Hayatta kalan bazı gruplar Babil'deki (Mezopotamya) büyük Yahudi topluluğuna kaçarlar ve orada okullar kurarlar.

200 Babil'deki Yahudi topluluğu çok büyüktür ve Pers (İran) Kralı'na bağlı olan (bağlantı içinde olan) *resh galuta "Sürgün Başkanı"* tarafından örgütlenmiştir.

215 Yahuda Ha Nasi ("Prens") Yahudi bilgeliğinin geniş bir özetini ve büyük oranda sözlü aktarılan yasaları, *Mişna* Kitabı olarak yazılı halde derler. *Mişna* Yahudi toplumunun yönetimi için hahamların başvurduğu yasaları içerir. Babil'de *Mişna*'nın öğretildiği daha fazla akademi kurularak rabinik bilgi, İsrail  lkesi dışındaki Yahudi topluluklarına yayılır.

220 Roma'nın Hristiyanlara yaptığı zulüm arttıka, Yahudilere yaptığı zulüm azalır. Yahudiler Roma'ya karşı ayaklanmayı bırakarak Diaspora'da yaşamayı öğrenme tepkisi geliştirirler ki bu tepki Yahudiliği sınır tanımayan bir dini medeniyet olarak güçlendirir. *Mişna*'nın yoğun bir şekilde etüd edilmesi Yahudi sözlü yasa ve bilgeliğinin sürekli genişlemesine neden olur ki bu uzun yıllar sonra *Talmud* denilen bir derleme olarak sonuçlanır. *Kudüs Talmudu* İsrail'deki Yahudileri yönetmede kullanılır; benzeri *Babil Talmudu* da, sürgünde *resh galuta* tarafından yönetilir.

250 *Midraş* olarak bilinen Yahudi tefsir literatürü, *piyyutim* olarak bilinen İbrani şiiri ile birlikte İsrail ülkesinde ortaya çıkmaya başlar. Mistik bir yolculuk aracılığıyla müritleri ilahi olanla birleştirmeyi amaçlayan, *maase merkava* olarak bilinen bir Yahudi gizemciliği de gelişir. Babil'deki Yahudi topluluğu, olduka başarılı eğitim akademileri kurduka daha da güçlenmeye devam eder.

312 İmparator Konstantin İtalya'nın denetimini ele geçirir ve bölgesinde Hristiyanlığı destekler. Kuruluşundan ve Yahudilerce reddedişinden beri Yahudilikle rekabet halinde olan örgütlü Hristiyan Kilisesi, saldırgan bir şekilde Yahudileri devşirmeye (din değiştirmeye zorlamaya) ve aşağılamaya başlar. Konstantin Yahudiliği baskı altına alan yasalar çıkartır. Hristiyanlığa verdiği destek ile bu din imparator-

luğun resmi dini olur. Roma İmparatorluğu, bundan böyle (Hristiyan) Bizans İmparatorluğu olarak anılır.

337 Konstantius Bizans İmparatoru olarak babasının yerini alır ve babasının çıkardığı Yahudi karşıtı yasaları genişletir. Daha sonra gelen imparatorlar Bizans yasalarında ve Hristiyanların bilincinde Yahudiliğin ezilmesine neden olan yasaları çıkarmaya devam ederler. İsrail Ülkesi Yahudileri için durum öylesine zorlaşacaktır ki yirmi otuz yıl içinde rabinik öğretiyi çalışmaya devam edemeyecek hale geleceklerdir.

400 *Kudüs Talmudu* denilen İsrail Ülkesi'nin öğretisi, ikiyüz yıllık rabinik ilim ve irfanı kapsayacak şekilde derlenir. Bu, yoğun ve resmi Hristiyan baskısı altında bulunan İsrail Ülkesindeki üretken rabinik çalışmayı da noktalar. Rabinik eğitim programı, Sasani Persleri ve daha sonra Müslümanların yönetiminde birçok yüzyıl daha Babil'de büyük başarıyla devam edecektir. Yahudi topluluklar hem Hicaz ve hem Yemen'de olmak üzere Arabistan'da, iyi yapılanmıştır.

400-638 Bizans İmparatorluğu'ndaki Yahudi topluluklarının nüfusu, Yahudi karşıtı yasama ve yargılama arttıkça azalmaya devam eder. Sinagoglar bazen yıkılır, topluluklar baskı görür, Hristiyanlığa geçmeye zorlanır ve Yahudi birey ve topluluklarına aralıklarla şiddet uygulanır. Yahudi gücü ve yaratıcılığı sonunda Babil'e geçer (Bugünün Irak'ı).

456-502 Pers Monarşisince Yahudi karşıtı faaliyetler başlatılır ve bu, Yahudi akademilerinin kapatılması, Yahudi rabinik liderlerine suikast ve Yahudi topluluklarının göçü ile sonuçlanır.

517 Bir Yahudi olan Yusuf Dhu Nuwas bugünün Yemen'indeki Arap Himyar kabile krallığının başına geçer ve Hristiyan Abyssinia güçlerince bastırılan, güçlü bir eyleme liderlik eder.

600'ler *Babil Talmudu* derlenir ve yayınlanır.

613 İspanya'nın Vizigot Hristiyan kralı Sisebut, tüm Yahudilere dinlerini değiştirmelerini ya da İspanya'yı terk etmelerini emreder. Bazıları gider, bazıları din değiştirir ve bazıları gizli olarak Yahudiliklerini sürdürmeye devam eder.

614 Pers ordusu Kudüs'ü Bizanslılardan alır ve Yahudileri iktidara ge-

tirir. Yahudiler Hıristiyan zalimlerden, şiddet kullanarak ve Hıristiyanlığı şehirde yasaklayarak öç alır. Bizanslılar üç yıl sonra şehrin kontrolünü ele geçirdiklerinde Yahudiler şiddetli bir şekilde cezalandırılır.

622 Hicret yılı. Hz. Muhammed ve cemaati Medine'ye göçer ve iyi örgütlenmiş Yahudi topluluğuyla karşılaşır.

624 Bedir Savaşı ve ardından Medineli Yahudi kabile Kaynuka'nın sürgüne gönderilişi.

625 Uhud Savaşı ve ardından Medineli Yahudi kabile Nadir'in sürgüne gönderilmesi.

627 Hendek Savaşı ve ardından Medineli Yahudi kabile Kurayza'nın helâk edilmesi.

628 Hayber'in Yahudiler lehine kararlarla ele geçirilmesi.

632 Hz. Muhammed'in ölümü.

638 Müslümanlar Kudüs'ü Bizanslılardan alır, Yahudilerle ilgili daha esnek bir siyaset yapılandırır ve ikinci yüzyıldan bu yana ilk kez bir Yahudi topluluğunun Kudüs'e kalıcı olarak yerleşmesine izin verirler.

639 Babil Yahudileri, Sasani Perslerinden daha hoşgörülü bir Yahudi siyaseti güdeceği ümidiyle, İran'ın Araplarca fethine destek olurlar.

711 Yahudiler ya da gizli-Yahudiler (Hıristiyan yargısı ve zorla din değiştirme baskıları nedeniyle dışarıdan Hıristiyan gibi görünen Yahudiler) ileri askeri karakol mevkilerinde hizmet ederek, ya da teçhizat sağlayarak İspanya'nın fethinde Tarık bin Ziyad'ı desteklerler. Çok sayıda Kuzey Afrika kökenli Yahudi göçmen İspanya'ya geri döner.

717 İkinci Halife Hz. Ömer, Yahudiler ve diğerlerini devlet mevkilerinden uzaklaştırıp farklı elbiseler giymeye mecbur ederek Babil'deki dini azınlıklara karşı ayrımcı bir siyaset güder.

732 Charles Martel, Tours Savaşı'nda Arapları bozguna uğratarak Avrupa'ya daha fazla girmelerine engel olur.

755 Başkenti Kordoba olan İspanya'daki Emevi Krallığı, Yahudileri iyi karşılar ve her mesleğe girmelerine izin verir. Müslüman İspanya diğer ülkelerden birçok Yahudi'yi çeker.

762-765 Abbasi halifesi Al-Mansur, Yahudi ve İslam öğretisi ve me-

deniyeti merkezi olacak olan Bağdat'ın yeni başkentini oluşturur.

765 Babil'li bir Yahudi olan Anan ben David daha sonradan Karaylar adıyla anılacak olan bir Yahudi grubun lideri olarak ortaya çıkar. Bu grup *Talmud*'a dayalı Rabinik sisteme olan bağlılığa karşı çıkar. Karayların, İslami siyasi ve dini çevreden etkilendiklerine inanılır.

786 Doğudaki göreceli bir hoşgörü döneminden sonra Yahudiler, Harun Reşid'in halifeliğinde ağır vergi ve kısıtlamalara maruz kalırlar.

853 Babil'deki Şûra Akademisinin *gaon*'u Natronai, dini kanunlarla ilgili Arapça mektuplar yazan ilk liderdir. Daha önceden tümü İbranice ya da Yahudi Aramicesi ile yazılıyordu.

873 Bizans İmparatoru Basil birçok Yahudi'yi Hristiyanlığa geçmeye zorlar.

900 Toprakları satın alınan ve Müslüman ülkelerde daha fazla toprak sahip olmaları yasaklanan Yahudiler, ülkeler arasında kolaylıkla seyahat edip, İspanya ve Fransa'dan Çin'e kadar ticaret yaparak uluslararası ticarete potansiyel bir güç olarak ortaya çıkarlar. Zengin Yahudiler, hem Hristiyan krallara, hem de Müslüman halifelere ve sultanlara, projelerini finanse etmelerinde destek olurlar.

940 Yahudi Hazday ibn Şaprut, Kordoba Halifesi Abdül Rahman III'ün özel hekimi ve maliye bakanı olur. O da diğer önemli Yahudiler gibi Yahudi alimleri, şairleri, bilimcileri ve filozofları destekleyerek İspanya şehirlerinde ve İslam dünyasının geri kalan bölgelerinde Yahudi medeniyetinin en yüksek konumuna erişmesine vesile olur. Hazday, büyük sözlük dinleyicisi Menahem ibn Şaprut ve şair ve dilbilimci Dunaş ibn Labrat'ı destekler. Yahudiliğin "İspanya Altın Çağı", Halife Abdül Rahman III yönetiminde başlar ve iki yüzyıl devam eder.

940-1146 Yahudiliğin "Müslüman İspanya'da Altın Çağı."

942 Pumbedita'daki Babil Akademisi'nin *gaon*'u olan Saadia ben Yosef (Arapça ismi Sa'd İbn Yusuf el-Fayumi'dir) ölür. Filozof, dil bilimci, şair ve hukuk alimi olarak Kutsal Kitabı Arapçaya çevirmiş ve Arapça yorumu (İbrani harflerle) bütünüyle baki kalmasa da günümüze kadar kullanılmıştır.

1000 Ren bölgesi Almanya'sı Yahudi topluluklarının lideri Haham Gerşom ben Yehudah, Yahudi öğreniminin Alman Ekolü'nü (Aşkenazi) geliştirir. Önemli hükümlerinden biri de Aşkenaz Yahudiler arasında iki eşle evliliği yasaklamaktır.

1024-1038 Samuel HaNagid (İsmail ibn Naghrela) Granada'nın Müslüman kralı Habbus'un veziridir. Habbus'un halefi Badis'in hükümdarlığında vezirliğe devam eder. Aynı zamanda kralın ordusunun generali, şair, alim ve Yahudi topluluğunun lideridir.

1030 İspanyol Yahudi hekim ve dil bilimci Abdul-Walid Marwan ibn Janah (Rabbenu Yonah olarak da bilinir) selefi Yahudah ibn Hayyuj'un Arapça bir keşfini kullanarak bir kitap yazar ki, buna göre Arapça'da olduğu gibi tüm İbranice kelimeler üç sessiz harften oluşan köklerden gelir. Arapça yazılmış İbranice sözlüğü *Köklerin Kitabı*, öyle özeldir ki İbranice dil bilimciler bugün bile kullanmaktadırlar.

1020-1057 Malaga'lı sıradışı şair Solomon ibn Gabriol Latince'ye çevrilip tüm Hristiyan Avrupa'da okunan *Fons Vitae*, "Hayat Pınarı" adlı ünlü metafizik eseri yazar.

1066 Müslümanlar Granada'daki Yahudilere karşı ayaklanır ve Şmuel HaNagid'in halefi ve oğlu Yosef HaNagid de dahil olmak üzere birçok Yahudi öldürülür.

1080 Troyes (Fransa)'lı Raşi (Haham Shlomo ben Yitzhak) Kutsal Kitabın büyük bir bölümü için, bugün birçok Yahudi tarafından halen okunan geniş bir tefsir yazar. Daha sonra *Babil Talmudu* hakkındaki en önemli tefsiri yazacaktır. Raşi İlk Haçlı Seferinden kurtulan birkaç Yahudi'den biri olacaktır.

1096 Mayıs'ta, İlk Haçlı Seferi için Alman Ren Bölgesinde toplanan insanlar, bölgedeki tüm şehirlerdeki Yahudilere saldırır ve öldürürler; Ortadoğu'ya giderken yol üstünde bulunan Yahudileri katletmeye devam ederler. Macaristan'da Haçlıların şiddet dolu davranışlarına katlanamayan yerli halk, Yahudilere yapılan bu saldırıları durdurur.

1099 Godfrey de Bouillon yönetimindeki Haçlılar Kudüs'ü ele geçirir ve Yahudilerle Müslümanları ayırım gözetmeksizin katlederler. Ay-

rica doğulu tarzı giyimleri nedeniyle Müslüman ya da Yahudilerle karıştırlan birçok yerli Hristiyanı da öldürürler.

1114 İngiltere'deki Norwich Yahudileri, Hristiyan bir çocuğu, ritüellerini uygulamak amacıyla kanını kullanmak üzere, öldürmekle suçlanırlar. Bu olay, Avrupa'da Yahudilere karşı yüzyıllar içinde şiddete dönüşecek iftiraların başlangıcını oluşturdu.

1148 Almohadi Müslümanları (*el-muvahidun*) İspanya'yı daha hoşgörölü Müslüman hükümdarlardan alırlar. Yahudi eğitim kurumlarını ve sinagogları kapatırlar ve Yahudileri Müslüman olmaya zorlarlar. Birçok Yahudi, İspanya'nın Hristiyan bölgelerine ya da daha başka yerlere göç ederler. Bu "Müslüman İspanya'nın Altın Çağı"nın sonudur.

1140-1350 Müslüman İspanya'nın oldukça gelişmiş çevresinden gelen, iyi eğitimli Yahudiler, hoşgörölle karşılandıkları için "İspanya Altın Çağı"nı Hristiyan olan kuzeyde devam eder. Onları hoş karşılayan Hristiyan krallara hizmet ederek, kuzey İspanya'nın teknoloji ve medeniyetini güneydeki Müslüman bölgelere nazaran geliştirirler. Yahudi dil bilimciler birçok Arapça felsefe ve bilim eserini İspanyolca'ya çevirerek bunları ilk kez Hristiyan alemine sunarlar. Büyük Yahudi şair, filozof, dil bilimci ve din alimleri arasında Abraham ibn Davud, Yehudah Ha Levi, Abraham ibn Ezra ve diğer birçokları bulunmaktadır. Aslı Arapça olan Müslüman İspanya'nın büyük Yahudi eserleri İbranice'ye çevrilir.

1165 Almohadi'lerin zulmünden kaçan Moşe Maimonides ailesiyle birlikte Mısır'a varır. Müslüman vezir el-Fadıl'ın özel hekimi olan Moşe, *Talmud*'dan bu yana yazılmış en parlak felsefe, hukuk ve din eserlerinin bazılarına imzasını atar.

1190 Haçlılardan Kudüs'ü geri alan Salah el-Din (Salahaddin), Yahudilerin şehirde yeniden yerleşmelerine izin verir

1200ler Yahudilerin Hristiyan Avrupa'daki konumları gittikçe kötüye giderek sonunda Orta ve Batı Avrupa'daki hemen hemen her devletten sürölmeleriyle sonuçlanır.

1240lar *Talmud* Paris'te halk tarafından yakılır.

1290 Yahudiler İngiltere'den sürölür.

1298 Orta Avrupa'daki Rindflesich katliamları, ilk Haçlı seferinden daha büyük bir coğrafi alanı kaplar ve 3.400 Yahudi öldürülür.

1306 Yahudiler Fransa'dan sürülür.

1315 Yahudiler Fransa'ya dönmeye davet edilir.

1322 Yahudiler yeniden Fransa'dan sürülürler.

1329 Yahudiler imparatorluk ordusunu desteklemeleri için Pekin tarafından davet edilirler.

1333 Polonya'da, Yahudilere karşı dostane tutumuyla ünlü Büyük Kazimir başa gelir. Yahudileri Almanların gücünü ve etkisini azaltmak için davet eder. Yahudiler Batı Avrupa'dan ayrılarak, gittikçe büyüyen, birleşen ve kendilerini yetenekleri nedeniyle kabul eden Polonya'ya göç etmeye başlarlar. En büyük Yahudi cemaati Polonya'da oluşur.

1348 Kara Ölüm Avrupa'dan Orta Asya'ya ulaşır. Her ne kadar Yahudiler salgın sırasında diğerleriyle birlikte ölmüş olsa da, kuyuları zehirleyerek salgına neden olmakla suçlanırlar. Kilise otoriteleri Avrupa'nın birçok bölümünde Yahudilerin linç edilmesine engel olamazlar ve binlercesi öldürülür.

1354 Sultan el-Malik el-Salih idaresinde Mısır-Suriye'deki Yahudi ve Hristiyanlar, Müslümanlardan ayırt edilmek için diğer kısıtlamaların yanısıra özel giysiler giymeye zorlanırlar.

1391 Sevil'de Kilise'nin üst kademelerinde görev almış anti-Yahudi Ferrant Martinez tarafından kışkırtılan Yahudi karşıtı ayaklanmalar, Hristiyan İspanya'ya yayılır ve binlercesinin ölümüne ve birçok sinagogun yakılmasına neden olur. Birçok Yahudi göçmen yeni bir Yahudi merkezi halini alan Cezayir'e yerleşir. Hristiyan İspanya Yahudilerin özgürlüklerini kısıtlamaya devam ettikçe Yahudiler Kuzey Afrika'ya ve diğer Müslüman ülkelere de kaçmaya devam ederler.

1438 Fas'ın, Fez şehrinde Yahudileri şiddete karşı korumak için hükümet tarafından ilk *mellah* ya da Yahudi mahallesi kurulur. Bu tip Yahudi mahalleleri ilk başta Yahudilerin yararına yaygınlaşırlar ancak on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Yahudilerin kapatıldıkları gettolara dönüşürler.

1453 Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u alır. Osmanlı İmparatorluğu Yahudilere karşı açık ve liberal bir siyaset izlediği için birçoğu Batı ve Orta Avrupa'dan Osmanlı İmparatorluğu'na kaçar.

1478 Papa Sikstus IV, çoğu Hristiyanlığa geçmiş eski Yahudiler olan sahte Hristiyanları ortadan kaldırmak amacıyla Engizisyon kurmaları için İspanya hükümdarı Ferdinand ve İzabella'ya yetki verir.

1492 Yahudiler İspanya'dan sürülür. Birçoğu Portekiz'e kaçar, ne var ki buradan da birkaç yıl sonra sürüleceklerdir. Diğerleri onlara kucak açan Osmanlı İmparatorluğu'na; bazıları Kuzey Afrika'ya, Batı Avrupa'ya ve Amerika'ya kaçar. Engizisyon sonunda Amerika kıtalarına da ulaşır.

1516 Filistin'in Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olmasıyla birlikte Yahudilerin İsrail Ülkesine hareketi başlar. Safed önemli bir ticaret ve kültür merkezi halini alır ve oradaki Yahudi topluluğu büyük ölçüde genişler.

Batı Avrupa'da Venedik'de ilk *getto* kurulur; bu isim büyük olasılıkla o bölgede bulunan bir top dökümhanesinden gelmektedir.

1536 Kanuni Sultan Süleyman Kudüs duvarlarının inşasına başlar. Altı yıl sonra tamamlanacak olan duvar, şehri koruyarak Yahudileri ve diğerlerini yerleşmeye çekecektir.

1580 Dört Ülke Konseyi Polonya'da ortaya çıkar ve oradaki Yahudi topluluklarına sınırlı bir özerklik verir. Polonya'daki Yahudi yaşamı birçok göçmeni çekerek bölgedeki Yahudi nüfusunu dünyanın en büyüğü haline getirir.

1602 Hristiyan Avrupa'nın diğer bölgelerinde yargılanmaktan kaçan Yahudiler için bir cennete dönüşen Amsterdam'da bir grup Yahudi açık bir şekilde, gizlenmeden yaşamaya başlar. Amsterdam Yahudi Topluluğu oldukça etkili olacak ve tüm dünyadaki sorunlu Yahudilere yardımcı olacaktır. Ayrıca Yahudi entelektüeller ve hür düşünürler için bir kültür merkezi olacaktır.

1622 İran'daki, Maşşad Yahudileri İslamiyet'e geçmeye zorlanırlar. "Yeni Müslümanlar" (*Cedid el-İslam*) olarak bilinen topluluk, Yahudiliği çoğunlukla gizli olarak uygulamaya devam ederler.

1648 Boğdan Chmielnicki liderliğindeki Ukrayna çiftçileri ve Dinyeper Kazakları, Leh toprak sahiplerine, Yahudi aracılarını ve ailelerini kovmak suretiyle baş kaldırırlar. Üçyüzden fazla grupta on binlerce Yahudi'yi öldürürler. Bu olay büyük çapta bir Yahudi topluluğunun Batı Avrupa'ya göç etmesine neden olur. Yirminci yüzyılda gerçekleşen Soykırım haricinde Chmielnicki Katliamları, Hristiyan Avrupa'daki tüm Yahudi tarihindeki en büyük kayıplarla sonuçlanır.

1654 Brezilya'daki Hollanda kolonileri Portekizlilerce ele geçirildikten sonra ilk Yahudiler New Amsterdam'a (daha sonra New York denilecektir) varırlar.

1656 Baruh Spinoza, *Tora*'nın ilahi kaynaklı olduğunu inkâr ettiği için Amsterdam Yahudi Cemaati'nden aforoz edilir. Zaman içinde felsefe dünyasında önemli bir kişi olacaktır.

1665 Sahte mesih Sabetay Sevi, büyük sayıda Yahudi'yi Beklenen Kişi olduğuna inandırır. Birçok Yahudi onu izlemek için malını ve mesleğini terk eder. Bir sonraki yıl Sultan tarafından İstanbul'a getirtilir ve mesihlik iddialarından ötürü İslamiyet'i ya da ölümü seçmesi istenir. O İslamiyet'i seçer.

1676 Yemen lideri tüm sinagogları yıkar ve Müslüman olamayanları sürmeye kalkar; ancak Yahudiler dört yıl sonra geri kabul edileceklerdir.

1740 Hasidizm'in kurucusu Israel Ba'al Şem Tov, Podolia'da Medzibezh'e yerleşir. Kuru entelektüellikten ziyade içsel duygu yoğunluğu ve neşeyi vurgulamasından ötürü pekçok yandaş toplar. Bu oldukça etkili bir Yahudi hareketinin başlangıcıdır.

1777 New York eyalet anayasası tüm dini ayrımcılığı yasakladığından, New York Yahudilerine kanun önünde eşitlik verilir.

1789 Fransız Genel Meclisi, Protestanlara medeni ve siyasi haklar tanıyarak ancak Alsace ve Lorraine temsilcileri Yahudilerin emansipasyonunu (özgürlüğünü), kabul etmez.

1791 Fransız Genel Meclisi tüm Yahudilere, birey olarak tam özgürlük verir. Bu özgürlük, örgütlü Yahudi topluluğunun parçalanmasını icap ettirir.

1795 Polonya'nın bölünmesi ile yaklaşık bir milyon Yahudi Rusların egemenliğine girer. Her ne kadar Rus kanunları yüz yıllardır Yahudilerin Rusya'da yaşamasını yasaklamışsa da, Çarlık Rusyası artık dünyanın en büyük Yahudi nüfusunu barındırmaktadır. 1800'lerin başlarında Rus Yahudileri, dünyanın en yoksul ve yardıma muhtaç Yahudileri olurlar.

1800 Yedi yüz yirmi milyonluk dünya nüfusu içinde Yahudilerin sayısı iki buçuk milyonu bulur.

1802-1816 Napolyon Bonapart Birinci Konsül ve böylelikle de Fransa'nın tartışmasız hükümdarı ve daha sonra da İmparator (1804-1814) olur. Napolyon Savaşları'ndaki zaferlerin bir sonucu olarak Orta Avrupa'da Ortaçağ'dan kalan zincirler kırılır ve birçok ülkede eşitlik ilkesi benimsenir. Napolyon'un Avrupa'daki egemenliğinin etkileri, üç yüz yıl önce elde edilen çok daha yoğun olarak, Yahudi özgürlüğünü artırır. Özellikle Alman Yahudileri Napolyon'u, Almanya'daki özgürlüklerinin öncüsü olarak görürler.

1808-1810 Alman maliyeci Israel Jacobson, Yahudiliği "modernize" etmek için reformların başlatılmasına önderlik etmek amacıyla, benzer görüşteki Yahudileri bir araya getirir. 1815'de Berlin'deki evinde bir Reform Sinagogu açacaktır.

1818 Hamburg Yeni İsrail Mabet Cemiyeti, ilk sistemli Reform sinagogu ibadet hizmetine tesis eder.

1824 Karl Marx altı yaşında vaftiz edilir. Babası Prusya'da avukatlık yapamadığı için ailesini Hristiyan yapar.

1832 Haham Abraham Geiger Almanya, Weisbaden'de haham olur ve oradaki sinagog ibadetlerine reform getirmek için ilk çabalarını başlatır.

1835 Çar I. Nikola, Rusya'daki Yahudilerin ekonomik, medeni, ve toplumsal haklarını daha da kısıtlayan yasalar çıkartır.

1836 Ortodoks haham ve ilk Siyonist düşünürlerden Tzvi Hirsch Kalischer, Frankfurt'taki zengin Rothschild Ailesi'nden, Yahudilerin yerleşmesi amacıyla Filistin'de toprak satın almalarını ister.

1844 Rus hükümeti, Yahudi yönetiminden arta kalanları da feshe-der ve Yahudi toplumunun idaresini belediyelere ve polise devreder.

1845 Dresden baş hahamı Haham Zacharias Frankel, aşırı özgürlükçü olması nedeniyle, Reform Haham Konferansından çekilir. Frankel, reform ile gelenek arasında bir orta yol oluşturur ki bu, Muhafazakâr Yahudilik (Conservative) olarak bilinen hareketi oluşturacaktır.

1875 A.B.D'deki ilk Yahudi ilahiyat okulu olan Hebrew Union College, Isaac M. Wise tarafından Cincinnati, Ohio'da kurulur.

1878 Bir Yahudi tarım yerleşimi olan Petah Tikva, Filistin'de kurulur. Bu arada Rusya ve Polonya'daki Yahudilerin konumu gittikçe kötüye gitmektedir ve Avrupa'daki Yahudi liderler dindaşlarının bu korunç durumuna bir çözüm bulmak için çalışmaktadır. Bazıları Osmanlı yönetimindeki Filistin'de komünler finanse etmeyi önerir.

1879 Alman tarihçi Heinrich von Treitschke ırkçı Alman antisemitizmini haklı çıkartarak, Yahudilerin "melez" Alman-Yahudi kültürü oluşturma arzularına saldırır. Akademik şöhreti, antisemitizmin saygı görmesine neden olur.

1881 Çar II. Aleksandr'ın suikast sonucu öldürülmesinden sonra, yüzden fazla Rus yerleşim merkezinde Yahudilere karşı oluşturulan katliam dalgasına İçişleri Bakanı Ignatiev tarafından-(her ne kadar onun tarafından başlatılmasa da)-göz yumulur. Bu *pogrom*lara (katliamlara) ve artan devlet zulmüne tepki olarak Yahudiler, Doğu Avrupa'dan, Amerika, Batı Avrupa ve Filistin'e toplu göç başlatırlar.

1882 Çar III. Aleksandr, Mayıs Yasalarını yayınlayarak Yahudileri daha da kısıtlar ve Rusya'dan kaçışlarını hızlandırır.

1882 Rişon Le-Zion, Filistin'de ülke dışından gelen Yahudilerin kurduğu ilk Yahudi yerleşim birimidir.

1884 *Hovevei Zion* (Sion'u Sevenler) gruplarının ilk konferansı Almanyada Kattowitz'de yapılır. Konferansta Avrupalı Yahudilerin, Filistin'de ziraate dönmeleri istenir.

1890 Hovevei Zion, Filistin'in kıyı bölgesinde Haderah Köyü'nü kurar.

1891 Rus hükümeti Yahudilerin Moskova'dan sürülmesini emreder.

1894 Fransız Ordusu'ndan Yüzbaşı Alfred Dreyfus, ordu sırlarını Almanlara vermekle suçlanır ve tutuklanır. Askeri mahkemeye çıkarı-

lır, görevden alınır ve Fransız Guyanası kıyılarındaki Şeytan Adası'na sürgüne gönderilerek cezalandırılır. Daha sonradan bir komplonun kurbanı olduğu anlaşılabacaktır. Bir Viyana gazetesinin Paris temsilcisi olan Theodor Herzl, Dreyfus olayına değinir ve Avrupa'nın, Yahudileri asla eşit bir vatandaş olarak görmeyeceği sonucuna varır. Theodor Herzl uluslararası bir Siyonist kuruluşun oluşturulmasına aracı olacaktır.

1897 İlk Siyonist Kongre Theodor Herzl'in liderliğinde İsviçre'nin Basel kentinde toplanır. Kongre Filistin'e büyük çaplı göç ve yerleşimi savunur. Aynı yıl, Rusya, Polonya, Litvanya'daki Yahudi işçilerin sosyal-demokrat örgütü Bund, Rus Sosyal Demokrat Partisi'nden bir yıl önce kurulur. Rus ve Yahudi proletaryası için çalışır ve Yahudi karşıtı ayrılıkçı yasalara karşı savaşı.

1900 Yahudi nüfusu, 1.800.000.000 olan dünya nüfusu içinde 1800'lerdeki 2.500.000'ni dörde katlayarak 10.500.000'i bulur. Prusya ve Vilna'daki Yahudiler cinayetle suçlanırlar ancak mahkemede suçsuz oldukları kanıtlanır.

1903 Rus İçişleri Bakanlığı ve yerel görevlilerce düzenlenen Kişni-ev Pogromu (katliamı) yüzlerce Yahudi'nin ölümüne ve yaralanmasına, binlerce ev ve işyerinin talan edilip yıkılmasına neden olur. Bu olay birçok Yahudi'nin Filistin'e göç etmesine ve kendilerini linçten korumak için savunma grupları oluşturmaya ve ayrıca örgütlü Yahudilerce Rusya'ya karşı, dünya çapında bir tepkinin oluşmasına neden olur.

1904 Rusya çapında kırk üç pogrom kaydedilir.

1905 Bir hafta içinde 660 Rus Yahudi cemaatinde devlet destekli kıyımlar gerçekleşerek, binlerce Yahudi'nin ölmesine ve yaralanmasına ve geniş ölçüde mal kaybına neden olur. Bu da on binlerce Yahudi'nin Rusya'dan Batıya ve Filistin'e kaçmasına neden olur.

Albert Einstein içinde ünlü $E=mc^2$ 'nin bulunduğu *Özel Görecelik Kuramını* yayımlar. Sigmund Freud *Cinselliğin Teorisi Üzerine Üç Makale*'yi yazar.

1906 Rusya ve Moldova'daki *pogromların* (katliamların) ardından bunları protesto etmek için, dünyada ve Amerika'da Yahudi haklarını

ve çıkarlarını korumak ve kollamak amacıyla, Amerikan Yahudi Savunma Kurumları'nın ilki olan Amerikan Yahudi Komitesi kurulur. Komite, uluslararası platformda Yahudi çıkarlarının ve özellikle de Amerika'daki demokratik çoğulculuk, medeni haklar, dini özgürlük ve dinler arası anlayışın taraftarlığını yapması nedeniyle; Yahudilerin Amerikan kültür ve yaşamına dahil edilmesine ve A.B.D'de güçlü bir konuma gelmesinde önemli rol oynamıştır.

1909 İlk *kibutz* olan Degania, Filistin'de kurulur. Tel Aviv şehri kurulur.

1913 Leo Frank, Georgia Eyaletinde, beyaz Hristiyan bir kadını öldürmek suçundan iftiraya uğrar. Ölüm cezası hafifletildiğinde linç edilir. Antisemit ve ırkçı popülist politikacıların kışkırtmaları nedeniyle linç edilişi ve bu olayın Yahudi karşıtlarınca siyasi olarak istismar edilmesi, Amerikan antisemitizmi tarihindeki önemli bir kilometre taşıdır; B'nai B'rith Anti Defamation League'ın (İftira Karşısı Birlik) kurulmasına yol açar.

1914 Arşidük Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da öldürülmesiyle I. Dünya Savaşı patlak verir.

1917 Vladimir Lenin ve Leon Troçki liderliğindeki Bolşevikler Rusya'da iktidara gelir. İngiliz kuvvetler Kudüs'e saldırır ve Türkler çekilir. İngiliz Hükümeti Balfour Bildirgesini yayınlar "...Filistin'de Yahudi halkı için ulusal bir yurt kurulması lehinde, bu amaca ulaşılması için en iyi gayretlerin gösterileceğine ve halen varolan Yahudi olmayan toplulukların medeni ve dini haklarına zarar verecek hiçbir şeyin yapılmayacağına...

1918 Kasım 11, I. Dünya Savaşı sona erer.

1919 Savaş sonrası Avrupa'da cereyan eden büyük toplumsal sarsıntıdan genellikle Yahudiler sorumlu tutulur. Ukrayna asker ve çiftçileri bazı bölgelerde 3.000 Yahudi'yi öldürür. Yeni Sovyetler Birliği, tüm Yahudi dini cemaatleri dağıtır ve Siyonist hareketleri yasaklar. İhtilali takip eden Rus İç Savaşı sırasında ihtilal karşıtı Beyaz Rus Ordusu ve müttefiki olan General Petliura idaresindeki Ukrayna milliyetçileri, sayısız katliamlar gerçekleştirerek, 1.500'den fazla Yahudi'yi öldürürler. Ukraynalı bir çiftçi zümre, kırk toplulukta katliamlar gerçekleştirerek 6.000 Yahudi'yi öldürür. 1919'da Ukrayna'da Yahudilere kar-

şı toplam 685 katliam ve 249 saldırı gerçekleştirilir.

1920 Filistin Mandası, Milletler Cemiyeti tarafından Büyük Britanya'ya verilir. Araplar, Yahudilerin Filistin'e göçüne karşı çıkmayan İngilizlerin siyasetine tepki göstermek amacıyla, Kudüs'te ayaklanırlar. Yedi Yahudi öldürülür. Yahudi savunma güçleri örgütlenir ve Yahudilerle Araplar arasında Filistin'de silahlı çatışma başlar.

1922 İngiliz Hükümeti Ürdün Nehri'nin doğusundaki Filistin Mandası'nda, Yahudilerin toprak alımını ve göçünü yasaklar.

1924 Calvin Coolidge 1924 Göç Yasasını imzalar. Buna göre Yahudilerin toplu göçü de dahil, A.B.D'ye kısıtsız göç durdurulur.

1929 Filistin sathına yayılan Arap isyanları 130 Yahudi'nin ölümüne yol açar. İngilizler Yahudi göçünü durdurmaya yönelik bir siyasetle karşılık verir ki bu tüm tarafların siyasi baskısını artırır. Bunu izleyen yirmi yıl içinde mandanın kalkıp, Filistin'in 1948'de paylaşımına kadar, şiddet olayları devam eder.

1933 Hitler Şansölye olur ve Nazi idaresindeki hükümet, hemen Yahudi karşıtı yasaları yürürlüğe koymaya, Yahudi işyerlerini boykota, kitap yakmaya, Yahudileri hükümetteki, ordudaki ve bilim kurumlarındaki görevlerinden almaya, dayığa ve sonuçta toplu katliamlara başlar. Almanya'yı terk eden Yahudilerin büyük çoğunluğu Filistin'e göç eder. Naziler ilk toplama kampı Dachau'yu kurar.

1935 Naziler Nürnberg Yasalarını yürürlüğe koyar. Diğer sert önlemlerin yanı sıra Alman Yahudilerini oy kullanma ve kamu görevi üstlenmekten men eder ve Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasında evliliği yasaklar.

1936 Filistin'de kurulan Yüksek Arap Birliği, Yahudi göçünün durmasını ve Demokratik Filistin Hükümeti'nin kurulmasını ister. Her iki tarafça şiddet hareketlerinin ve misillemelerin gerçekleştirildiği üç yıl süren "Arap İsyanı" başlar. Bu arada Almanların sertleşen Yahudi zulmü diğer ülkelerdeki antisemit hareketleri etkileyerek, Yahudilerin Avrupa'dan kaçmalarına neden olan baskıyı artırır. Filistin Yahudileri, Avrupa'dan gelen Yahudileri kurtarmak için, onları yasadışı yollardan ül-

keye sokmaya başlarlar.

1938 Başkan Roosevelt, otuz iki ülkeden temsilcilerin göçmen sorununu tartıştığı, Fransa'daki Evian Konferansını düzenler. Toplantı, birçok Batılı ülkenin, Yahudi göçmenleri reddettiklerini vurgulamaktan başka bir işe yaramaz.

9-10 Kasım *Kristallnacht*'ta Naziler, Almanya ve Avusturya'da Yahudi mülklerini tahrip ederler, sinagogları yakarlar, sokaklarda birçok Yahudi'yi öldürürler ve 30.000 kadar Yahudi'yi Toplama Kampları'na gönderirler.

1939 Almanya'nın Polonya'yı işgaliyle II. Dünya Savaşı başlar. Daha sonra Rusya, Polonya'yı doğudan işgal eder ve ülke milyonlarca Yahudi ile birlikte ikiye bölünür. Alman işgalinin ilk haftalarında binlerce Yahudi öldürülür.

1940 Varşova Gettosu kurulur ve tecrit edilir; Lublin'de *Judenrat* kurulur; ve Lodz Gettosu tecrit edilir.

1941 Almanlar beş ana Nazi ölüm kampının en büyüğü olan Auschwitz II-Birkenau Toplama Kampı'nı inşa eder. Savaşın başlangıcından, kampın 1945'te kapatılışına kadar, Auschwitz'de binlerce Leh, Çingene ve diğerleri ile birlikte bir milyona yakın Yahudi katledilir. Birçok Yahudi gaz odalarında öldürüldükten sonra ve cesetleri toplu yakma fırınlarında yakılır.

Almanlar, Sovyetler Birliği'ni işgal eder. Düzenli Alman Ordusu'nun hareketli öldürme birliği Einsatzgruppen, Alman Polis Birimi ve Waffen SS; Ukrayna, Besarabya, Beyaz Rusya ve Baltık Denizindeki Yahudileri sistemli olarak topluca katletmeye başlar. Babi Yar, Bogdanovka, Brest-Litovsk, Kamenets-Podolsk, Kovno, Lvov, Minsk, Odessa, Pinsk, Ponary, Riga ve Vitebsk'de yüzbinlerce Yahudi katledilir.

Iassi'de 1.500 Yahudi, Romen faşistlerce öldürülür. Savaş bitmeden önce, Romen faşistler ve Alman müttefikleri 270.000 Romen Yahudi'yi öldürür.

Gettolar kurulur, tecrit edilir ve Lublin, Minsk, Vilna, Bialystock, Kişniev, Zhitomir, Vitebsk gibi yerlere kapatılmış binlerce Yahudi buralara tasfiye edilir.

Majdanek ve Chelmno gibi yeni ölüm kampları faaliyete geçirilir.

1942 Nazi liderliği, Avrupa'da 11.000.000 Yahudi'yi öldürmeyi ayrıntılı olarak planladıkları, Wannsee Konferansı'nı düzenler.

Hollanda Yahudilerinin toplanması ve ihracı başlar.

Fransız Yahudilerinin Auschwitz'e ilk nakilleri gerçekleşir.

İlk toplu katliam, Sobibor İmha Kampı'nda gerçekleşir. Belzec ve Treblinka Ölüm Kamplarının inşası tamamlanır ve ilk Yahudiler Theresienstadt Toplama Kampı'na gönderilir.

Lvov'dan Belzec'e sürülmeler başlar; 50.000'i gaz odalarında olmak üzere 600.000 Yahudi orada öldürülür.

BBC, 700.000 Yahudi'nin Polonya'da öldürüldüğünü bildirir ve Himmler, Nazi liderlerine Generalgouvernement'deki (Polonya) tüm Yahudilerin "bertaraf edildiğini" rapor eder.

Yahudi Direniş Örgütü (ZOB) Varşova'da kurulur ve Yahudi partizanlar Belarus ve Krakow civarlarında Almanlarla çarpışır.

Nazilerin, Avrupa'daki Yahudileri öldürme planı, Gerhart Riegner'e ulaşır. Riegner A.B.D. Dışişleri Bakanlığı'nı bilgilendirir ve daha sonra A.B.D. bu haberi teyit eder. Rabi Stephen Wise bir basın toplantısı düzenler ve sonunda Yahudi liderler Başkan Roosevelt ile bir görüşme gerçekleştirirler; o güne kadar Soykırım hakkında bilinenlerin bir özeti Başkan'a sunarlar. Göçmenlerin Amerika'da geçici olarak sığınmaları için Kongreye sunulan tasarılar kabul görmez. Suçlayıcı ifadelerin dışında, A.B.D. tepki olarak somut bir önlem almaz.

A.B.D., Kanada, Avrupa ve Filistin'deki dünya Siyonist hareketinin temsilcileri, Filistin'deki İngiliz Mandasının yerine geçecek bir Yahudi Milletler Topluluğunun oluşturulmasını savunan "Biltmore Platformu"nu yayınlarlar. Bu olay, Amerikan Yahudiliği'nin örgütsel yapısının bir bütün olarak, Siyonist girişimin arkasında olması açısından önemlidir.

1943 Varşova Gettosu isyanı patlak verir; Treblinka ve Sobibor'da da isyanlar çıkar ve Vilna'da Yahudi partizanlar oluşur.

Polonya direnişinin bir kuryesi olan ve Varşova Gettosuna gizlice sızan Jan Karski, FDR ile buluşur ve Soykırım'ı bir tanık olarak anlatır.

"Hasat Operasyonu Festivalinde" binlerce Yahudi, Majdanek Ölüm Kampı'nda makineli tüfekle taranır.

Selanik'ten gelen ilk Yahudi kafilesi Auschwitz'e ulaşır ve Trakya Yahudileri Treblinka'ya taşınır.

Varşova'dan Treblinka Gettosu'na ilk toplu Yahudi aktarımı başlar.

1944 Hazine Sekreteri Henry Morgenthau Jr., Yahudilerin katline karşı A.B.D.'nin vurdum duymazlığı hakkında ayrıntılı hazırlanmış "Yahudilerin Katlini Bu Hükümetin Kabulü Hakkında Rapor"unu alır. Morgenthau'nun kurmaylarının hazırladığı raporun yarattığı utanca bir tepki olarak, Soykırımın kurbanlarına yardım etmek amacıyla ilk resmi A.B.D. girişimi olan, Savaş Mültecileri Kurulu kurulur.

Macar Yahudilerinin Auschwitz-Birkenau Ölüm Kampları'na toplu olarak aktarımlarının başlangıcı.

İki mahkum Auschwitz'den kaçarak, Slovakya'daki Yahudi yeraltı örgütüne ölüm kampını ayrıntılı olarak anlatırlar. Gaz odalarının beş mil yakını içerisinde 170 ağır bombalama operasyonu gerçekleştirilmesine rağmen; Yahudi yeraltı örgütünün ve Siyonist liderlerinin Auschwitz'e giden demiryolu hatlarının bombalanması isteği, ABD Savaş Dairesi ve İngiliz Ecnebiler Dairesi tarafından reddedilmiştir

Lodz Gettosu boşaltılır ve 74.000 Yahudi, Auschwitz'e aktarılır.

Auschwitz'de Yahudi ayaklanması gerçekleşir.

1945 Toplama Kampı'nda yaşayanların, Almanya'nın içlerine yaptığı Ölüm Yürüyüşü başlar ve 250.000 Yahudi yaşamını yitirir.

Sovyet güçleri Varşova, Lodz ve Auschwitz'i; Amerikalılar Buchenwald'ı; İngiliz güçleri de Bergen-Belsen'i kurtarır.

Sovyet güçleri Budapeşte'yi özgürlüğüne kavuştururken kalan 120.000 Yahudi'yi de kurtarır.

Almanya, İttifak Güçlerine koşulsuz olarak teslim olur ve Nürnberg Savaş Suçları Mahkemesi başlar. Savaş, dünya Yahudilerinin üçte birini oluşturan Avrupa'daki Yahudi cemaatlerinin neredeyse tamamının yok olmasıyla sona erer. Avrupa Yahudilerinin yok edilişi Almanlar ve müttefikleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Nihai Son'a destek verenler

arasında, kukla rejimler, faşist ülkelerin liderleri, Almanya ile birlikte savaşan ülkeler, Almanya'nın işgal ettiği ve Almanya'nın müttefiki olan ülkelerdeki örgütlü ve örgütsüz yüz binlerce Yahudi karşıtı da yer alır. Avrupa Yahudiliğinin yok edilişi; Batı demokrasilerinin vurdumduymazlığı, Hristiyan Kilise'nin sessizliği ve işgal altındaki Avrupa nüfusunun büyük bir kısmının, pasif de olsa işbirliği içinde gerçekleşmiştir.

1945-1947 Soykırımdan kurtulanlar mülteci kamplarında toplanır. Özellikle Doğu Avrupa'daki Hristiyan hemşehrileri, hayatta kalan aile üyelerini bulmak üzere evlerine dönmeye çalışan birçok Yahudi öldürür. Krakow'da ve Polonya'nın diğer bölgelerinde Yahudi karşıtı ayaklanmalar patlak verir. Birçok Yahudi ünlü Kielce pogromunda öldürülür. Bu katliam ortaçağlardakini anımsatır bir şekilde, Yahudilerin Hristiyan bir çocuğu öldürdüğü söylentisiyle başlar. Yahudi göçmenleri Filistin'e götürecek baskı ortamı oluşur.

Mısır ve Libya'da Siyonizm karşıtı ayaklanmalar ve Tel-Aviv'de de, göçü kısıtlayan İngilizlere karşı Yahudi ayaklanmaları patlak verir.

1946 Filistin'de İngiliz ve Yahudi yeraltı örgütleri arasında şiddet artar. İngiliz yönetimi bir çözüm arar ancak bulamaz.

Büyük Britanya, Trans-Jordan'ı (Ürdün) Manda yönetiminden ayırır ve bağımsızlık verir.

Filistin için özel BM Komisyonu kurulur.

1947 Kasım'da uzun tartışmalar ve kulislerden sonra, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Kudüs'ün uluslararası olması kaydıyla, Filistin'in bağımsız Yahudi ve Arap devletleri arasında paylaşılması konusunda öneride bulunur. Siyonistler planı isteksiz bir şekilde kabul eder ancak Araplar reddeder. Filistin'deki Yahudiler ve Araplar, askeri bir çatışma ihtimaline karşı, en iyi konumda konuşlanmaya başlarlar.

1948 Savaş patlak verir. Lübnan, Trans-Jordan (ertesi yıl adı Jordan / Ürdün olarak değişecektir), Irak, Suriye ve Mısır'dan gelen birlikler, Yahudi güçleriyle çarpışmak üzere Filistin'e girer. Savaş tüm cepheleriyle, Filistin topraklarında gerçekleşir.

1949 Mısır, Lübnan, Ürdün ve Suriye ile ateşkes imzalanır ve fiili

çarpışma sona erer. Yahudilerce "Bağımsızlık Savaşı" olarak adlandırılan bu savaş Filistinlilerce *Nakba* ya da "felaket" olarak kabul edilir. Savaş büyük bir Filistinli göçmen nüfusu yaratır. BM tarafından bağımsız Arap devleti olarak belirlenen bölgeler, ya savaşta İsraililer tarafından alınır, ya da komşu Arap ülkelerince ilhak edilir. Arap Filistin mevcut değildir ve Filistinli mülteciler Mısır (Gaza) ya da Ürdün (Batı Şeria) gibi komşu ülkelerin ilhak ettiği bölgelerdeki sefil kamplarda yaşarlar. Arap ülkeleri İsrail'e ekonomik boykot uygular ve Yahudi Devletinin başarısına karşı Ortadoğu'da oluşan Arap tepkisi ülkelerindeki Yahudilerin canını ve malını tehlikeye sokar. Yeni İsrail Devleti bölgedeki Yahudileri, Soykırımdan kurtulan ve Avrupa'da geçici kamplarda bekleyen yüz binlerce Yahudi ile birlikte toplu olarak İsrail'e göndermeye başlar.

1949-1950'ler Irak, Suriye, Lübnan ve Mısır'daki Yahudi cemaatlerinin konumu gittikçe kötüleşir. Yahudiler casusluk yaptıkları gerekçesiyle güvenlik denetiminden geçirilir, hükümetlerce taciz edilir, ya da çeteler tarafından saldırıya uğrar. Sayısı yüz binleri bulan birçok Yahudi bu ülkelerden göç eder ve birçoğu İsrail'e gider. Arap ülkelerinden gelen hükümet destekli fedailerin (gerilla) sınır saldırıları İsrail'de can ve mal kaybına neden olur. İsrail komşu ülkelere misilleme saldırılarda bulunur. Dönem süresince "sıcak" savaş durumu devam eder. İsrail'in Arap sakinleri, güvenlik için bir tehlike olarak görülür ve sivil hakları kısıtlanır.

1950 Mısır Süveyş kanalını İsrail gemilerine kapatır. Böylelikle, İsrail'le ticaret yapan yabancı ülke gemilerinin kendi sularından geçmesine engel olacaktır.

1952 Cezayir'deki birçok Yahudi, sosyal haklarına kavuşur.

1955 Önemli Amerikan Yahudi Örgütleri Başkanları Konferansı Organizasyonu kurulur. Ortadoğu'da barışı yapılandırmak için birlikte hareketi desteklemek amacıyla kurulan grup, hem ulusal, hem de uluslararası konularda, Örgütlü Amerikan Yahudi Topluluğunun liderliğinin güçlü bir sesi olarak ortaya çıkar. Bu kurum Amerikan Yahudiliğinin ne kadar yek vücut olduğunu göstermiştir.

1956 Mısır, A.B.D'nin Aswan Barajı Projesinden çekilmesine mi-

silleme olarak, Süveyş Kanalı'nı millileştirir. İngiltere ve Fransa bunu dünya barışına karşı bir tehdit olarak görür ve askeri müdahale planları yapar. İsrail bu planlara katılır ve İsrail, İngiliz ve Fransız hava desteğiyle Ekim ayında Sina Yarımadasını işgal eder. Mısır Sina'dan çekilir. Sovyetler Birliği, İngiltere ve Fransa'ya karşı atom bombası kullanmakla tehdit eder. A.B.D tarafların çekilmesi için baskı yapar ve BM de çekilmeleri için bir önerge yayınlar.

1957 İsrail, gemilerinin ve ticaretinin Mısır tarafından engellenmeyeceği garantisıyla Sina'dan çekilir. İsrail ile olan savaşa tepki olarak Mısır, bölgedeki Yahudilere misillemeye bulunur ve 20.000 Yahudi kaçar.

1957-1967 Ürdün, Suriye ve Lübnan'dan gelen sınır saldırıları İsrail'de birçok ölüme ve yıkıma neden olur. İsrail'in Arap kökenli vatandaşları sivil haklarını kısıtlayan güvenlik düzenlemelerine maruz kalır.

1960 Soykırım (Holocaust) sırasında milyonlarca Yahudi'nin sürülmesi ve katledilmesinden sorumlu Gestapo'nun Yahudi bölümü başkanı Adolf Eichmann, Arjantin'de İsrail ajanlarınca yakalanır; İsrail'e getirilir, sorgulanır ve asılır. Dünyaya televizyon aracılığıyla yayınlanan dönüm noktası mahkeme, Soykırıma duyulan tarihi, felsefi, ahlâki ve hukuki ilginin ciddi olarak başlamasında önemli bir etken olmuştur. Bu konunun o zamana kadar gündeme gelmemesinin ardında bir dizi karmaşık neden vardır: Soykırımdan kurtulan Yahudilerin suçluluk duyguları, ulusal siyasi utanç korkusu, kurbanlara ödenecek tazminattan kaçmak ve İsrail Devleti'nin öncelikli acil ihtiyaçları. Ancak mahkeme Soykırımı gözler önüne sererek konuyu gündeme getirir. Soykırım ile ilgili araştırma, edebiyat ve sanat dallarında bir patlama olur ve Soykırım'ı Anma Günü, günümüze kadar sürer. Soykırım Yahudi kimliğinin önemli bir parçası halini alarak, dini ve felsefi düşünce de dahil olmak üzere Yahudi düşün hayatının odak noktası olur.

1966 İsrail'in Arap kökenli vatandaşları, önceki güvenlik kısıtlamalarından kurtulurlar ve oldukça geniş sivil haklara kavuşurlar.

1967 Mısır Başkanı Cemal Abdül Nasır (1918-70), Birleşmiş Milletler Acil Durum Kuvvetinin (UNEF) Mayıs'ta Mısır topraklarından çekil-

mesini ister ve bunu sağlar. Mısır birlikleri Sina'da seferber olur. Daha sonra Tiran Boğazını bloke ederek, İsrail'in Akabe Körfezindeki Eilat Limanı'nın kapanmasına neden olur. Mısır, Suriye ve İsrail birlikleri sınırlarda seferber olmaya başlar. S.S.C.B, Mısır'ı İsrail'in Suriye'ye yapacağı olası bir saldırıya karşı uyarır. Mısır istihbaratı, İsrail birliklerinin yoğunlaştığına dair bir belirtiye rastlamaz ancak Suriye'nin askeri açıdan hazırlıksız olduğunu vurgular. İsrail genel bir seferberlik başlatır. Nasır Sina'daki birlikleri takviye eder. İsrail tam seferberlik emri verir. Başkan Nasır, Mısır Millet Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada "İsrail Devleti'ni tamamiyle ortadan kaldırmakla" tehdit eder. Ürdün seferberlik ilan eder ve Irak birliklerini İsrail sınırında konuşlanmaya davet eder. Suudi Arabistan, Cezayir ve Kuveyt, Mısır emrine birlik verdiklerini duyururlar. S.S.C.B., İsrail'in bir saldırı planladığına dair bilgi aldıklarını ve bu gerçekleştiği takdirde saldırılan devlete destek olacaklarını A.B.D'ye bildirir. Irak başkanı Abdül Rahman Arif hava kuvvetlerine yaptığı konuşmada "Tanrı'nın izniyle, Tel Aviv ve Hayfa'da buluşacağız" der. İsrail kendini korumak için önce davranıp 5 Haziranda ilk hava saldırısını başlatarak Mısır, Ürdün ve Suriye Hava Kuvvetlerini tahrip eder. Mısır, Ürdün, Suriye ve Irak kara kuvvetleri İsrail'e karşı birleşir fakat İsrail Batı Şeria'yı, Gazze Şeridi'ni, Golan Tepeleri'ni ve Sina'yı ele geçirir. Savaş 10 Haziranda biter.

1967-1970 "Sürtüşme Savaşı" olarak da bilinen karşılıklı topçu ateşi, müfreze muhabereleleri ve akınlar yeni sınırın her iki tarafında, özellikle de Mısır ve İsrail arasında gerçekleşir ve ağır kayıplar verilir. İsrail sınırı içindeki sivil bölgelerdeki terörist bombalamalar, İsrail'in misillemeleriyle sonuçlanır. Bu misillemelerin bazıları idari ya da askeri hedeflere, bazıları da Arap ülkelerindeki sivil hedeflere yöneliktir. Bir İsrail yolcu uçağının teröristlerce alıkonulduğu Atina'da, ilk jet uçağı bombalanması olayı gerçekleşir.

1969 El-Fetih'in lideri Yaser Arafat, FKÖ'nün başkanı olur.

1970 Filistin Kurtuluş Halk Cephesi dört uçağa saldırı düzenler. Kral Hüseyin, rejimini tehdit eden Filistinlilere karşı harekete geçer. Suriye, Filistinlilere taraf olarak Ürdün'e tanklarını sokar ancak Ürdün ile

çarpmaz. İsrail, Ürdün'e saldırılırsa, müdahale edeceği konusunda Suriye'yi uyarır. Filistinliler Kral Hüseyin'in güçleri karşısında büyük zayıflık verir ki bu ilerde "Kara Eylül" olarak anılacaktır. İsrail Batı Şeria'da bazı yerleşim birimlerinin inşasına başlar.

1970-1980 Sovyet Yahudilerinin serbest bırakılıp İsrail'e göç etmesine izin verilir ki bu, İsrail'in nüfusunu yüz binlerle artırır.

1972 "Kara Eylül" Örgütü'ne ait teröristler, Münih Olimpiyat Köyü'nde 2 İsrailli sporcu öldürürler ve 9'unu rehin alırlar. Batı Alman Polisi vurucu timinin kurtarma operasyonu sonucu bütün teröristlerle birlikte rehinelere de yaşamını kaybederler. Bu olaya misilleme olarak İsrail, Filistinli teröristleri ve liderlerini öldürür.

1973 Ekim'de Yahudilerin kutsal oruç günü *Kipur* Bayramı'nda, Mısır ve Suriye yoğun baskın saldırılarla İsrail'i beklenmedik bir şekilde gafil avlar. Suriye ve Mısır tek etapta İsrail toprağına önemli ölçüde girmeyi başarmıştır ancak İsrail güçleri seferber olunca toprak kaybederler. S.S.C.B, Mısır ve Suriye'yi destekleyip silah ve cephane tedarik ederken; A.B.D de İsrail'e silah ve cephane sağlar. Petrol ihraç eden Arap ülkeleri Batıya karşı, kendilerinin savaşı kazanmış olduklarını ilan ederek, petrol ambargosu başlatırlar. Mısır ve İsrail'in zafer arzusu nedeniyle savaş çekişmeli geçer. Savaşa İsraillilerce "Yom Kipur Savaşı", Arap ülkelerince "Ekim Savaşı" denir.

1974 Aşırı milliyetçi Yahudi göçmen örgütü *Guş Emunim* kurulur ve Batı Şeria ile Gaza bölgelerinde yerleşimler kurmada ve İsrail savaşlarında alınan tüm bölgelerin sürekli Yahudi kontrolünü sağlamak için hükümetin ve halkın desteğinin kazanılmasında oldukça başarılı olur. Lübnan sınırındaki Filistin halkı kendi "küçük devletlerini" örgütledikçe, buradan gelen Filistin terörist saldırıları artar. İsrail bunlara misilleme ile cevap verir ancak böylelikle bölgedeki hassas denge bozulma eğilimine girer.

1975 İsrail, Mısır ve Suriye arasında serbest bırakılma anlaşmaları imzalanır. 15 yıldan sonra ilk İsrail bandıralı yük gemisinin Süveyş'ten geçmesine izin verilir. 3379 sayılı BM genelgesi "Siyonizmin bir çeşit ırkçılık ve ırk ayrımcılığı olduğuna" karar verir. Bu genelge 1991'de

BM'nin bir oylamasıyla tekrarlanır. Lübnan'da sivil savaş patlak verir.

1977 Mısır Başkanı Enver Sedat dünyayı şaşırtarak Kudüs'e gelir ve İsrail Meclisi Knesset'e konuşarak barışçıl ilişkiler çerçevesinde yeni bir gelecek önerir. Sedat ve İsrail başbakanı Menahem Begin arasındaki yoğun görüşmeler, A.B.D Başkanı Jimmy Carter'ın desteğiyle gerçekleşir ve Sina yarımadası Mısır'a geri verilir. A.B.D anlaşmalarını, her iki ülkeye geniş ekonomik yardım sağlayarak destekler.

1978 Lübnan'dan birbiri ardına gelen terörist saldırılar sonrasında İsrail Lübnan'ı işgal eder ve ülkenin güneyindeki geniş bir alanda denetimi ele geçirir. Geri çekildiğinde ileride olabilecek sınır ihlallerini önlemek amacıyla, bölgenin bir bölümünün kontrolünü İsrail ile işbirliği içinde olan Lübnanlı Hristiyan askeri grubuna verir.

1980 Mısır ve İsrail'de karşılıklı büyük elçilikler açılır. Filistinli teröristler bir dizi saldırıda birçok Yahudi öldürür ve yaralarlar. İsrail'in kuruluşundan bu yana ilk kez bir Yahudi yeraltı örgütü, Filistinlilere karşı terör eylemlerine başlar ve bazı insanları öldürür, sakatlar. İsrail, Lübnanlı Hristiyan milisleri Müslüman, Dürzi ve Filistinli milislerle yaptıkları savaşta desteklemeye çalışır. Filistinli direnişçiler İsrail'e, Lübnan sınırından girmeye devam ederler.

1982 Artan Filistin terörist saldırılarından sonra İsrail, Lübnan'ı işgal eder. Filistinlileri İsrail sınırından 40 kilometre geri püskürtme emri alan ordu, sonunda çok sayıda sivilin ölümü, çok sayıda İsraillinin de beklenmedik kaybıyla Beyrut'u kuşatır. Lübnan'ın içişlerini kontrol etmeyi ümit eden İsrail başarısız olur ve 2000 yılına kadar da Lübnan'dan tamamiyle çekilemez. İşgalin en sıcak döneminde İsrail kontrolündeki bir Beyrut bölgesinde, İsrail'in Hristiyan Falanjist müttefikleri, Sabra ve Şatila mülteci kamplarındaki 800 Filistinliyi katlederler. İsrail Savunma Bakanı Ariel Şaron resmi bir soruşturma komisyonunca dolaylı olarak sorumlu bulunduğu için istifaya zorlanır. Birçok İsrailli, İsrail işgalinden, savunma amaçlı olmayan bu ilk geniş çaplı operasyon ve sonuçlarından dolayı dehşete kapılır. Yüz bin İsrailli işgalden kısa bir süre sonra durumu protesto ederler.

1980ler İsrail sınırları içinde otobüs kaçırma, araba bombalama

ve diğer Filistin terörist saldırıları devam eder. İsrail, kendi gizli servisi aracılığıyla yaptığı suikastlarla birlikte karşı saldırıya geçer. Batı Şeria'da İsrail yerleşim bölgeleri inşa edilir ve Yahudi nüfusu 100.000 kişiyi aşar.

1987 İntifada ya da "büyük sarsıntı" başlar. Batı Şeria ve Gazze'de yaşayan Filistinli halkın birkaç yıl boyunca yaptığı protestolar Filistinliler'in İsrail işgalinde yaşamak istemediklerini açık bir şekilde gösterir. Batı Şeria'da yeni İsrail yerleşimleri inşa edilmeye devam eder.

1989 Ürdün Parlamentosu'nun aldığı bir kararla, Ürdün Batı Şeria ve Gazze'den resmen çekilerek Filistinlilerin bağımsızlık mücadelelerindeki baskının azalmasını sağlar.

1990 Irak Kuveyt'i işgal eder. Bu, A.B.D kuvvetlerince Irak'a yapılan bir saldırı ile sonuçlanacaktır. İsrail hareketin dışında kalır ama Irak'tan kaynaklanan bir dizi roket saldırısından, kimyasal silah olduğu kaygısıyla oldukça etkilenir. Sukot Bayramı'nı kutlamak için Batı Duvarı'nın altında toplanan binlerce Yahudi'ye Kudüs'teki Tapınak Dağı Harem i Şerif'ten taş atan isyancı Filistinlilere İsrail polisinin ateş açmasının ardından yirmi bir Filistinli ölür, yüzü aşkın Filistinli de yaralanır.

1990lar Devam eden intifada İsrail'in üzerinde toplumsal, askeri ve ekonomik açıdan büyük baskı oluşturur. Bu, aşırı milliyetçi Guş Emunim ve kardeş örgütlerin liderliğinde yoğun lobi faaliyetleri ve Yahudi yerleşimiyle karşılık görür. S.S.C.B'nin çözülmesiyle yüz binlerce Sovyet Yahudisi ve aileleri İsrail'e göç eder. Eski Sovyetler Birliği ülkelerinden gelen ve Yahudi olduğunu iddia eden birçok göçmen aslında Yahudi değildir.

1993 Yitzhak Rabin ve Yaser Arafat Washington'da görüşür ve Filistin Yönetimi'ne sınırlı hükümet ve hizmet akışı sürecini başlatan bir dizi anlaşma imzalanır. Anlaşmalar müphem ve yoruma açık olduğu için, resmi anlaşma sağlanmış olmasına rağmen taraflarca farklı yorumlandıklarından ötürü asla tam olarak uygulanamazlar.

1994 Aşırı milliyetçi dinci bir Yahudi olan Baruh Goldstein Purim Bayramı'nda Mahpela mağarasındaki camide namaz kılan 30 Müslüman'ı silahla vurur.

86 kişinin ölümü ve yüzlerce kişinin yaralanmasıyla sonuçlanan bombalı bir terörist saldırısı sonucu Arjantin Yahudi Yardımlaşma Kurumu (AMIA) ve Yahudi Okul Sistemi Genel Müdürlüğünü, bir Yidiş tiyatrosunu, bir kütüphaneyi, DAIA'yı (Arjantindeki Yahudi Kuruluşları altında toplayan şemsiye örgüt) ve diğer Yahudi örgütleri barındıran bina yıkılır. Yargıç Juan José Galeano tarafından yürütülen ve büyük eleştiri alan soruşturmadaki şüpheliler arasında İranlı ajanlar ve terörist grup İslami Cihadın militanları yer almaktadır. Yargıç, şüphelilerin yerel işbirlikçileri olabileceği konusunu gözardı ettiği için eleştiri saldırısına uğrar.

1995 İsrail ve Filistin temsilcileri Oslo Barış Sürecini başlatan, Oslo Anlaşması olarak da bilinen "İlkeler Bildirgesini" imzalarlar. İlkeler Bildirgesi, İsrail ve Filistinlilerin onlarca yıldır süren çatışmaya bir son vermele; karşılıklı hukuki ve siyasi haklarını kabul etmeleri; adil, sürekli ve kapsamlı bir barış kararı ve tarihi uzlaşmaya varmaları konularında" belirleyici olur. Oslo Anlaşması, 13 Eylül'de Beyaz Saray'ın bahçesinde Yitzhak Rabin ve Yaser Arafat'ın el sıkışmasıyla noktalanır. İlkeler Bildirgesi İsrail-Filistin ilişkilerine ümit getirir (daha sonra boşa çıkacaktır) ve Clinton yönetiminin "Barış Süreci'ndeki" diplomatik faaliyetlerini yoğunlaştırır.

Yitzhak Rabin, toprakların Filistinlilere geri verilmesine karşı olan radikal İsrailli Yahudi dindar bir milliyetçinin suikastine kurban gider.

1995-2000 Yeni Filistin Yönetimi halktan toplanan paraları açıkça kişisel çıkarları için kullanan Filistinli idarecilerce yönetilir ve bu durum yerel halkın kızgınlığını artırır. Barış Süreci Rabin'in öldürülmesiyle yavaşlar ve sonunda durur. Yahudi yerleşim yerleri genişler, yenileri inşa edilir ve Batı Şeria'nın nüfusu katlanarak 200.000'e ulaşır. Yerel Filistinli halkın, kendi bölgeleri dışından otoritelerce yönetilmesine ek olarak, kötüleşen ekonomik ve siyasi durum, Filistinlileri buhrana sürükler.

2000 Yahudi karşıtlarının başlıca savlarından olan Soykırımın inkârı ile ilgili dönüm noktası bir davada, Amerikalı akademisyen Deborah Lipstadt, *Soykırımın İnkârı* adlı çalışmasında bir Soykırım inkârcısı olarak tanımladığı II. Dünya Savaşı konusunda tanınmış bir yazar olan David Irving'in kendisine ve yayıncısı Penguin Yayıncılık Ltd'e açtığı

iftira davasını kazanır. Daha önce birçoklarınınca saygıdeğer bir akademisyen olarak bilinen Irving'in, tarihi delilleri bilerek tahrif etmek ve yanlış yorumlamak suretiyle başka şeylerle birlikte Auschwitz'de gaz odası olmadığını iddia ettiği belirlenir. Irving aynı zamanda da aşırı sağcı gruplarla yakından ilişkide olan bir Yahudi karşıtı ve ırkçı olarak tanımlanır. "Revizyoncu" tarihçilerin görüşlerini çürüten mahkeme kararı, Soykırım inkârının akademik bir saygınlığı olamayacağını ispat eder.

Barış sürecindeki durgunluk ve otoritenin el değiştirmesi, ekimde yeni bir intifada ile bir patlama noktasına gelir. Likud Partisi lideri Ariel Şaron'un Kudüs'teki el-Aksa Camii'ni ziyaretini takiben başladığı için buna, "El-Aksa İntifadası" denir. Bu intifadada, resmi Filistin güvenlik güçleri de dahil, çok fazla sayıda Filistinli silahlarla ateş açmıştır. İsrail güçlerinin artan saldırılara artan şiddetle karşılık vermesiyle yüzlerce Filistinli ölmüş, binlercesi yaralanmış ve düzinelerce Yahudi ölmüştür.

Ortodoks bir Yahudi olan Connecticut Senatörü Joseph Lieberman, A.B.D.'de Demokrat Parti seçim aday listesinde Başkan Yardımcılığı için adaylığını koyar. Lieberman'ın Demokrat Parti tarafından aday gösterilmesi ve partinin bu seçiminin toplum genelinde övülmesi Yahudilerin Amerika'da ne kadar kabul gördüğünü gösterir.

2001 Ariel Şaron'un İsrail Başbakanı olarak seçilmesi Oslo Barış Süreci'nin sona erişini işaret eder.

Sözlük

Adonai Tanrı'nın telaffuz edilemez ismi yerine kullanılır; genellikle "RAB" olarak çevrilir.

agada Yahudi geleneksel metinlerinde bulunan hukuki olmayan materyal. (Vaazlar, efsaneler, meseller, ahlâki değerler, vs.)

Agada PESAH SEDER'inde okunan metin.

alaha Kelime anlamıyla "kişinin yürüdüğü yol" Yahudi yasası ve Yahudi yasasını geliştirenlerin hukuki kararları.

aliya kelime anlamıyla "yükselmek": (1) SİNAGOGDA TORA parşömeninden okumak için çağrılmak; (2) İsrail Ülkesine seyahat etme ya da oraya taşınma.

allel Şükran ifadesi olarak evde PESAH SEDER'de ve belli bayramlarda ibadetin bir parçası olarak SİNAGOG'da tekrarlanan Mezmurlar 113-118.

amida Kelime anlamıyla "ayakta [dua]" Günlük, ŞABAT'ın ve bayram dualarının ana duası. *Şemone Esre* ya da "Onsekiz Takdis Duası" olarak da bilinir.

Aramice İBRANİCE ve Arapça'ya çok yakın olan Sami dili. Hıristiyanlığın ilk birkaç yüzyılında Filistin, BABİL ve Yakın Doğunun diğer bölgelerindeki Yahudilerin konuştuğu lehçe idi. YAHUDİ KUTSAL KİTABI'nın bazı ufak kısımları ile bazı toplu dua metinleri gibi TALMUD'un Gemara kısmı da Arami dilinde yazılmıştır.

Aşkenaz(im) Ataları Avrupa'lı olan Yahudiler. Aynı zamanda Bknz Sefardim (Sefarad).

Babil Mezopotamya'nın eski ismi (Günümüzde Irak). M.Ö. 6. yüzyıldaki Babil sürgünüyle, bu bölgede büyük bir Yahudi topluluğu oluştu. Babil İmparatorluğu'nun sona ermesinden sonra yüzyıllar boyunca, bu bölgenin Yahudileri kendilerini Babilliler olarak adlandırdılar.

bar / bat mitzva Yahudilikteki erginlik yaşı (kızlar için 12, erkekler için 13), Yahudi yasa ve geleneklerini yerine getirmekten sorumlu olmaya başlamak.

brit Kelime anlamı, akit. Aynı zamanda, erkek çocuklar sekiz günlükken yapılan sünnet töreni.

brit mila Sünnet sözleşmesini belirleyen sünnet töreni.

hazan SİNAGOG ayinlerinde müzik eğitimli taganni edenlerin lideri.

Diaspora Kelime anlamı "Dağıtma" İsrail Ülkesi dışında yaşayan Yahudi toplulukları. *Bknz Galut.*

ekzilarş Ortaçağda BABİL'deki Yahudi topluluğunun altın çağı boyunca başkanı. (*reş galuta*)

Eski Ahit Hristiyanların Yahudi Kutsal Kitabı için kullandıkları terim.

Farisiler M.S. 70'de İkinci MABET'in yıkımından bir ya da iki yüz yıl öncesi boyunca görülmüş bir Yahudilik kolu. İzdeşleri ruhun ölümsüzlüğüne, iradenin özgürlüğüne, İlahi kadere, meleklerin varlığına ve ölenlerin yeniden hayata geleceğine inanırlardı.

galut Kelime anlamıyla "Sürgün." İsrail Ülkesi dışındaki Yahudi yaşamı için kullanılan olumsuz bir kelime. *Bkz Diaspora.*

Gemara *Bknz* Talmud.

getto On beşinci yüzyıldan sonra belli dönemlerde Avrupa şehirlerinde Yahudilerin yerleşime zorlandıkları kapalı bölge.

gaon (çoğul: geonim) Kelime anlamıyla "Mükemmellik" BABİL'deki iki büyük Yahudi akademisinin başkanlarının lakabı.

hac bayramları Kutsal Kitap menşeli yıllık olarak tekrarlanan üç bayram (PESAH, ŞAVUOT ve SUKOT) Bu günlerde kadim İsrailliler MABED'de ibadet için Kudüs'e giderlerdi.

haham Alim-öğretmen. Geleneksel Yahudilikte bir haham dini yasa ile ilgili amirane kararlar verme yetkisine sahiptir. Modern Yahudilikte ister gelenekçi, ister modern olsun, haham cemaatin manevi lideridir. Ancak hahamlık eğitimi almış birçok kişi başka mesleklerde çalışmaktadır.

halla ŞABAT'da ve bayramlarda yenilen özel ekmek.

Hanuka Kelime anlamıyla "adamak" Yahuda'nın Suriye-Yunan zulmünden kurtuluşunu ve Kudüs MABEDİ'nin Tanrı'ya yeniden adanmasını anan kış ortasındaki sekiz günlük bayram. Evdeki ana tören Hanukya'da mumların yakılmasıdır.

Hasidizim On sekizinci yüzyılda Polonya’da gelişen geleneksel Yahudiliğin mistik bir hareketi.

hupa Evlilik töreni sırasında gelin ve damadın altında durduğu örtü. Ortak bir çatı altında yaşamlarının başladığını sembolize eder.

Huşu Günleri ROŞ AŞANA’dan YOM KİPUR’a kadar olan on günlük dönem; dini bir tefekkür ve öz-değerlendirme zamanı.

İbranice İBRANİ KUTSAL KİTABI’nın ve kadim İsrail’in dili. Ayin ve diğer amaçlar için çağlar boyunca kullanılmış ve İsrail Devleti’nin dili olarak modern zamanlarda yeniden gözden geçirilmiştir. Sami dili grubunun bir üyesi olarak Arapça’ya çok yakındır. *Bknz* Aramice.

Kabala Ortaçağ İspanya’sının son dönemlerinde Kısmen Sufiliğin etkisiyle birlikte gelişen bir tür Yahudi gizemciliği.

Kutsal Kitap *Bknz* Yahudi Kutsal Kitabı.

Mabet (1) Kudüs’te İsrail ulusu adına kadim adakların ve diğer resmi dini törenlerin yapıldığı bina ve avlu kompleksi. İlk Mabet M.Ö. 954’ten 586’ya kadar, İkinci Mabet de M.Ö. 520’den M.S. 70’e kadar işlev gördü. (2) Modern zamanlarda SİNAGOG için alternatif bir isim.

matsa PESAH’da mayalı ekmek yerine yenen mayasız pişmiş peksimet kıvamında ekmek.

menora Kadim MABET’te kullanılan yedi kollu şamdan; şu anda Yahudiliğin ve modern İsrail Devleti’nin sembolüdür.

mezuza Yahudi evlerinin kapı pervazlarına asılan ve içinde TORA’dan seçmeler içeren –bunların arasında ŞEMA da bulunur- küçük parşömen tomarının bulunduğu muhafaza.

Midraş YAHUDİ KUTSAL KİTABI’na yorum getiren eski geleneklerin bir derlemesi. Çoğu klasik midraş 4. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar geçen süre içinde kitaplarda toplanmıştı.

mikve Yahudi ritüeline göre Teharat maksadıyla, kişinin bedeninin tamamını daldırabileceği belirli bir hacimi ihtiva etmesi ve yer seviyesinde bulunması gereken bir tür havuz. Kelime, aynı zamanda teaheret ritüelini tasvir etmek için kullanılır. Yahudi dinini kabülde ritüelik bir koşul teşkil eder.

minhag Geleneksel dini veya şer-i uygulama.

minyan Toplu ibadet sırasında Tevrat ve Kutsama Duası'nın okunabilmesi için gerekli en az on kişilik ergen erkek topluluğu.

Mişna *Bknz* Talmud.

mitzva (çoğulu: mitzvot) "Emir-sevap" genellikle törensel ya da ahlaki bir uygulamayla ilgili ilahi bir emre karşılık gelir.

Pentateuch YAHUDİ KUTSAL KİTABI'nın ilk kısmı. İbranicede genellikle TORA ya da Humaş olarak geçer. Musa'nın beş kitabı olarak da bilinir.

Pesah Fıstık olarak da bilinen Mısır'dan Çıkışı anan sekiz günlük bahar bayramı.

Purim PESAH'tan tam olarak bir ay önce gerçekleşen kamaval benzeri bir bahar bayramı. *Ester* Kitabı'nda bahsedildiği gibi Yahudilerin, Pers kralının büyük veziri Haman'ın elinden yok olmaktan kurtuluşlarını anar.

rahip (İbranice: *kohen*; çoğul: *kohanim*) Kudüs MABED'inde rahiplik yapan babadan oğula geçen özel mükellefiyetler gerektiren ailevi aidiyet. Mabel'in yıkımından bu yana işlev gösteren bir rahiplik kurumu yoktur ancak kohanimden gelen Yahudilerin özel konumu, ibadet uygulamalarında halen kabul edilir.

Roş Aşana Yeni Yıl'ın İlk Günü. HUŞU GÜNLERİ olarak bilinen on günlük yoğun kişisel hesaplaşma ve tövbe dönemini başlatan sonbahar bayramı.

seder "Düzen". PESAH Bayramı'nın ilk iki akşamında evde aile arasında yapılan ritüelik sofra uygulamaları.

Sefaradim Ataları İspanya, Kuzey Afrika ya da Ortadoğu'dan gelen Yahudiler. *Bknz* Aşkenazim.

sidur Yahudi dua kitabı.

Simha Tora Kelime anlamıyla 'Tora mutluluğu, neşesi' Yıllık TORA okumasının tamamlandığı ve yenisinin başladığı Sonbahar bayram döngüsünün son günü. Bu bayram, neşe içinde ve Tora parşömenleriyle dans edilerek kutlanır.

sinagog M.S. 70'de MABED'in yıkımından bu yana Yahudiler için

ibadet maksadıyla toplanma mekânı.

Sion Kudüs'te bir tepe; Kudüs'ün tamamı ve hatta tüm İsrail Ülkesi için kullanılagelmıştır.

Siyonizm Kadim İsrail Ülkesinde bir Yahudi devleti ve Yahudi yaşam merkezi kurmayı hedefleyen modern siyasi ve dini hareket.

Sözlü Tora (ya da Sözlü Yasa) TALMUD ve MİDRAŞ'ın geleneksel Yahudi metinleri. Geleneğe göre Sina Dağında TORA ile birlikte vahiy edildiler ancak yazıya dökülmediler.

suka SUKOT Bayramı boyunca, ailelerin içinde yemeklerini yedikleri, dal ve yapraklarla kaplı küçük geçici çardak.

Sukot Mısır'dan Çıkış'tan sonra çölde İsrail'in dolaşmasını anan ve sonbahar hasadı için şükran sunan yedi günlük bayram.

Şabat Cumartesi gününe denk gelen haftalık dinlenme günü. SİNAGOG'da gerçekleşen özel uygulamalar olduğu gibi evde de bir dizi tören yapılır.

Şavuot Pentekost olarak da bilinen Haftalar Bayramı. Sina Dağ'ında TORA'nın İsraillilere verilmesini anan erken yaz hasat bayramı.

şema` yisrael Yahudi İmanın kutsal kitabı ifadesinin ilk iki kelimesi (Yasanın Tekrarı 6:4-9, 11:13-21 ve Sayılar 15:37-41). Ana cümle şudur "Duy [ya da dinle], İsrail, Tanrımız Adonai Bir'dir [ya da Birliktir]"

şofar ROŞ AŞANA, KİPUR ve özel zamanlarda çalınan boynuzdan mamul bir tür nefesli çalgı.

tallit Köşelerine özel şekilde düğümlenmiş saçaklar bağlı dört köşeli şal-giysi. Tanrı'nın varlığını hatırlatmak için giyilir. Küçük tallit bazen erkekler tarafından sürekli kıyafet altına giyilir. Büyük tallit geleneksel olarak erkekler tarafından sabah ibadetinde ve tüm uygulamalarda ibadet yapanlar tarafından giyilir ve bazen "ibadet talliti" denir.

Talmud Bin yıldan fazla bir süre boyunca toplanmış ve altıncı yüzyılda düzenlenmiş Yahudi adet ve geleneklerinin büyük bir derlemesi. Mişna (İBRANİCE yazılmıştır) ve Gemara (ARAMİCE yazılmıştır) olarak iki dilden oluşur. M.S. 500 yılında tamamlanan Babil Talmudu YAHUDİ KUTSAL KİTABI ile beraber Yahudi yasası ve kanunlarının alındığı temel kaynaktır.

Tana(k)h YAHUDİ KUTSAL KİTABI. Bu terim Kutsal Kitabın üç bölümünün adlarının ilk harflerinden yapılmış bir kısaltmadır: T=TORA, N=Nevi'im (Peygamberler) ve K=Ketuvim (Yazılar).

tefillin Dört kutsal metin beytinin (*Mısırdan Çıkış 13:1, 11; Yasanın Tekrarı 6:4-9, 11:13-21*) yazılı olduğu parşömen tomarını içeren küçük siyah deri kutu. Deri kayışlarla alına ve kollara sabitlenen tefillinler sabah dualarında geleneksel olarak Yahudi erkeklerince takılır.

teşuva Kelime anlamıyla Tanrı'ya "dönüş" Tövbe.

teşuvot Yanıt (responsa) edebiyatı: Yahudi yasası hakkında, bilge kişilerin sorulara verdikleri yanıtlar.

Tora (1) Yaratılış, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Yasanın Tekrarı'ndan oluşan beş kitap. YAHUDİ KUTSAL KİTABI'nın üç bölümünün ilki. Musa'nın Beş Kitabı ve İbranicede Humaş olarak da bilinir. (2) Yahudi dini edebiyatı ve öğretisinin tamamı. ŞABAT ve bayramlardaki ibadet törenlerinde bir parşömen tomarından haftalık olarak Tora okunur.

tzadik Doğru insan.

Yahudi Kutsal Kitabı Yahudiliğin Kutsal Metinleri. ESKİ AHİT olarak bilinen metinlerden oluşur ancak YENİ AHİTİ içermez. Yahudiler genellikle TANAH der.

Yazılı Tora (ya da Yazılı Yasa) Yahudilerin Kutsal Kitabı.

Yeni Ahit Hristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen ancak Yahudiler tarafından kutsal kabul edilmeyen bir metinler derlemesi (İncili Şerif-dört İncil'den biri-, Pauline'in mektupları, vs.).

Yom Kipur ROŞ AŞANA'dan on gün sonra gerçekleşen Kefaret Günü.

Önerilen Kitaplar

Abramson, Glenda, ed. *The Blackwell Companion to Jewish Culture: From the Eighteenth Century to the Present*. Oxford: Basil Blackwell, 1989

Antler, Joyce. *The Journey Home*. New York: Schocken Books, 1998.

Cohen, Mark. *Under Crescent and Cross*. Princeton: Princeton University Press, 1994.

Ben-Sasson, H. H. ed. *A History of the Jewish People*. Cambridge: Harvard University Press, 1976.

Cohen, Norman. *The Way into Torah*. New York: Jewish Lights, 2000.

Dawidowicz, Lucy S. *The War Against the Jews 1933-1945*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1975.

Gilbert, Martin. *The Holocaust*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1985.

Glick, Leonard B. *Abraham's Heirs*. Syracuse: Syracuse University Press, 1999.

Goitein S. D. *Jews and Arabs*. New York: Schocken Books, 1974.

Goodman, Lenn E. *Judaism, Human Rights and Human Values*. New York: Oxford University Press, 1998.

Greenberg, Irving. *The Jewish Way*. New York: Touchstone Books, 1993.

Heschel, A. J. *The Sabbath*. New York: Noonday Press, 1996.

Holtz, Barry. *Back to the Sources*. New York: Summit Books, 1998.

Gerber, Jane. *The Jews of Spain*. New York: Macmillan, 1992.

Jewish Timeline Encyclopedia, rev. ed. Northvale, N.J.: Aronson, 1997.

Kertzer, Morris, rev. by Rabbi Lawrence Hoffman. *What Is a Jew?* New York: Collier Books, 1997.

Kushner, Lawrence. *Honey from the Rock*, 3rd ed. New York: Jewish Lights, 2000.

Lewis, Bernard. *The Jews Of Islam*. Princeton: Princeton University Press, 1984.

Marrus, Michael P. *The Holocaust in History*. Boston: University

Press, 1989.

Newby, Gordon A *History of the Jews of Arabia*. Columbia: University of South Carolina Press, 1989.

Sachar, Howard M. *A History of Israel from the Rise of Zionism to Our Time*, 2nd ed. New York: Knopf, 1996.

Scheindlin, Raymond. *A Short History of the Jewish People*. New York: Macmillan, 1998.

Steinberg, Milton. *As a Driven Leaf*. New York: Behrman House, 1996.

Stillman, Norman. *The Jews of Arab Lands, 1. Modern Times*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1991.

Strassfeld, Michael. *Jewish Holidays*. New York: Harper Collins, 1985.

Telushkin, Joseph. *Jewish Literacy*. New York: William Morrow, 1991.

Telushkin, Joseph. *The Book Of Jewish Values*. New York: Bell Tower, 2000.

The Way into Jewish Prayer. New York: Jewish Lights, 2000.

Trepp, Leo. *History of the Jewish Experience*. New York: Behrman House, 1996.

Trepp, Leo. *The Complete Book of Jewish Observance*, 4th ed. New York: Behrman House, 1980.

Visotzky, Burton, and David Fishman, eds. *From Mesopotamia to Modernity* (Boulder: Westview Press, 1999).

Wiesel, Elie. *Night*. New York: Bantam Books, 1982.

İndeks

A

Abbasi Halifeliği, 59-60

Abdullah İbni Salam, 55

Abul-Faraj al-İsfahani, 50-51

Adalet, Tanrı'nın özelliği olarak, 89

Adem ile Havva, 23-24

Adonai, Tanrı'nın adı, 92

Aforoz, 108

Agnostiklik, 89

Aile saflık uygulamaları, 173

Alaha ve Agada, 103

Amerikan Yahudi cemaati dinsel bağlantısı, 69

Amida, 137

Aramice, 49

Araplar ve Müslümanlar

Siyonist gözüyle, 74-75, 76
Yahudilere göre, 75-77

Aristotelianizm, 90

Av'ın Dokuzu (Tişabev)

gelenek, 165

Avraham

İshak'ın bağlanması, 28

İsmail ve İshak, 27

Tanrı ile akit, 24-27

Aybaşı, 173

Aydınlanma, sonuçları, 64

B

Babil İmparatorluğu, 37

Babil sürgünü, 38-40

Babil Yahudi Cemaati, 48-49

Abbasi Halifeliği, 59-60

akademiler, 59

etkisi

gerileme, 61

İslam Müslümanların fethi, 59

Rabbiliğin başarısı, 59-60

sürgünde olanların başı ve geonim, 59

Bağışlayıcılık, Tanrının özelliği olarak, 89

Bahya İbni Pakuda, 90

- Banu al Nadir, 50-51
Banu Kurayza, 50-51
Bar Kohba isyanı, 46, 48, 129, 131
Bar/ Bat Mitzva ritüeli, 169-170
Baş örtme uygulamaları, 138
Bayramlar, kutlamalar
 Av ayının dokuzu, 165
 diğer bayramlar, 163-165
 dua ve uygulamalar, 136-137
 dualar, özel, 153-154
 haclar, 156-163
 Hanuka, 41, 163-164
 Huşu günleri, 152-153
 modern bayramlar, 165-166
 Pesah, 158-162
 Purim, 164-165
 Roş Aşana, 153-154
 Simha Tora, 157
 Sukot, 157-158
 Şaloş regalim, 156
 Şavuot, 162-163
 Yom ha-Atzma'ut, 166
 Yom a-Şoa, 165
 Yom Kipur, 94, 121, 137, 153, 154-156
Bayramlar, kutlamalarda uygulamalar, 152
Bilgelik edebiyatı, 96
Bireysel sorumluluk, 184
Bireysel uygulamalar ve
 modernliğin etkileri, 181-182
 tsedaka, 182-183
 vahiy, 200
 yemek kuralları, 181-182
Bireysel uygulamalar, 180-182
Boşanma, 173
C - Ç
Cenaze, işlemleri, 177
Cinsel arzu, 170
Cinsel ilişki ve evlilik, 172-173
Cizye vergisi, 57
Çokeşlilik, 170-171
Çoktanrıcılık, 108-109

D

Doğum kontrol, kullanım, 172-173

Doğum ve Brit töreni, 167-169

Dua ve uygulamalar

Dua ve uygulamalar bkz.

Dua ve uygulamalar bkz.

Dua ve uygulamalar bkz.

Dua ve uygulamalar bkz.

Dua ve uygulamalar bkz.

Dua ve uygulamalar bkz.

aile ve töresel saflık, 173

Amida, 137

Bar/Bat Mitzva ritüeli, 169-170

baş örtüsü, 138

Bayram ve festival uygulamaları

Bireysel uygulamalar

Cemaatin kökenleri, 40

cinsiyet sorunları, 143-144

evlilik ve cinsel ilişki, 170-172

halla ekmeği, 143, 151, 153

İsrail bağlantısı, 131

kadınlar, 138, 143-144

Kadiş duası, 177, 179, 189

laik Yahudiler, 70

*mezuz*a uygulamaları, 140

minyan, 137

Muhafazakar Yahudilik, 70

Ortodoks Yahudilik, 68-69

oruçlar, 154-156, 165

özel bayram duaları, 153-154

Pesah

Rabinik görüşü, 136

Reform Yahudilik, 67-68

sevgi ve nezaket, 182-183

sidur, dua kitabı, 136, 139

Sinagog ibadeti

Sünnet ritüeli, 167-169

sürgün'ün etkileri, 40

Şabat, 48, 68, 70, 83, 85, 95, 137, 141, 150-152

şarap ve ekmek, 151-152

Şema, 137, 176

Takvim, geleneksel

tallet giymek, 139

tefillin giymek, 139

Tora okuma, 137-138

Tora parşömeni, 140

Yahudi / Müslüman, 136

Yahudi yaşam döngüsü

yemek kuralları, 145-147, 181-182

Yizkor duası, 179
Yom Kipur, 71, 131

Dünyanın ruhu, 93
Dünyanın sağlığı ve refahı, ilgilenme, 195-198

E

Ein Sof, 92
Emirler, 84-86
Enok, 44-45
Erdemler, 183-186

alçakgönüllülük, 184-186
dünyanın sağlığı ve refahı,
ilgilenme, 195-198
gösterişsizlik ve ılımlılık, 186
hasta, ilgilenme, 197
hayırseverlik, 182-183
sevgi ve nezaket, 182-183
ticaret, 185

Eski Ahit. bkz. Tora
Etik tektanrıcılık, 93
Evde dua / sinagogda dua, 141-142
Evlilik, 170
Evlilik, 170-173
Ezra, Tanrı'nın oğlu olarak, 43-44

F - G

Felsefe
Aristoculuk, 90
İslam etkileri, 91
Kelam felsefe okulu, 90
Neo-Eflatunculuk, 90
Ortaçağ'da Yahudi, 90-91
Yunan etkileri, 90-91

Filistin, ismin kökeni, 46
Gehenna, 189
Gelecek-olan-dünya, 175
Gemara, 101
Gemara, rabinik Yahudilikte, 49
Gemilut Hasadim, sevgi dolu iyilik yapma, 182-183
Geonim, 60
Gey Hinnom, Gehenna, 189
Gospel, Hristiyan, 45
Granada Yahudi cemaati, 58
Günah, günahkar olaylar, 35, 46, 200

H

Hac uygulamaları, 156-163
Hacı Amin el Hüseyini, 78
Hadis ve Talmud karşılaştırması, 49-50
Halaha ve *Agada*, 103
Halaha ve *Şeriat*, 50
Halla ekmeği, 143, 151, 153
Hanuka, 41, 163-165
Hasday İbni Şaprut, 61
Hastayı tedavi etme, 176
Hellenizm, 40-42
Hristiyanlık, 42

Holokost, 133, 165-166

Humaş bkz Tora, 32
Huppa, evlilik, 171-177
Huşu günleri uygulamaları, 152-153

İ

İsrail Devleti, 78-80, 166
İsrail toprakları

İsrail'in çocukları, 21-22
İbranice, tanımlaması, 21
İlahi irade, uyma, 88
İndirilenlerin Eshabı, 56
İngiliz Mandası, etkisi, 76
İnsanlık, doğası, 23-24
İsa bkz Hristiyanlık
İshak ve İsmail, 27-28
İsimler, Yahudi, 21-22
İslam

Arap dünyasında cemaat, 53
Eski ve yeni ahit, 45, 97
İsa'nın mesih statüsü, 43
Kanonizasyon, 98-100
öğreti, 45
Yahudi pozisyonu, 109-110
Arap ve Müslüman reaksiyonları, 78
Yahudi reaksiyonları, 77

Mişnaik yaklaşım, 129-130
muhtelif iddialar, 129-132
Rabinik yaklaşım, 128-130, 130-132
Siyonizm, modern
Talmudik yaklaşım, 129

altın çağdan gerilemeye, 61-62
dini personel olarak kadınlar, 143
dua şekilleri, 136

- halaha ve şeriat*, 50
İsa'nın mesih statüsü, 43
kanonizasyon, 98-100
kanuni yorumlama, 185-186
Kudüs'ün yok olması yorumu, 52-53
Medine Yahudi Cemaatinin etkisi, 55
ortaya çıkışı, 50-57
Ortaya çıkma şekilleri, 56
Talmud ve Hadis karşılaştırması, 49-50
Yahudi yaklaşımı, 75-77, 110, 127
Yahudilerin yorumlanması, 55-56
yaratılış, 200
- İsmail İbni Nagrela, 58
İsmail ve İshak, 27-28
İspanyol Yahudi cemaati, 57
İsrail toplumu
- asimilasyon, 105-107
azınlık stüsü, 108
çocukları, 21-22
çok tanrıcılık üzerinde pozisyon, 108-109
din / devlet, 107-108
dini afilyasyon, 70
İsrail toprak olarak, 131
Kahramanların statüsü, 35
krallığı, 21
Kutsal Kitap dönemi, 105
Kutsal kitap tarihi
moral çöküntüsü ve mesihçilik, 43-44
seçilmişlik konusu, 85-86, 105
seçilmişlik statüsü, 31-32
tanımlanmış, 21-22
Tanrı, inancı, 106-107
Tarihin rolü, 36-38
- İş kuralları ve etiği, 186
- K**
Kabala, 92-93
Kadiş duası, 177, 179, 189
Kahramanlar, 35
Kainat, birliği, 23
Kanonizasyon, 98-100
Kanuni yorumlar, 185-186
Kaşer, bkz. yemek kuralları

Kaşrut, bkz. yemek kuralları

Kefaret günleri, 154-156

Kelam düşünce okulu, 90

Ketuba, düşünler, 171-172

Kısmet, insanlık bkz. Ölümden sonraki yaşam

Kitab el Aghani, 50-51

Kook, Rabi Avraham Isaac, 79

Kovulmalar, 63

Kötü konuşma, 184

Kötü konuşmak, 184

Kötülük ve serbestlik, 86-88

Kudüs, 18, 35-42, 46-47, 51

Kurbanlar, 40

Kurtuluş, 192-194

Kutsal Kitap

Halaha ve Agada, 103

Israil, aidiyet, 128-129

İbrahim'in akdi, 24-29

kanonizasyon, 98-100

kitapları, 32

kötülük ve özgürlük, 86-88

kurtuluş, 192-194

mesihçilik, 194-195

metinlerin doğası, 97

milli edebiyat olarak, 97-98

ölümden sonra yaşam, 190

ruh, ölümden sonraki hali, 189

Şabatı uygulamak, 150

Tanrı'nın tek olması, 91

vahiy olarak, 97-98

yaratılış, 23-24

yeniden diriliş, 190

Kutsal Kitap bkz. Kutsal Kitap, Tora'da tarih

Kutsal Kitap, tarih

başkaldırı ve bölünme, 36-37

David'in krallığı, 34-35

Grek dönemi, 40-42

Hakimler dönemi, 34-35

Hellenizm, 40-42

Israil'in topraklara göçü, 33-34

ikinci tapınak dönemi, 40-42

krallıkların kurulması, 34

Kudüs'ün kuruluşu, 35

Kudüs'ün yıkılışı, 52-53

kurbanlar, 40
kuzey ve güney, 36
Makabi isyanı, 41
Nehemya, 39
peygamberler, 37
putperestlik, 40
restorasyon, 39-40
Roma devri, 43
Süleyman'ın krallığı, 34-35
sürgünde olanların başı ve geonim, 38-45
tapınak kuruluşu, 34-35
Yeşu kitabı, 96
yozlaşma, 36

Kürtajlar, 172

L

Laik Yahudiler, 70
Levililer, 144

M - N

Mabedler, 36, 37-38, 89, 130, 155
Maimonides, 82
Makabiler, 41, 163-164
Masada, 46
Matem sırasında şeloşim dönemi, 177
Matem sırasında şiva dönemi, 177
Matsa, hamursuz ekmeği, 159, 160-161
Medine Yahudi Cemaati, 53-55
Mesihçilik, 42-44, 89, 194-195
Mezuza, kullanımı, 140
Milliyetçilik, Yahudi, 71-75
Minyan, dua için, 137
Mistisizm, Kabala, 92-93
Mişna, 47-50, 101, 129, 130, 172, 184, 188, 192
Modern ortodokslik, 68
Modern toplum devleti, etkisi, 65-66
Modernlik, Yahudi yaklaşımları, 66
Muhafazakar Yahudilik, 70
Muhammed b. Jarir al Tabari, 44
Muhammed İbn İshak, 53
Musa'nın beş kitabı bkz. Tora
Mütevazılık ve gösterişsizlik erdemi, 186

Mütevazılık, erdem olarak, 185
Neo-Eflatunculuk, 90
Neo-ortodoks Yahudilik, 68-69
Nuh'un emirleri, 86

O - Ö

On kayıp kabile, 38
Ortodoks Yahudilik, 68-69, 170
Oruçlar, 154-156, 165
Ödül ve ceza, 189
Ölüm ve ölme

cenaze, 176
gelecek dünya, 175
hastayı tedavi etme görevi, 176
Kadiş duası, 177, 189
Ölünün yanında, 176
şelosim, yas dönemi, 178
Şema duası, 176
Şiva dönemi, 177
Yizkor duası, 179

Ölüm ve ölme bkz ölüm sonrası yaşam,
inançlar ve gelenekler
Ölümden sonra yaşam.

Gey Hinnom, 189
inançlar ve gelenekler, 182
Kadiş duası, 189
Kurtuluş, 192-194
Ruhun göçü, 189
yeniden diriliş, 190-192

Özgürlük, sonuçları, 64-66

P

Pentateuch bkz. Tora
Pers İmparatorluğu, Yahudi Cemaatleri, 59
Pesah, 30

fakir, yardım etmek, 160
hametz, 159
kurtuluş ümidi teması, 161
mayalanmamış ekmek (*matsa*), 159-160
seder, 161
Tora emirleri, 160

Pesah'ın kurtuluş teması, 162
Peygamberler, 37-38, 96
Post-denominational Yahudilik, 80
Purim uygulamaları, 164-165
Putperestlik, 40

R

Rabinik Yahudilik

alaha, 49-50
Arami dili, yükseliş, 49
Arap Yahudi cemaat uygulamaları, 51
Filistin ve Babil talmudları, 49
Gemara, 49
İsrail'in seçilmişlik statüsü, 31-32
İsrail, toprak iddiaları, 128-129
mabed yıkılması, etkileri, 47
Mişna, 47-49
sürgün, görüş, 78
Talmud, 49-50
Tanrı'nın eli, bağlılık, 52-53
Tanrı, özü, 87, 89-90
Tora, görüşleri, 103-104
tsedaka, 182-183
yükselişi, 45-47

Rahipler, 143

Rahipler, kadın olarak, 143-145

Reform Yahudilik, 67-68

Roma dönemi, 42

Bar Kohba isyanı, 46
din değiştirme, 109
hıristiyanlaştırma, 109
Sanhedrin, 46
Yahudiliğe din değiştirme, 42
Zealotların isyanı, 46

Roma döneminde din değiştirme, 109

Roş Ašana uygulamaları, 153-154

Ruh, ayrılığı, 189

S - Ş

Sa'd İbn Yusuf el-Fayumi, 194

Sa'dia Gaon, 90, 194

Saflık, aile ve ritüel, 172-173

Sanhedrin, 46

Seçilmişlik

İsrailin statüsü, 30-32, 83-84, 105

Seder, Pesah, 160-161

Sefirot, mistisizmde, 92

Serbest karar ve kötülük, 86-88

Serbestlik ve esaretten kurtulma, 158

Shalosh regalim, 156

Shavuot uygulamaları, 162-163

Sidur, dua kitabı, 136-137
Sinagog ibadeti, 141-142, 155
Sinai, akit, 30-32
Sira, 53, 56
Siyonizm, modern, 132

Sözlü Tora, 101-102
Sukot uygulamaları, 157-158
Sünnet ritüeli, 167-169
Sürgündeki lider ve geonim, 38-39, 59
Şabat, 48, 68, 70, 83, 85, 95, 137, 141, 150-152
Şarap ve ekmek, 151
Şema duası, 137, 176
Şeriyat ve *halaha*, 50
Şeytan, düşüşü, 87
Şmuel ben Yosef ha-Levi, 58

T

Takvim

Tallit giyim uygulaması, 139
Talmud, 47-49

Araplar ve Müslümanlar, görüşü, 74-76
Doğu Avrupa kökleri, 73-74
İngiliz Mandası, etkisi, 76
Ortodoks görüşü, 78-79, 133
Soykırım, etkisi, 133
sürgün, görüşü, 78-79
ulusal kurtuluş olarak, 194

ay takvimi olması, 148
ayların adı, 149
geleneksel günler, 148
kabul edilmesi, 148
kutlamalar, uygulamalar, 148
yeni yıllar, çoklu, 149

Babilli geonim, etkisi, 59-60
dünyanın sağlığı ve refahı, ilgilenmek, 196
erdem ve kişilik, 185
Filistin ve Babil, 48-49
Hadis, karşılaştırma, 49-50
İsrail'in seçilmişlik statüsü, 31-32
İsrail, toprak iddiaları, 129
kötü konuşmak, 184-185
kurallar talepler, dengeleme, 172-173
mesihçilik, 194-195
Midraş, 102-103
Mişna ve Gemara, 101

Tanah bkz. Kutsal Kitap
Tanrı, Yahudilikte

oluşumu, 49
ölüm, 175
ölümünden sonra yaşam, 188-190
ruh, ölümünden sonra durum, 189
sevgi ve nezaket, 182-183
Sözlü Tora olarak, 101-102
Tanrı, özü, 87, 89-90
Tanrı, tasvir olarak, 83
yeniden diriliş, 190-192

adalet özelliği, 89
antropomorfizmler, 82
bağışlayıcılığı, 89
dünya ruhu, 93
eli, bağlılık, 51-52
emirler, 85-86
etik tektanrıcılık, 93
İbrahim ile akit, 24-27
insanlık ile, 88-89
isimleri, 92
Kabala'da, 92-93
Kanun koyucu olarak, 84-86
Kutsal kitaptaki sunuluşu, 82-83
modern dönem, 93-94
Nuh'un emirleri, 86
ortaçağ felsefesi, 90-91
ödül ve ceza, 188
putperestlerin tanrıları, 106
rabinik edebiyatta, 89-90
seçilmişlik konusu, 31-32, 84
Sinai akdi, 30-31
tek olması, 81, 90-91
Varoluşçuluk ile, 93-94
yaratıcı olarak, 83-84
Bar Kohba isyanı, 46, 48, 129, 131, 156
İbrahim'in İshak'ı bağlaması, 28
İshak ve İsmail, 27-28
Josef, hikayesi, 29
krallıkları, 21
kutsal / akademik, 20
Kutsal Kitap'ta İbrahim,
ataların tarihi, 24-27

Tarih; Yahudi

- Mısır'dan çıkış, 29
Sina'daki Akit, 30-32
Yako, 29
yaratılış, 23-24
- Tarih; Yahudi bkz. Kutsal Kitap
Tefilin giyme uygulaması, 139
Tektanrıcılık, 24
Tikkun Olam (dünyayı tamir etmek), 195-198
Tişahev uygulaması, 46, 163, 165
Tora bkz. Talmud
- anlamı, 95
çalışma, 101-102
emirler, 180-181
hametz, 159
insan davranış kuralları olarak, 32
Ketuvim, 96
kurtuluş, 192
mayalamak ve *matsa*, 159-161
mesihçilik, 93
metin olarak, 95
modern Yahudilikte, 103-104
okunması, 137-138
parşömeni, 140
Pesah emirleri, 160
Peygamberler, kitapları, 96
Rabinik görüşü, 103
Simhat Tora, 157
Sözlü Tora, 101-102
sözlü, 93
Şabat uygulamaları, 150-152
Şavuot, 162-163
ve gelenek, 100-101
verilişi, 30-31
Yahudi görüşü, 103-104
Yazılar, kitapları, 96
- Tora parşömeni, 140
Tövbe Suresi, 43-44
- U - V
Umar Paktı, 58
Vahiy, 97-98, 200
Varoluşçuluk, 93-94

Y

Yahudi Cemaatleri, Arap dünyası

cizye vergisi, 56
din değıştirme, 58-59
Filistin Yahudi cemaati, 57
gerileme ve etkileri, 62-63
Granada cemaati, 58-59
İslam, üzerinde etkileri, 54-55
İslami zaferler, 57-59
İspanyol Cemaati, 56
kaynak mitleri, 50-51
kısıtlamalar, 58
korunmuş statü, 56
Kuran açıklamaları, 55
Medine Cemaati, 53-55
Muhammed, sorunlar, 56-57
Muhammed, yaklaşım, 55-56
Müslüman İspanya, 61
Ömer antlaşması, 58
Şemuel Ha Nagid dönemi, 58-59
Yemen, 51

Yahudi Cemaatleri. Arap dünyası bkz. Babil Yahudi Cemaati

Yahudi cemaatleri, Avrupa

genişlemesi, 63-64
kilise, ortaçağ, 63-64
modernizasyon. etkileri, 65-67
orta çağlar, 63-64
özgürlük, etkileri, 65-67
soykırımlar, 63-64
Yahudi nüfusu, 63

Yahudilik

çeşitlilik, 43
din değıştirenler, 42
Hellenleşme ve İsa'nın
 mesih statüsü, 41-42
moral çöküntüsü ve mesihçilik, 43-45
rahiplik, 46
ve Hristiyanlık, 43-46

Yahudilik bkz Rabinik Yahudilik

Yahudilik, modern

cennet, girme kriterleri, 100
dua şekilleri, 67
inanç ve davranışlar, 94-95
İsa, yaklaşımları, 97
laik Yahudiler, 70
modern ortodoksluk, 69

- muhafazakar, 70
neo-ortodoks, 68-69
ortodoks, 68-69
ölüm sonrası yaşam inancı, 101
post-denominasyonel Yahudilik, 80
postmodern şekiller, 80
reform, 67-68
Şahsi dindarlık ve uygulamalar;
 bkz. Dua ve uygulamalar
Tanrı, 93-94
Tora, Yahudilerin fikirleri, 103-104
varoluşçu, 93-94
baş örtme uygulaması, 138
Bat-Mitzva, 169-170
din adamları ile ilişkiler, 143-145
Ortodoks Yahudilikte, 170
- Yahudilikte kadınlar, 143-144
- Yaratılış, 23
Yardımseverlik, 182-183
Yas bkz. ölüm ve ölme
Yaşam döngüsü, Yahudi
- Ay takvimi, 148
aybaşı, 173
Bar/Bat Mitzva ritüeli, 169-170
boşanma, 173
doğum kontrolü, 172-173
doğum ve brit töreni, 167-169
evlilik, 170
sevgi ve iyilik davranışları, 182-183
yas ve ölüm, 175-179
yaşam, amacı, 183-184
yaşlanma-ihtiyarlama, 173-174
- Yaşam döngüsü, Yahudi bkz. Takvim,
 geleneksel; ölüm; dua ve uygulamalar
Yaşlılık, 173-175
Yazılar, kitapları, 96
Yemek kural ve uygulamaları, 145-147, 180-181
Yemen Yahudi cemaati, 51
Yeniden diriliş, 190-192
Yizkor duası, 179
Yom ha-Atzma'ut uygulaması, 166
Yom ha-Şoa uygulaması, 165-166
Yom Kipur, 94, 131, 137, 153-156

Reuvan Firestone hahamlık eğitimini Hebrew Union College'den, Arap ve İslam Çalışmaları alanında doktorasını da New York Üniversitesi'nden aldı. Daha sonra Kudüs'te İbrani Üniversitesi'nde uzmanlık çalışmalarında bulundu. 1987'den 1992'ye kadar Boston Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalıştı. 1993'ten bu yana Los Angeles Jewish Institute of Religion-Hebrew Union College'de 'Ortaçağ Yahudiliği ve Müslümanlığı' alanında profesör olarak ders vermekte ve yöneticilik yapmakta. Firestone, *Cihad: İslamiyet'te Kutsal Savaşın Kökenleri* adlı kitabın yazarıdır.

"İbrahim'in / Avraam'ın Çocukları, Yahudiler ve Araplar arasında diyaloga ilişkin gereksinim duyulan yeni yolu aydınlatıyor... Kitaplar, karşılıklı saygı, anlayış ve barış için gerekli araçlardır."

Kardinal William H. Keeler, Baltimore Başpiskoposu

"Duran ve Firestone, Müslüman ve Yahudileri trajik çatışmalarımızı bir kenara bırakmaya, akıl ve itidali fanatizme ve partizanlığa hakim kılmaya sevk ediyorlar."

Tashbi Sayyed, Editör / Yayıncı, *Pakistan Today*

"Karşılıklı suçlama ve şüpheciliğin damgasını vurduğu bir devirde bu kitaplar Müslümanlar ve Yahudiler arasındaki anlayışı güçlendirecektir."

Rabi David Hartman, Kurucu ve Yönetici,
Shalom Hartman Institute, Kudüs, İsrail

"İşte İbrahim'in / Avraam'ın 'çocuklarından' ikisi inançlarının doğruluğuna güvenen 'yetişkinlerin' olgun lisanını konuşuyor. İşte birer şifa ve ümit kaynağı."

Krister Stendhal, Harvard Divinity School ve
Stokholm Emeritus

ISBN 975730481-6

9 799757 304813